

PREKOMORCI

Po dvajsetih letih, odkar se je končala druga svetovna vojna in ko je slovenski narod začel po zmagoviti ljudski revoluciji v bratski skupnosti z drugimi jugoslovanskimi narodi graditi socialistično družbo, so se borci nekdanjih prekomorskih brigad in drugih prekomorskih enot narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije odločili, da napišejo oris njihove zgodovine. Tega dela so se lotili z namenom, da iztrgajo pozabi vsaj poglobitvene dogodke, ki so pomembni tako za poznavanje in razumevanje celotnega poteka naše ljudske revolucije kakor tudi velikega prispevka, ki so ga naši narodi dali za zmago nad silami fašizma, vojne in kakršnega-koli nasilja.

Oris zgodovine prekomorskih enot, kot ga poskuša podati ta knjiga, nas spočetka popelje na mnoga področja izven domačih jugoslovanskih bojišč, predvsem na prostrana področja Sredozemlja, na katerih so prav na presenetljiv način vtikane usode desetisočev naših ljudi, v prvi vrsti fantov in moč iz Slovenskega Primorja in Istre, ki sta jih fašistično nasilje in vojna vihra razsejala po najrazličnejših koncih Afrike, Evrope in drugih dežel. Knjiga pa se ne omejuje zgolj na oris ustanavljanja in borbene poti prekomorskih enot NOVJ, marveč prikazuje tudi razmere in pogoje, v kakršnih so se ti zavedni sinovi naših narodov, ki so po zli usodi bili ob začetku in v prvem razvojnem obdobju našega narodnoosvobodilnega boja daleč od domačih tal, opredeljevali za boj na strani svojega ljudstva, za aktivno udeležbo v ljudski revoluciji jugoslovanskih narodov.

Prekomorci — s tem nazivom bodo ostali v zgodovini našega narodnoosvobodilnega boja — so dali v zaključni fazi bojev za osvoboditev naše domovine zelo velik prispevek. Velik pa je tudi družbenopolitični pomen prekomorskih enot. Prekomorci so se borili v enotah, sestavljenih iz pripadnikov vseh naših narodov. Med njimi so vladali vzorni medsebojni odnosi tovarištva, solidarnosti in požrtvovalnosti, bili so zgled bratstva in enotnosti naših

narodov. Mnogo prekomorcev je v letih 1943—1945 dalo svoje življenje ali pa prelilo kri na številnih bojiščih po vsej Jugoslaviji.

Še poseben pomen so prekomorske enote NOVJ imele zategadelj, ker so se vanje tako množično, spontano in enotno vključili primorski Slovenci in Istrani, ki so kljub več kot dvajsetletnemu zatiranju in preganjanju po fašizmu dokazali s svojim vstopom v NOVJ izredno globoko patriotično zavest ter z novimi žrtvami izpričali svojo odločno voljo, da hočejo živeti združeni z vsemi jugoslovanskimi narodi in novi, Titovi Jugoslaviji.

POZIV

PRIPADNIKOM NEKDANJIH PREKOMORSKIH BRIGAD IN DRUGIH PREKOMORSKIH ENOT NOVJ

Tako dolgo pričakovana knjiga, ki jo imate zdaj v rokah, poskuša orisati vsaj v poglobitvenih potezah usodo in pot borcev — prekomorcev. Knjiga še zdaleč ni popolna. Njeni sestavljalci se zavedajo, da je v nji še mnogo praznin in pomanjkljivosti, ki jih bo treba odpraviti, da bi lahko v prihodnjih letih dobili čimbolj popolno in dognano zgodovino o prispevku prekomorcev v narodnoosvobodilnem boju naših narodov.

Vabimo vas k aktivnemu sodelovanju! Ko boste knjigo prebrali ali pa že sproti, ob prebiranju, si zabeležite vse, kar bi po vašem mnenju utegnili biti v knjigi pomanjkljivo ali celó napačno, najsi gre pri tem za imena oseb in krajev, okolje in datume, potek dogodkov itd. Sleherna dopolnitev, ki jo boste dali kot udeleženci in pričevalci v knjigi opisanega dogajanja, bo dragocena. Še posebej vas prosimo, da poskušate dopolniti pomanjkljive podatke o osebah, zlasti o padlih borcih.

Svoje mnenje, pripombe, dopolnitve ali obsežnejše prispevke kakor tudi morebitne predloge glede nove zgodovine prekomorcev pošiljajte na naslov: INŠTITUT ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA V LJUBLJANI, in sicer z oznako »Prispevek k zgodovini prekomorcev.«

PREKOMORCI

ORIS ZGODOVINE
PREKOMORSKIH BRIGAD
IN DRUGIH
PREKOMORSKIH ENOT NOVJ

LJUBLJANA 1965

IZDAL IN ZALOŽIL

OSREDNJI ODBOR ZA PROSLAVO PREKOMORSKIH BRIGAD IN
DRUGIH PREKOMORSKIH ENOT NOVJ V LJUBLJANI

(Danica Bavcon, Stane Bobnar, Cita Bole, Rado Bordon, Jože Božič,
Majda Bren, Bojan Držaj, France Hočevar, Silvo Hrovat, Franc Klo-
bučar, Albert Klun, Miro Kocjan, Ivan Kreft, Ivan Kukovec, Albin
Kuret, Karel Levičnik, Stane Mahne, Rado Pehaček, Janko Perat,
Stanislav Runko, Rado Simoniti, Franc Strajnar, Jože Šeme, Jože Šmit,
Vida Tomšič, Janko Velikonja, Dolfe Vogeltnik)

Predstavnik odbora FRANCE HOČEVAR

TA KNJIGA
JE POSVEČENA PRIPADNIKOM
PREKOMORSKIH BRIGAD
IN DRUGIH
PREKOMORSKIH ENOT NOVJ,
KI SO ŽRTVOVALI
SVOJE ŽIVLJENJE
V BOJU ZA SVOBODO,
BRATSTVO IN ENOTNOST
JUGOSLOVANSKIH
NARODOV

UVOD

Minilo je dvajset let, odkar se je končala druga svetovna vojna. Dvajset let je odtlej, ko je bil fašistični vojaški stroj, ki je ogrožal tudi obstanek slovenskega in drugih jugoslovanskih narodov, razdejan in poražen in ko se je slovenski narod po zmagoviti ljudski revoluciji lotil v bratski skupnosti z drugimi jugoslovanskimi narodi graditve socialistične družbe.

Čeprav je krvavi boj na življenje in smrt že daleč za nami in četudi so se v zvezi z uresničevanjem človeškega stremljenja po miru, svobodi in napredku razgrnili pred nami novi, drugačni problemi, smo se borci nekdanjih prekomorskih enot narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije prav zdaj lotili pisanja orisa njihove zgodovine, in sicer z namenom, da iztrgamo pozabi vsaj poglobitve dogodke, ki so pomembni tako za poznavanje in razumevanje celotnega poteka naše ljudske revolucije kakor tudi velikega prispevka, ki so ga naši narodi dali za zmago nad silami fašizma, vojne in kakršnegakoli nasilja.

Pričujoča knjiga si ne postavlja smotra, da bi bila popolna zgodovina prekomorskih brigad in drugih prekomorskih enot NOVJ, pač pa naj bi bila kar se dá trdna podlaga za nadaljnje podrobnejše proučevanje, s katerim bo moč celotno dogajanje v zvezi z ustanavljanjem in borbena potjo prekomorskih enot še dopolniti, natančneje osvetliti ter v prihodnjem obdobju podati zares zaokroženo in dognano podobo o prispevku prekomorcev v narodnoosvobodilnem boju naših narodov.

Oris zgodovine prekomorskih enot, kot ga poskuša podati ta knjiga, nas spočetka popelje na mnoga področja izven domačih jugoslovanskih bojišč, predvsem na prostrana področja Sredozemlja, na katerih so prav na presenetljiv način vtkane usode desetisočev naših ljudi, v prvi vrsti fantov in mož iz Slovenskega Primorja in Istre, ki sta jih fašistično nasilje in vojna vihra razsejala po najrazličnejših koncih Afrike in Evrope. In vsi ti fantje in možje so z občudovanja vredno vztrajnostjo, s premagovanjem najrazličnejših

ovir, neprestano, tudi leta in leta stremeli, da se priključijo brat-
skim jugoslovanskim narodom ter njihovemu boju za svobodo in
boljšo prihodnost.

Kakor ptice, ki se po nezmotljivem nagonu vračajo iz daljnih
južnih dežel v domača gnezda, tako je tudi te fante in može gnala
globoka patriotična zavest v naročje rodne grude, v skupno borbo
za svobodo našega ljudstva. Prihiteli so iz dežel črne in severne
Afrike, iz Italije, Anglije, Francije, Nemčije in še od drugod ter
često pripeljali s seboj tudi pripadnike drugih narodnosti, ki jih
je jugoslovanska peterokraka rdeča zvezda pritegovala v solidar-
nostni boj vseh zatiranih proti silam fašizma in reakcije.

Ta knjiga pa se ne omejuje zgolj na oris ustanavljanja in bor-
bene poti teh enot, temveč prikazuje tudi razmere in pogoje, v ka-
kršnih so se zavedni sinovi naših narodov, ki so po zli usodi bili
ob začetku in v prvem razvojnem obdobju našega narodnoosvobo-
ditnega boja daleč od domačih tal, opredeljevali za boj na strani
svojega ljudstva, za aktivno udeležbo v ljudski revoluciji jugo-
slovanskih narodov. Tako razgrinja ta knjiga pred javnost doslej
malo znano usodo desetstisočev naših ljudi, ki so med našim narodno-
osvobodilnim bojem na svoj način dokazali svojo globoko narodno
zavest in napredno stremljenje ter prispevali pomemben delež v
skupnem boju.

V prekomorskih enotah narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije
so se zbirali in organizirali pripadniki vseh naših narodov, ki so se
iz kakršnikoli razlogov znašli po 8. septembru 1943 onstran nem-
ško-zavezniške frontne črte v Italiji. Med njimi so bili zelo številni
Slovenci, Hrvatje in Črnogorci iz tistih predelov Jugoslavije, ki jih
je med vojno okupirala fašistična Italija; ta jih je po obsodbi pred
okupatorskimi sodišči poslala na prestajanje kazni v ječe ali pa v
koncentracijska taborišča oziroma prisilna bivališča v Italiji.

Ceni se, da so italijanske okupatorske oblasti samo iz tako ime-
novane »ljubljske pokrajine« deportirale v Italijo približno 60 000
naših ljudi. Večina teh obsojencev in pregnancev je ob kapitulaciji
Italije imela priložnost, da se vrne v domovino. Na tisoče Jugoslo-
vanov pa je ostalo na ozemlju južne Italije, ki so ga pozneje osvo-
bodili zavezniki. Mnogi teh naših ljudi so se prebili prek nemško-
zavezniške frontne črte, mnoge pa so zagrizeni fašisti zadrževali
v ječah in v taboriščih še po prihodu zaveznikov ter jim prepreče-
vali vsak stik z zunanjim svetom.

Vendar so bili v prekomorskih enotah pretežno Slovenci in
Hrvatji pa tudi nekaj Italijanov iz tistih slovenskih in hrvatskih

pokrajin, ki jih je Italija okupirala že po prvi svetovni vojni; bili so iz vseh krajev Slovenskega Primorja, Istre in Benečije, mnogi med njimi prav iz Trsta in Gorice. Ti naši ljudje so več kot dvajset let trpeli pod fašističnim nasiljem. Njihova usoda med vojno in njihova pot v prekomorske enote sta bili zelo različni. Med njimi so bili antifašisti, ki so že več, tudi po deset let prestajali zaporno kazen v italijanskih kaznilnicah ali pa trpeli v taboriščih in prisilnih bivališčih, raztresenih vsepovsod po notranjosti južne Italije ter na otokih Tremiti, Lipari, Ustica, Ponza, Ventotene itd.

Bili so fantje in moške v starosti od šestnajstih do petinštiridesetih let, ki so jih fašistične oblasti že konec leta 1942, zlasti pa v začetku leta 1943 prisilno deportirale iz Slovenskega Primorja, Istre in Benečije, da se ne bi mogli priključiti našim partizanskim enotam, ter so jih vtaknile v posebne kazenske delovne enote, imenovane po navadi »specialni bataljoni«. Računa se, da je v teh taboriščih, ki so bila pod oboroženim nadzorstvom (bila so v Aquilli, Astiju, Pisticciju, Potenzi, Catanzaru, pozneje pa predvsem na Siciliji in na Sardiniji), bilo okrog šest tisoč naših ljudi.

Med prekomorci pa je bilo največ takih, ki so bili že pred vojno ali pa med njo prisilno mobilizirani v italijansko vojsko in razporejeni po bojiščih Etiopije, Somalije, Eritreje in Libije, na Siciliji, Sardiniji ali na italijanskem kopnem. Tisoči od teh so prišli v ujetništvo zahodnih zaveznikov, številni med njimi še pred nacifašističnim napadom na Jugoslavijo leta 1941. Nahajali so se v zavezniških ujetniških taboriščih v Keniji, Sudanu, Egiptu, Alžiru in drugod ter se tam borili za to, da jih priznajo za Jugoslovane. Po prebegu bivše jugoslovanske vlade in nekaterih kraljevskih oficirjev aprila 1941 na Bližnji vzhod so dosegli, da so jih vključili v jugoslovansko kraljevsko vojsko.

V drugi polovici leta 1942 in v začetku leta 1943 so prispele mednje prve vesti o resničnem stanju v domovini, o slavnih jugoslovanskih partizanih pod poveljstvom maršala Tita in o izdaji Draže Mihajlovića. Med njimi se je organiziralo gibanje v korist narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskih narodov pod vodstvom Komunistične partije in Tita, to pa je v obdobju 1943—1944 privedlo do preloma s kraljevsko vojsko ter pospešilo njihovo skoraj stoodstotno vključitev v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije in njihov odhod v domovino.

Primorski Slovenci in Istrani, ki so ob kapitulaciji fašistične Italije bili še vedno v Badoglijevi italijanski vojski, se niti po kapitulaciji niso smeli deklarirati kot Jugoslovani, prav tako pa niso

smeli zapustiti »nove«, Badoglijeve »zavezniške« armade, v kateri jim je v primeru pobega grozila kazen za dezerterstvo. Zaradi neprestanih pritožb in intervencij Badoglijeve vlade in predstavnikov njene vojske pa so tudi zavezniki preprečevali beg naših ljudi iz italijanskih vojaških enot.

Nekaj tisoč primorskih Slovencev in Istranov, ki so jih badoglijevci zadrževali na Sardiniji, se celo vse do konca vojne ni moglo priključiti narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije, kljub vztrajnim naporom vrhovnega štaba NOV in POJ ter množičnim peticijam, ki so jih sami primorski Slovenci in Istrani, žrtve takih ukrepov, pošiljali bodisi zaveznikom bodisi vrhovnemu štabu NOVJ in tovarišu Titu.

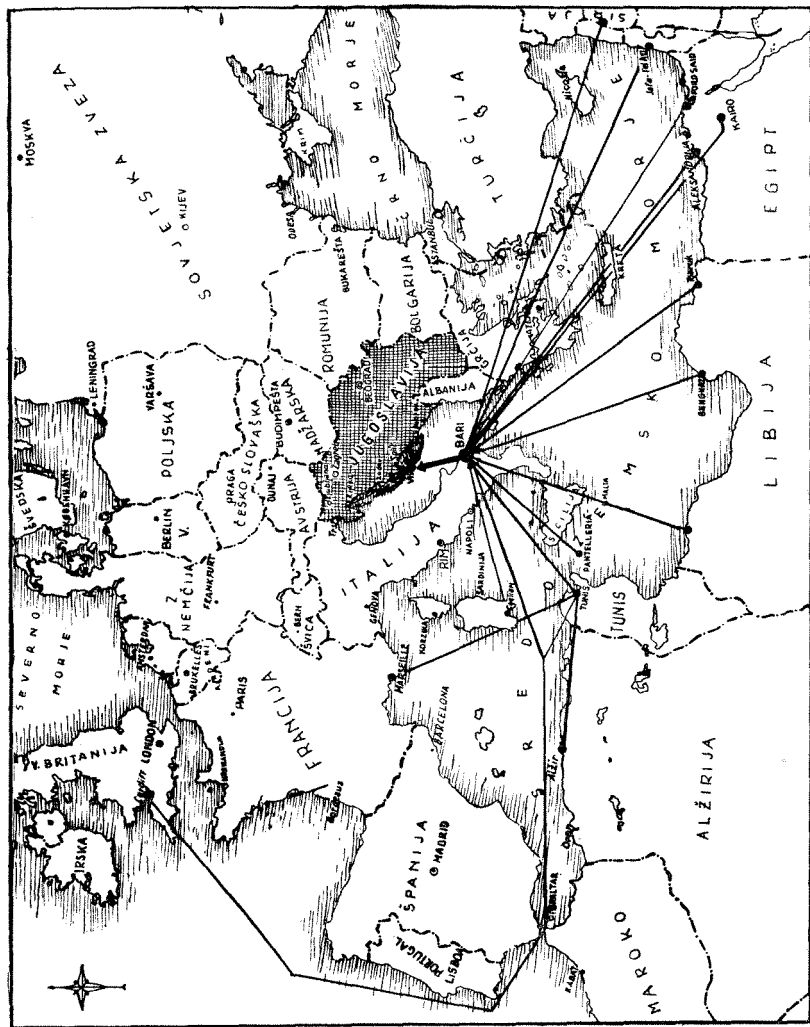
Dejstvo je, da so se naši ljudje, kjer koli so že bili, sami organizirali in vztrajno delali na tem, da se čimprej vrnejo v domovino ter se pridružijo skupnemu boju proti sovražniku. Po ječah in taboriščih, v katerih so mnogi ostali še po kapitulaciji Italije, predvsem zavedni primorski Slovenci in Istrani, deportirani v že omenjene »specialne bataljone«, so izvolili svoje narodnoosvobodilne odbore in se skoraj brez izjeme opredelili za NOVJ, za Tita.

V tem gibanju so imeli velik delež zlasti nekateri stari borci — komunisti in antifašisti. Vsi ti naši ljudje se niso bali ne groženj, ne zapostavljanja, ampak so nenehno zahtevali tudi od zaveznikov, da jih priznajo kot Jugoslovane in sestavni del Titove narodnoosvobodilne vojske. Vsi so čakali samo na trenutek, da postanejo Titovi partizani.

To je bil edinstven plebiscit, kakršnega zgodovina ne pozna. Lahko trdimo, da skoraj ni bilo primorskega Slovenca in Istrana, do katerega so prišle vesti o stanju v domovini, ki bi se ne bil opredelil ne le za svoj narod, temveč tudi za novo, Titovo Jugoslavijo. Skoraj vsak od njih je skušal premagati še tako velike ovire, da bi »vstopil v partizane« ter prispeval svoj delež za svobodo in boljšo bodočnost svojega ljudstva.

Kakor vsaka prava ljudska revolucija je bila seveda tudi naša že sama po sebi internacionalna ter je pritegovala prav tako pripadnike drugih narodov, ki so hoteli pripomoči k njeni zmagi, s tem pa k zmagi vseh antifašističnih sil. V našo narodnoosvobodilno vojsko so se priglašali kot prostovoljci tudi italijanski antifašisti z vseh koncev Italije, poleg teh pa Rusi, Poljaki in Čehi.

Seveda pa nastanek prekomorskih enot narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije ni bil rezultat spontanega razpoloženja desetstisočev naših zavednih ljudi in ugodnih okoliščin, temveč posledica organi-

Pota prekomorcev v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije

zirane akcije in načrtnega delovanja najnaprednejših ljudi, predvsem komunistov, ki so, opirajoč se na moč Titove vojske v domovini in na mednarodno uveljavljenje jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja, pravilno ocenjevali položaj in z vztrajnimi napori priborili, da so zahodni zavezniki začeli priznavati množično in javno opredelitev naših ljudi za jugoslovansko narodnoosvobodilno gibanje pod vodstvom maršala Tita ter jim naposled omogočili odhod v domovino.

Že poleti 1943 so se vrstili dogodki, ki so jugoslovanskim zapornikom, internirancem, konfinirancem pa tudi pripadnikom italijanske vojske in mobilizirancem v »specialnih bataljonih« v Italiji vedno bolj zgovorno pričali, da zlom fašistične osi ni več daleč. Po bitkah pri Stalingradu in El Alameinu je postajalo vedno očitneje, da nacifašistom upada moč in da vojno izgublajo. Izkrcaju zaveznikov avgusta na Siciliji in 3. septembra na italijanskem kopnem je 8. septembra 1943 sledila kapitulacija Italije.

Fašistični režim je del zapornikov, internirancev in drugih preganjancev, razmeščenih v »ogroženih« pokrajinah na jugu, zlasti na otokih, že prej umaknil v notranjost dežele. Vendar so ga dogodki kljub temu prehiteli.

Na Siciliji, na nekaterih manjših italijanskih otokih in na jugu Italije se je znašla v tistih dneh velika skupina zaprtih in interniranih Jugoslovancev. Te so zavezniki ves mesec september 1943 zbirali v razmeroma majhnem taborišču v Tarantu. Ko pa je bilo taborišče polno, so jih prve dni oktobra 1943 prepeljali v veliko taborišče Carbonara, oddaljeno nekaj kilometrov od mesta Bari na jadranski obali Italije. V tem taborišču je tedaj bilo tudi že nekaj Dalmatincev in Črnogorcev, ki jih je fašistični režim že prej privedel tja. V oktobru in novembru 1943 se je v Carbonari zbralo že nad dva tisoč petsto Jugoslovancev, poleg njih pa tudi Albanci, Grki, Rusi, Poljaki, Čehi, Židje itd.

Jugoslovanski antifašisti v Carbonari so se takoj trdno organizacijsko povezali in izvolili narodnoosvobodilni odbor taborišča. Med njimi je delovala sicer ne ravno številna, toda zelo aktivna in iniciativna partijska organizacija pod vodstvom komiteja, v katerem so bili stari, prekaljeni komunistični borci, predstavniki vseh v taborišču zastopanih jugoslovanskih narodov.

Zlasti je bila pomembna aktivnost tovarišice Vide Tomšičeve, potem ko je prišla v taborišče s skupino Jugoslovanek, ki so jih še

mesec dni po prihodu zaveznikov zadrževali v kaznilnici Trani pri Bariju.

Razmahnilo se je živahno in vsestransko delo za politično vzgojo in organiziranje borcev. Informacijska služba v taborišču je po večkrat na dan izdajala vesti o položaju v domovini in na frontah ter jih tolmačila v vseh barakah. Vrstila so se politična in poljudno-znanstvena predavanja, delovali so marksistični krožki, izobraževalni tečaji in tečaji slovenskega jezika, namenjeni primorskim Slovincem, prirejale so se kulturne prireditve itd.

Prav tako so se jugoslovanski antifašisti že takoj prve dni organizirali v vojaške enote. Zaradi nenaklonjenosti britanske komande taborišča ter navzočnosti četniških izdajalcev in provokatorjev v taborišču so se vojaške enote formirale v strogi tajnosti zunaj taborišča in se tam tudi urile. Vendar je tudi v takšnih pogojih vedel vsak borec, starešina ali politični delavec, h kateri enoti pripada in kdo so starešine. Vojaški organizaciji in pripravi borcev za partizansko vojskovanje se je posvečala velika pozornost, saj je bila osnovna zahteva, ki so jo jugoslovanski antifašisti v taborišču postavljali zahodnim zaveznikom ta, da se jim omogoči čim hitrejši odhod v domovino, v borbo.

Te zahteve, ki je bila Jugoslovanom v taborišču sama po sebi razumljiva, v tedanjih razmerah ni bilo lahko uresničiti. Čeprav je bila v tem času junaška borba jugoslovanskih partizanov pod Titovim vodstvom že poznana po vsem svetu in so zahodni zavezniki prek svojih misij že navezali redne stike z vrhovnim štabom NOV in POJ, so vendarle Jugoslovane, ki so se znašli v Italiji, še vedno prepuščali pritisku kraljevskih oficirjev, ki so naše ljudi zaman poskušali nagovarjati za vstop v kraljevsko vojsko.

V taborišču Carbonara je bilo tudi kakih stopetdeset četnikov, ki so po kapitulaciji Italije pobegnili pred partizanskimi enotami iz Like in Dalmacije. Tem je zavezniška komanda taborišča zaupala vzdrževanje reda in stražarsko službo v taborišču. Jugoslovanski antifašisti takšne žalitve seveda niso mogli prenesti in so od zaveznikov zahtevali, naj četnike odstranijo iz taborišča.

Po mnogih neuspešnih poskusih, da bi z nasiljem vsilili svojo voljo, so se zavezniki odločili, da organizirajo med Jugoslovani v taborišču pismen plebiscit in tistim, ki se bodo odločili za NOB, omogočijo odhod v novo taborišče. Velikanska večina Jugoslovanov se je pismeno opredelila za Tita in 17. novembra 1943 je odpotoval prvi ešalon bodočih prekomorcev v taborišče Gravina, oddaljeno kakih šestdeset kilometrov od mesta Bari v notranjosti dežele.

Medtem, 3. oktobra 1943, pa se je v luki Bari zasedrila jugoslovanska partizanska ladja »Bakar«. Na krovu je bila skupina partizanskih oficirjev, ki so imeli nalogo, da stopijo v osvobojenem Bariju v stik z zahodnimi zavezniki.

Za njihov prihod v Bari so takoj zvedeli tudi Jugoslovani v taborišču Carbonari. Med narodnoosvobodilnim odborom in partijskim komitejem taborišča ter tovariši na ladji »Bakar« so bili vzpostavljeni stiki že prve dni po njihovem prihodu, hkrati pa so bile v sporazumu z njimi koordinirane vse akcije v taborišču. Navzočnost prvega partizanskega predstavništva v Italiji, ki je v kratkem času razvilo vsestransko aktivnost in se zelo uspešno uveljavilo pri zaveznikih, je bila velikega pomena tudi za nadaljnji potek dogodkov v taborišču Carbonari.

Po nešteti intervencijah pri zaveznikih se je tovarišu Sergiju Makiedu, šefu misije NOV Jugoslavije v Bariju, posrečilo doseči, da je 3. novembra 1943 v spremstvu zavezniških oficirjev obiskal taborišče v Carbonari. Na velikem taboriščnem prostoru ga je pričakovala v brezhibnem vojaškem redu razvrščena brigada, pripravljena za takojšen odhod v domovino. Obstoje partizanske vojaške formacije v taborišču je močno presenetil zavezniške oficirje in napravil nanje močan vtis. Kmalu zatem so pristaše NOB Jugoslavije preselili v posebno taborišče v Gravini.

Ustanovitev posebnega partizanskega taborišča v Gravini je bila izrednega pomena za ves poznejši razmah in organiziranje gibanja NOB Jugoslavije v Italiji. V velikem taborišču, ki je lahko sprejelo celo divizijo, je bil Jugoslovanom dodeljen samo manjši del, medtem ko so v večjem delu taborišča bile tedaj vojaške enote Združenega kraljestva, največ novozelandske. Taborišče je bilo pod britansko upravo, jugoslovanski del pa je užival samoupravo z lastno komando in oboroženo stražo.

V novembru in decembru 1943 je prva prekomorska brigada, iz katere sta zatem nastali 1. in 2. prekomorska brigada, odšla na dalmatinske otoke. V taborišču so ostali predvsem za borbo nespособni in bolni tovariši in tovarišice. Med njimi pa je deloval močan partijski aktiv, ki je imel nalogo še naprej zbirati Jugoslovane in jih organizirati v vojaške enote.

Uspehi narodnoosvobodilnega gibanja v domovini po kapitulaciji Italije, zlasti pa zgodovinski odloki II. zasedanja AVNOJ z dne 29. novembra 1943 so povzročili, da so zavezniki pričeli realneje ocenjevati razmerje sil in razvoj situacije v Jugoslaviji. Rade volje ali ne so morali priznati, da so partizani maršala Tita v Jugo-

Štab baze NOVJ v Bariju (1944). Drugi (z leve proti desni) Tone Marinček, načelnik personalnega oddelka, tretji Milan Kmet, načelnik 3. oddelka, četrti Rado Pehaček, komandant baze, šesti Bude Ratković, načelnik štaba

slaviji edina resna politična in vojaška sila, ki stoji dosledno na pozicijah antihitlerjevske koalicije ter vodi brezkompromisno vojaško borbo in politično akcijo za osvoboditev dežele.

Pozitivnejši odnos zahodnih zaveznikov do partizanskega gibanja so začutili tudi Jugoslovani v Italiji. Odprle so se večje možnosti za reševanje raznih perečih vprašanj, ki sta jih vrhovni štab NOVJ in njegova misija v Bariju dotlej postavljala le z majhnim uspehom pred zahodne zaveznike. Ti so sedaj pokazali pripravljenost, da sprejmejo v bolnišnice okrog Barija ranjene partizanske borce iz domovine in sanitetno misijo vrhovnega štaba NOVJ, da pomagajo pri evakuaciji civilnega prebivalstva iz ogroženih predelov Dalma-

cije in z otokov, da sprejmejo v šolanje letalske in tankovske enote, kakor tudi da pomagajo z orožjem, sanitetnim materialom in živežem.

Ugodnejše pogoje, ki so nastali za delovanje jugoslovanskih partizanskih predstavnikov v Italiji, je izkoristil tudi partizanski aktiv v taborišču Gravini.

Leteče patrole partizanskega taborišča v Gravini so poslej križarile po vsem osvobojenem ozemlju Italije z nalogo, da ugotovijo, v katerih zaporih in taboriščih, kakor tudi v katerih enotah Badoglieve vojske ali v taboriščih zavezniške armade so še vedno Jugoslovani. Nikoli se niso vračale praznih rok. Po navadi se jim je priključilo na desetine in stotine bivših zapornikov, internirancev in konfinirancev, zlasti pa na stotine primorskih Slovencev in Istranov, ki so si tudi sami na vso moč prizadevali, da bi prišli v stik s predstavnštvom Titovih partizanov, o katerem se je tedaj že raznesel glas po vsej Italiji, zlasti po zaslugi italijanskega naprednega tiska. V nekaterih večjih mestih Italije so bile odprte informacijske pisarne narodnoosvobodilnega gibanja Jugoslavije (npr. v Tarantu, Brindisiju, pozneje v Neaplju itd.). Tričlanska misija je bila akreditirana pri britanskih frontnih enotah in se je z njimi pomikala na sever, da je lahko že na fronti dobila stik z Jugoslovani, jih informirala o razmerah v domovini in jih usmerila v partizansko taborišče v Gravino.

Vzpostavljen je bil kontakt z vsemi večjimi skupinami Jugoslovancev na osvobojenem ozemlju Italije in bilo poskrbljeno za njihovo preselitev v Gravino (npr. s skupinami na Siciliji, v Neaplju itd.). Prek misije vrhovnega štaba NOVJ, ki je pozimi 1943—1944 obiskala Kairo, so se naši zastopniki seznanili tudi z razmerami, v kakršnih so bili naši ljudje v severni Afriki. Januarja 1944 so trije tovariši iz taborišča v Gravini obiskali Sardinijo. Ponesli so tja cele kovčke propagandnega materiala, nazaj pa prinesli peticije s tisoči podpisov primorskih Slovencev in Istranov, pripadnikov bivših »specialnih bataljonov«, za vstop v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije.

Z nenehnim dotokom novih borcev v Gravino so bili kmalu dani pogoji za formiranje novih brigad in drugih enot. Že od decembra 1943 je v taborišču postopoma nastajala 3. prekomorska brigada. Po njenem odhodu na otok Vis v prvih dneh marca 1944 so britanske vojaške oblasti izselile Jugoslovane iz taborišča v Gravini v manjši taborišči v Santa Maria di Leuca in Castro. Vendar je bil naval Jugoslovancev, ki so od vsepovsod prihajali v ti dve

taborišči in želeli vstopiti v NOVJ, tako velik, da so jim v začetku poletja 1944 vnovič odstopile taborišče v Gravini, tokrat v celoti.

Kaj kmalu se je nabralo v njem nekaj tisoč Jugoslovanov. Zdaj so prihajali vanj predvsem primorski Slovenci in Istrani iz severne Afrike, še vedno pa tudi bivši zaporniki in interniranci, ki so jih osvobajale zavezniške enote v srednji Italiji. Zelo številno so se posej vključevali v prekomorske enote partizanski ranjenci in bolniki, ki so se po ozdravitvi in okrevanju v partizanskih bolnišnicah okrog Barija vračali v borbo v domovino. Iz vseh teh se je v južni Italiji formirala 4. prekomorska brigada, katere enote so delale v raznih bazah v NOVJ v Bariju, Monopoliju in Brindisiju, od koder so odpravljale material za borce v domovini, sprejemale ranjence in evakuirance ter opravljale v Italiji tudi druga pomembna dela. Iz vrst Jugoslovanov, ki so prišli v taborišče Gravino, se je formirala tudi najštevilnejša prekomorska enota, 5. prekomorska brigada.

V domovini je partizansko vojskovanje preraščalo medtem v frontalne vojaške operacije. Zavezniki so že bili pripravljene nuditi tudi pomoč v težji vojaški opremi (tanki, letala, artilerija itd.). Nastala je nujna potreba po tehnično izobraženih borcih, ki bi bili čimprej zmožni uporabljati takrat moderno orožje.

Od poletja 1944 dalje je v Gravini delovala vojaška šola z različnimi oddelki: artilerijskim, minometalskim, zveznim, minerskim, inženirijskim itd. Tam se je vse do odhoda na otok Vis vadila tudi tankovska brigada. Naborna komisija je vsak dan razporejala došle borce. Med temi so bili najbolj zaželeni prav tisti primorski Slovenci in Istrani, ki so poznali moderno orožje ali pa so bili takšnih poklicev, da so se lahko hitro priučili njegovi uporabi. Tako je bilo v 1. tankovsko brigado vključenih čez tisoč primorskih Slovencev in Istranov, iz njih so bile v glavnem sestavljene vse artilerijske enote VIII. udarnega korpusa, prav tako letalske enote, ki so imele baze v Italiji in na Visu.

Že v 1. in 2. prekomorski brigadi je bilo nekaj sto primorskih Slovencev in Istranov, predvsem mladih fantov iz nekdanjih »specialnih bataljonov«. V tretji in 4. prekomorski brigadi pa so bili primorski Slovenci in Istrani v velikanski večini. Le 5. prekomorsko brigado so sestavljali pretežno Slovenci iz Štajerske, ki so bili prisilno mobilizirani v nemško vojsko, a so zatem, ob zavezniški ofenzivi v Franciji, množično prebežali k zaveznikom in se takoj vključili v NOVJ.

Prekomorci — s tem nazivom bodo ostali v zgodovini našega narodnoosvobodilnega boja — so dali v zaključni fazi bojev za osvo-

boditev domovine zelo velik prispevek. Velik pa je tudi družbeno-politični pomen prekomorskih enot. Prekomorci so se borili v enotah, sestavljenih iz pripadnikov vseh naših narodov. V njih so se složno borili proti skupnemu sovražniku, ne glede na razlike v jeziku, kulturi in navadah. Iz boja v boj so jih čedalje tesneje zблиževali skupna usoda in skupni cilji. Med njimi so vladali vzorni medsebojni odnosi tovarištva, solidarnosti in požrtvovalnosti. Bili so zgled bratstva in enotnosti naših narodov. Mnogo prekomorcev je v letih 1943—1945 dalo svoje življenje ali pa prelilo kri na številnih bojiščih po vsej Jugoslaviji, saj so se borili na tleh vseh naših sedanjih socialističnih republik.

Še poseben pomen so prekomorske enote imele zategadelj, ker so se vanje tako množično, spontano in enotno vključili primorski Slovenci in Istrani, ki so kljub več kot dvajsetletnemu zatiranju in preganjanju po fašizmu s svojim vstopom v NOVJ dokazali izredno globoko patriotično zavest ter z novimi žrtvami izpričali svojo odločno voljo, da hočejo živeti združeni z vsemi jugoslovanskimi narodi v novi, Titovi Jugoslaviji.

**PRVA IN DRUGA
PREKOMORSKA BRIGADA**

Uvod

Fašistični režim je v Slovenskem Primorju in Istri izvajal že v obdobju med obema vojnama kruto nasilje, ki ga je naše ljudstvo v drugih pokrajinah Jugoslavije spoznalo na svoji koži šele med okupacijo.

Internacijo, konfinacijo, zapore in podobne oblike zatiranja pa niso italijanske fašistične oblasti uporabljale samo med vojno, temveč je bil takšen »varnostni« sistem v fašistični Italiji v navadi že zdavnaj prej. V fašističnih ječah in taboriščih so naši rojaki iz Slovenskega Primorja in Istre prebili po več, tudi po deset let.

Celi otoki, npr. Elba, Ponza, Ustica, Lipari, Tremiti, Ventotene itd. so bili spremenjeni v koncentracijska taborišča za tisoče in tisoče naprednih Italijanov, še posebej pa za Slovence in Hrvate iz Slovenskega Primorja in Istre. Osamljeni sredi puščobnega morja so brez pomoči hirali in umirali tisoči, nenehno odvisni od tega, ali jim bodo fašistične oblasti pripeljale vodo in hrano. Mnogo grobov naših ljudi je ostalo tam. Toda fašističnim oblastem se ni posrečilo zlomiti duhá revolucionarnega odpora pri teh ljudeh, ki so trdno vztrajali v boju za svoje človeške in narodne pravice.

Potem ko so italijanske fašistične tolpe v aprilu 1941 okupirale del Slovenije in južne pokrajine Jugoslavije, še posebno pa nekaj mesecev zatem, ko se je jugoslovansko ljudstvo dvignilo v vstajo in se z orožjem uprlo okupatorju, so v fašistični Italiji z mrzlično naglico rasla nova koncentracijska taborišča, ki naj bi sprejela desettisoče in desettisoče novih osumljencev, katerih razredna in narodna zavednost je bila smrtno nevarna italijanskemu »imperiju«.

Vsa Italija je bila posejana s taborišči za vojne ujetnike in civilne internirance, med katerimi so bili pripadniki vseh jugoslovanskih narodov, poleg teh pa tudi Albanci, Grki, Francozi, Židje itd., prav tako pa tudi napredno misleči Italijani. Ječe po Italiji

so bile prenapolnjene. V vsej srednji Italiji ter tudi v znatnem delu severne in južne Italije je bilo nešteto internirancev, ki so pod strogim policijskim nadzorstvom živeli po vaseh in majhnih mestih.

Fašistična Italija je že v abesinski vojni na veliko uporabljala slovenski in hrvatski živelj za topovsko hrano. Čeprav jim ni zapala, jih je vseeno mobilizirala in jih vrgla v vojni metež. Nekaj naših ljudi iz Slovenskega Primorja in Istre, ki so bili na fronti v Abesiniji, je pozneje prišlo v angleško ujetništvo. Nekateri so bili v ujetniških taboriščih v Keniji, v osrčju Afrike, kjer so šele spomladi 1944 zvedeli za narodnoosvobodilni boj jugoslovanskih narodov ter po vztrajnih naporih dosegli pri angleških oblasteh, da so prek severne Afrike in Italije dospeli v enote NOVJ in v domovino.

Ko je fašistična Italija aprila 1941 napadla Jugoslavijo, je začela sistematično mobilizirati naše ljudi po Slovenskem Primorju in Istri ter jih uvrščati v posadke v južni Italiji in na Siciliji. Že pred fašističnim napadom na Jugoslavijo pa so italijanske vojaške komande odvzele orožje vsem vojakom, ki so bili po poreklu Slovenci ali Hrvati. Iz njih so formirali tako imenovane »posebne bataljone« (battaglioni speciali) in nad 10 000 takih vojakov prepeljali na Sardinijo. Z njimi so ravnali kot s kazenskimi enotami ter jih izkoriščali za razna utrjevalna in druga težaška dela.

Pozimi 1942—1943 pa so po Slovenskem Primorju in Istri pobrali še vse druge vojne obveznike, predvsem mladino v starosti nad petnajst let. Te so odvažali kar naravnost v kazenske bataljone v južni Italiji in na Sardiniji. Velik del mladine iz Slovenskega Primorja in Istre je prehodil trnovo pot izgnancev in kaznjencev. Njihov položaj se ni prav v ničemer razlikoval od položaja internirancev, ker so prav tako trpeli v množičnih taboriščih ali v zastraženih kasarnah, le da so bili v kazenskih bataljonih še pod posebno vojaško disciplino.

Kapitulacija Italije 8. septembra 1943 je italijanske vojaške oblasti močno presenetila in zmedla. Zavezniške armade so dokaj hitro napredovale in zavzele že dobršen kos južne Italije. Vendar pa italijanske oblasti, v katerih so bili še pretežno fašisti, niso izpustile desetisočev zapornikov, internirancev, konfinirancev in pripadnikov kazenskih bataljonov. Ostali so za zaprtimi vrati v zaporih in taboriščih tudi tedaj, ko so tja prispele zavezniške enote.

Omenjeni posebni bataljoni so še vedno ostali pod vojaškim nadzorstvom, kljub temu, da se je v njih ter sploh v raznoterih

ječah in taboriščih, kjer so bili naši ljudje, začelo močno gibanje z zahtevo po izpustitvi.

Takšen je bil položaj predvsem na skrajnem jugu Italije, medtem ko je bila srednja in severna Italija večinoma še zasedena po nemških četah. Toda našim ljudem, zaprtim v ječah in taboriščih po južni Italiji, se je vsaj povečalo upanje, da si bodo priborili svobodo. V južni Italiji se je med prvimi osvobodila skupina kakih 250 internirancev z otokov Tremiti.

Tremiti so trije majhni otočki, ki ležijo severnozahodno od polotoka Monte Gargano; na njih je le malo prebivalcev, saj so brez vegetacije in drugih pogojev za življenje. Tja so italijanske fašistične oblasti že od vsega začetka pošiljale težke kaznjence, ki so si v bednih kočah za silo uredili življenje. Kmalu pa so začele tja pošiljati tudi naše ljudi v internacijo. Vendar pa pri teh upanje v osvoboditev ni zamrlo; trdno so se povezali med seboj in se pripravljali na ugoden trenutek. Na Tremitih in na sosednjem otočku San Domino so bili predvsem interniranci iz Slovenskega Primorja in Istre, pa tudi iz drugih krajev Slovenije, Hrvaškega Primorja, Dalmacije in Črne gore ter nekaj Italijanov.

Ob kapitulaciji fašistične Italije je nastopil čas za akcijo. Strogi režim, ki so ga izvajali karabinjerji, vojaki in civilna policija, se po kapitulaciji sicer ni v ničemer popravil; toda interniranci so takoj postavili zahtevo za izpustitev na svobodo.

Po njihovih večkratnih odločnih zahtevah se je komanda taborišča uklonila in jim dovolila vsaj svobodno gibanje po otoku. Tačas so po morju z ladjami bežali iz Jugoslavije italijanski vojaki v svojo domovino.

Naključje je nanese, da je neka nemška kadetska ladja odločila italijanske vojake na otoku. Interniranci so skušali izkoristiti to priložnost, zato so se vkrcali na ladjo in zahtevali, da jih odpelje na celino. Toda taboriščna komanda tega ni dovolila. Interniranci so odločno nastopili s svojimi zahtevami. Vojaštvo na otoku ni hotelo poseči v spor, policija, ki je bila pod vodstvom taboriščne komande, pa se je čutila prešibko, da bi mogla zadržati dobro organizirane internirance.

Naposled je ladja dvignila sidro in odplula, čeprav je bila možnost, da jo bombardirajo nemška letala, ki so krožila nad njo. Nemci so namreč še imeli v svojih rokah polotok Monte Gargano, ki je oddaljen vsega osemnajst kilometrov od otokov Tremiti.

Medtem ko je ladja plula, je na jamboru zavihrala jugoslovanska zastava s peterokrako zvezdo, ki so jo interniranci na otoku

že prej pripravili. Toda po nekaj miljah vožnje se je ladja obrnila in se usmerila nazaj proti otokom. Razburjenim internirancem je kapitan ladje razložil, da prihaja na otoke druga ladja, ki da jih bo prevzela.

Ko so interniranci pristali z ladjo na sidrišču zraven otokov, so nanjo navalili karabinjerji. Najprej so skušali naše ljudi prepričati, da prihaja druga ladja, ki jih bo prepeljala na celino, ko pa niso uspeli s prepričevanjem, so začeli uporabljati silo. Nekaj internirancev se je s čolni prepeljalo nazaj na otoke, kjer so jih karabinjerji takoj zaprli. Drugi — kakih sto — pa niso hoteli zapustiti ladje, pač pa so jo zapustili kapitan in mornarji, tako da so na ladji ostali samo interniranci. Toda ti niso bili sami zmožni upravljati ladjo in pluti.

Pet dni so ostali na odprtem morju, izpostavljeni nemškim letalom, ki so ladjo nenehno preletavala. Karabinjerji pa so poskušali z nasajenimi bajoneti priti na ladjo iz čolnov, toda brez uspeha. Po petih dnevih odločnega boja s karabinjerji so interniranci le dosegli, da sta se kapitan in posadka vrnila na ladjo. Ta je vnovič dvignila sidro in počasi odplula ob obali proti Bariju, kamor je dospela po tridnevni vožnji in se zasedrila v neki stranski luki.

Toda za internirance je nastopilo novo razočaranje. Na obali jih je namreč pričakala četa oboroženih karabinjerjev, ki jih niso pustili z ladje. Interniranci so zahtevali, naj jim začasno dovolijo vsaj svobodno gibanje ter jim oskrbijo namestitev in prehrano.

Okrog polnoči so prejeli zapoved, naj po dva in dva stopajo z ladje. Vnovič so jih obkročili karabinjerji in jim rekli, da jih bodo peljali tja, kjer bodo lahko prenočili. Tako je kolona v spremstvu čuvarjev krenila v neznano smer. Po stranskih ulicah Barija in obdani s četo karabinjerjev so interniranci po dvajsetih minutah hoda prispeli pred železna, močno okovana vrata stavbe z visokim obzidjem in zamreženimi okni. Medtem se je izza vrat pojavil uniformiran in oborožen ključar, karabinjerji pa so hoteli povorko potisniti skozi vrata. Toda to se jim ni posrečilo.

Kolona internirancev je obrnila zaporom hrbet in odkorakala proti centru mesta, kjer je na ulici odložila svojo popotno kramo in se posedla po pločnikih, še vedno pod nadzorstvom karabinjerjev. Noč so prebili kar pod nebom, čas pa izkoristili za posvet. Odločili so se, da bodo od italijanskih oblasti v mestu odločno zahtevali, naj jim omogočijo svobodno gibanje in stik z angloameriško vojaško komando. Tedaj namreč v Bariju še ni bilo predstavnikov NOVJ. Ker stikov z zavezniškim poveljstvom niso mogli dobiti, so se po-

Prihod skupine bivših internirancev iz taborišča Pisticci v Bari (12. septembra 1943). Tudi ta skupina se je v celoti vključila v prvo brigado prekomorcev.

vezali s skupino italijanskih naprednih ljudi v Bariju, predvsem s predstavniki italijanske komunistične partije. Ti so našim ljudem priskrbeli začasno zavetje v neki hiši sredi mesta.

Policija pa ni hotela popustiti. Napadali so pribežališče internirancev in jim grozili z orožjem. Skušali so vdreti v hišo in posameznike odvesti v zapor. Toda naši ljudje so s svojimi telesi zaprli vhod v zgradbo, čeprav so karabinjerji z nasajenimi bajoneti rinili vanjo. Na ulici se je zbralo mnogo naprednih Italijanov, ki so z našimi ljudmi vred protestirali proti nasilju policije. Ta je nazadnje morala popustiti.

Kasneje so prišli v hišo višji policijski funkcionarji (brez orožja) in se začeli z interniranci pogajati. Ti pa so ostali za barikadami v hiši in zahtevali zvezo z angloameriškim poveljstvom.

Popoldne je prišel neki italijanski general, poveljnik mesta Barija, ter bivšim internirancem zagotovil, da jih ne mislijo spraviti

v zapore, ampak odpeljati v Taranto, v angloameriško taborišče. V to so privolili.

Tako so se odpravili v neko vojašnico, spremljali pa so jih policijski agenti. Ko so prispeli v vojašnico, so dobili vsak porcijo jedi, proti večeru pa, še vedno v spremstvu, odšli na železniško postajo, kjer so se vkrcali v vlak za Taranto.

V Tarantu jih je zavezniško poveljstvo namestilo v neko vojaško taborišče. Tu so nekoliko svobodneje zadihali. Spali so pod šotori in dobivali še kar primerno hrano. Tja so zavezniki v naslednjih dneh pripeljali tudi druge skupine bivših jugoslovanskih internirancev in zapornikov, med njimi tudi skupino kakih 150 internirancev iz taborišča v Pisticci. V mestu in pristanišču Taranto so naši ljudje srečavali primorske Slovence in Istrane, ki so bili še v italijanskih uniformah in so se jim začeli pridruževati. Bliskovito se je po okolici raznesel glas, da je v Tarantu jugoslovansko taborišče.

S tem da so v okrilju zaveznikov nekoliko svobodneje zadihali, pa njihov cilj še ni bil dosežen. Želeli so se vrniti v domovino ter se uvrstiti v aktiven boj skupaj z drugimi borci NOVJ. V taborišču so se začeli najzavednejši tovariši povezovati v vojaško organizacijo. Taka organizacija oziroma udarna skupina je bila sicer že na otokih, toda zdaj so jo razširjali in dopolnjevali z novimi tovariši. Poleg tega so komunisti imeli tudi svojo partijsko celico, ki je bila prav tako ustanovljena že na otokih. V taborišču je celica sprejela v svojo organizacijo nekaj novih članov, o katerih so menili, da zaradi svoje zavesti in borbenosti to zaslužijo.

V taborišče v Tarantu so prišli za to skupino tudi tovariši, ki so ob njenem odhodu z otokov Tremiti še ostali tam. Hkrati so imeli zvezo tudi s tovariši v drugih krajih južne Italije. Dva predstavnika naših ljudi v Tarantu sta se odpravila v Brindisi, kjer je bilo prav tako nekaj Slovencev, ki so prišli tja iz kazenskih bataljonov. Vzpostavili so z njimi zveze.

Pa tudi drugi naši tovariši so sami prihajali v Taranto, tako da se je skupina nenehno večala. Po kratkem bivanju naših ljudi v Tarantu so zavezniki izjavili, da jih bodo namestili v posebnem taborišču, ker se nikakor niso hoteli pridružiti kraljevski vojski, ki je pošiljala mednje svoje agente. V prvih dneh oktobra 1943 so jih res naložili na vlak in prepeljali iz Taranta v tako imenovani Camp 75 v Carbonari.

V taborišču Carbonara

Carbonara je južno predmestje mesta in пристanišča Barija, oddaljeno kakih šest kilometrov od središča mesta. Dvajset minut hoda od Carbonare so italijanske fašistične oblasti zgradile šele spomladi 1943 veliko koncentracijsko taborišče, in sicer na prostnem zemljišču, na katerem so poleg številnih lesenih in zidanih hišic zgradili še dvanajst velikih poslopj (barak), predeljenih v velike dvorane, skozi katere je po sredini vodil hodnik. V vsaki dvorani je bilo prostora za osemdeset oseb. Poslopja so bila zaznamovana s številkami.

Prve skupine internirancev so v taborišče Carbonara prišle iz Dalmacije in Črne gore. V njem pa je bilo nastanjenih tudi kakih stopetdeset četnikov, ki so ob kapitulaciji Italije zbežali skupaj z italijansko vojsko iz Črne gore in Hrvatskega Primorja. Ti so z odobritvijo zaveznikov imeli pod svojo stražo vse druge internirance. Ko je v taborišče prispela še skupina iz Taranta, se je število Jugoslovanov v njem povečalo na kakih osemsto.

Camp 75 ali z drugim imenom Carbonara pri Bariju je postal center, v katerem so se odigrali dogodki, ki jih lahko označimo za rojstvo 1. in 2. prekomorske brigade. V tem taborišču so bili postavljeni prvi temelji za organizirano zbiranje pripadnikov jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja v južni Italiji.

Tovariši, ki so že bili v taborišču, so nove tovariše seznanili s stanjem v taborišču in jim povedali, da so že zahtevali od taboriščnega poveljstva odstranitev oboroženih četnikov. Naslednje dni so se novi prišleci spoznavali s tovariši Črnogorci in Dalmatinci, se z njimi povezali za skupno delovanje in za skupne akcije, z namenom, da taborišče očistijo četnikov ter od zaveznikov zahtevajo, naj našim ljudem omogočijo vrnitev v domovino.

Kmalu je taborišče Carbonara postalo izredno živahno.

V taborišču se je na pobudo komunistov formiral taboriščni narodnoosvobodilni odbor. Začelo se je intenzivno politično in kulturno delo med bivšimi jugoslovanskimi interniranci, posebno pa še med primorskimi Slovenci in Istrani. Odbor se je kot predstavnik taborišča prijavil pri zavezniški komandi in zahteval, da se četniška straža takoj odstrani in razoroži. V taborišču se je s četniki in drugimi izdajalci vodil odločen politični boj za vsakega človeka.

Ustanovljen je bil tudi poseben odbor za zbiranje drugih internirancev, zapornikov in konfinirancev, raztresenih po številnih

koncentracijskih taboriščih v južni Italiji, zasedeni po zaveznikih. Ena od nalog odbora je bila priti v stik s primorskimi rojaki v italijanskih vojaških enotah in jih pripeljati v Carbonaro. Da bi ta načrt čim uspešneje izvedel, je odbor, v katerem so bili tudi primorski Slovenci, pozval vse zavedne naše ljudi v taborišču, naj napišejo podatke o številu vojakov našega rodu v raznih krajih južne Italije. Brž ko so bili podatki zbrani, je odbor razposlal na vse strani svoje izvidnike.

Prav tolikšno skrb je narodnoosvobodilni odbor posvetil tudi političnim jetnikom, ki so že nestrpno čakali na osvoboditev. Kljub temu, da bi jih bila morala Italija po kapitulaciji izpustiti, so jih fašistično razpoložene italijanske oblasti še vedno zadrževale po ječah. Šele na odločno posredovanje našega odbora so odprle vrata ječ in izpustile naše ljudi na svobodo. Z vsakim dnem se je večal dotok novih ljudi, tako da je bilo konec oktobra 1943 v taborišču Carbonara že 2800 Jugoslovanov, poleg njih pa še Albanci, Grki, Židje, Rusi itd.

Šestnajstega oktobra 1943 je v taborišče dospela Vida Tomšičeva in z njo še triindvajset tovarišic, ki se jim je komaj tedaj posrečilo priti iz zaporov v bližnjem mestu Trani, čeprav je bilo mesto že dober mesec osvobojeno. Z Vido Tomšičevo je prišel med nas izkušen in prekaljen borec — komunist. Z njenim prihodom je nastalo v taborišču novo življenje.

Prva skrb Vide Tomšičeve je veljala partijski organizaciji. Treba je bilo organizirati komuniste v taborišču v trdno in disciplinirano enoto, postaviti vsakega na ustrezno mesto, celotni organizaciji in posameznim komunistom določiti jasne naloge ter razviti v taborišču najširšo politično in kulturno-prosvetno aktivnost. Doseči je bilo treba, da se čimprej ustanovi v taborišču borbena enota, ki se bo priključila narodnoosvobodilnemu boju naših narodov.

Začelo se je intenzivno delo noč in dan. Ob radiu je bila organizirana informacijska služba, ki je razširjala vesti o bojih v domovini ter o dogodkih doma in po svetu. Vesti so se vsak večer brale po vseh barakah, izvzemši v eni, kjer so čepeli izolirani četniki, ki so medtem morali opustiti stražarsko službo v taborišču. Vsak dan so bila politična in kulturno-prosvetna predavanja. Bili so organizirani krožki za študij marksizma-leninizma itd.

Medtem je z ladjo »Bakar« prispela v Bari vojna misija vrhovnega štaba NOV in PO Jugoslavije. Taborišče Carbonara se je prek nje prvič povežalo z domovino.

Ustanovitev 1. prekomorske brigade

Že nekaj dni po prihodu Vide Tomšičeve se je v taborišču začelo ustanavljanje vojaških enot. Formirani so bili štab brigade in štabi bataljonov, komande čet itd. Vsak desetar je imel na listku napisane borce, ki so morali v najstrožji tajnosti hoditi v bližnje oljčne nasade onstran žične ograje in se tam vojaško organizirati.

Vsak bataljon je imel štiri čete, četa pa je štela sto do sto dvajset ljudi. Ob svojem končnem formiranju je imela brigada šest bataljonov, v katerih je bilo 2600 borcev.

Prva prekomorska brigada NOVJ je bila ustanovljena 20. oktobra 1943, do 25. oktobra pa je bilo njeno formiranje v glavnem zaključeno.

Brigada je bila trdna, dobro organizirana in izredno disciplinirana enota. Glede njenega ustanavljanja in utrjevanja ter glede kadrovskega sestava so se tovariši v taborišču posvetovali z delegacijo oziroma predstavništvom NOVJ v Bariju. Pripadniki brigade niso imeli uniforme niti niso bili oboroženi; njihova obleka je bila pač taka, v kakršni so prišli v taborišče. Pripadnost narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije so poskušali označiti s partizanskimi kapaми s peterokrako zvezdo.

Že od vsega začetka so organizirali urjenje moštva v osnovnih vojaških disciplinah. Ker jim je zavezniško poveljstvo taborišča to prepovedalo, so vežbanje nadaljevali zunaj taborišča ali skrivoma v taboriščnih zgradbah. Organizirani so bili tudi tečaji za poveljniško osebje čet in bataljonov. Kmalu je bilo moštvo brigade že kar dobro izvežbano v osnovnih vojaških disciplinah.

Brigada je bila organizirana po zgledu partizanskih brigad v domovini. Osnovne njene enote so bili vodi z vodnim delegatom, trije vodi pa so sestavljali četo s komandirjem in politkomisarjem čete. Štiri čete so sestavljale bataljon s komandantom in politkomisarjem bataljona ter namestnikom komandanta in pomočnikom politkomisarja bataljona. Na čelu brigade je bil štab s komandantom, politkomisarjem, namestnikom komandanta in pomočnikom politkomisarja brigade. Vojaško, politično in partijsko osebje je bilo izbrano iz vrst tovarišev v brigadi, ki so se pri delu na posameznih področjih najbolj izkazali. Postavljala jih je partijska organizacija, in sicer po tehtnem premisleku ter po načelu demokratičnega izbora.

Za tretji november 1943 je bilo napovedano, da pride v taborišče na prvi uradni obisk tovariš Sergije Makiedo, ki je bil tedaj šef vojne misije NOVJ v Bariju. Ob štirih popoldne se je v izredno

kratkem času, iznenada in prvič javno postavila v vrste 1. prekomorska brigada NOV in POJ. Vse je stalo v najlepšem bojnem redu: čete, bataljoni, komande, štabi. Nobene zmešnjave ni bilo, vsak borec je bil na svojem mestu, kakor da bi šlo že za staro, preizkušeno brigado.

Mogočno je bilo videti moštvo brigade, njenih šest bataljonov v najlepšem vojaškem redu. Prišli so predstavniki — zastopnik NOV in POJ ter dva visoka zavezniška oficirja. Poveljnik brigade je zapovedal mirno, politkomisar brigade pa je pozdravil navzoče predstavnike in izrazil željo brigade, da odrine v domovino. Na predstavnike sta red in discipliniranost brigade izredno delovala. Videli so pravo vojaško enoto. Začuden so vpraševali, kje se je brigada urila in od kod ima poveljstvo. Ko so dobili ustrezne odgovore, so izjavili, da si kaj takega niso predstavljali.

Zavezniška poveljnica sta obljubila brigadi vso pomoč v oborožitvi in drugih sredstvih ter izjavila, da se bosta zavzela za odhod brigade v domovino. Njeni predstavniki so z zadovoljstvom sprejeli te obljube, nato pa se je moštvo brigade v redu razšlo.

Za četnike v taborišču je bil to hud udarec. Začeli so tožariti pri zavezniški komandi, češ da pripadniki brigade pripravljajo v taborišču upor, da skrivajo orožje itd. Toda brigade ni moglo nič več razbiti ali jo omajati. Nasprotno: brigada NOV Jugoslavije pod poveljstvom maršala Tita je bila tu in nihče ni mogel več prek tega dejstva.

Pripadniki brigade in njeno vodstvo niso klonili. Boj za dosego postavljenih smotrov je trajal dalje, čeprav rezultatov, ki so jih nestrpno pričakovali, še ni bilo. Prišlo je celo do novih razočaranj.

Bližal se je 7. november — 26. obletnica oktobrske revolucije. Ta dan so pripadniki brigade nameravali počastiti s proslavo. Potekale so vsestranske priprave v vojaškem, političnem in kulturnem pogledu. Poleg obuditve spomina na dan velike socialistične revolucije naj bi proslava pokazala uspehe organiziranega dela v taborišču ter vnovič manifestirala pripadnost taboriščnikov narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije in naši revoluciji, hkrati pa dokazala pripravljenost za skupen boj z zavezniki v okviru vseh antifasističnih sil.

Taboriščni narodnoosvobodilni odbor je vložil pri zavezniškem poveljstvu prošnjo, da dovoli proslavo. Ker odgovora niso dobili, so menili, da je proslava dovoljena. Zato so na prostru za vežbanje pripravili vse potrebno. Določen je bil prostor, kjer bo stala brigada, prostor za izvedbo kulturnega programa, tribuna za goste in po-

dobno. K sodelovanju so povabili še vse druge taboriščnike, razen četnikov, povabljenega pa je bilo tudi zavezniško taboriščno poveljstvo.

Sedmega novembra dopoldne je bilo vse nared. Čakali so samo še na zavezniškega poveljnika. Toda namesto tega so se pojavili oboroženi vojaki, ki so obkrožili taborišče in usmerili mitraljeze proti brigadi.

Vendar pa se borci, razvrščeni v enote, niso dali izzvati. Ko se je čez nekaj časa v spremstvu oboroženih vojakov prikazal poveljnik taborišča, je poveljnik brigade zapovedal brigadi mirno in mu raportiral. Hkrati ga je po tolmaču vprašal, kaj neki pomenijo na strel pripravljene vojaki. Oni je odgovoril, da proslava ni dovoljena in da se mora brigada takoj raziti, sicer bo odločno nastopil.

V takih okoliščinah je poveljstvo brigade odločilo, da trenutno popusti. Brigada se je v miru in redu razšla.

Takratni položaj v taborišču najbolje kaže pismo taboriščnikov angleškemu vojaškemu poveljstvu, ki ga zaradi zgodovinske pomembnosti navajamo tu v celoti. Pismo je bilo odposlano tudi predstavništvu NOVJ v Bariju, s prošnjo, da ga dostavi vrhovnemu štabu NOV in POJ:

Skupina bivših zapornic, ki je 16. oktobra 1943 prišla v taborišče Carbonara pri Bariju. Četrta z leve (stoji) Vida Tomšič

»Mi, svobodoljubni Jugoslovani, ki uživamo gostoljubje zavezniških oblasti v Transit Campu 75, izjavljamo:

Prebivalci tega taborišča smo v velikanski večini Slovenci, Hrvati, Črnogorci, Srbi iz Jugoslavije ter iz Primorske (Trsta, Gorice) in Istre, kjer smo nad dvajset let trpeli pod fašistično peto. Vsi smo bivši politični jetniki, interniranci in konfiniranci. Fašistične oblasti so nas preganjale zaradi našega izrazitega antifašističnega mišljenja in delovanja ter boja za svobodo svojega naroda. Zmage zavezniških sil v Italiji so nam odprle vrata ječ in potrgale žice, ki so nas obdajale v taboriščih.

Zato smo ob prvem koraku v svobodo toliko težje občutili, da naša domovina še vedno krvavi v boju proti fašističnemu okupatorju. Zategadelj želimo čimprej skupno oditi v domovino, ki nas kliče. Bili smo prepričani, da bomo pri tem dosegli polno pomoč zavezniških angleških in ameriških sil. Pomoč nam je bila sicer dana in sprejeli smo jo ne kot miloščino, ampak z zavestjo sobojevnika v težkem boju za skupno stvar.

S ponosom nas navdaja priznanje, ki so ga dajali in ga dajejo zavezniki junaškemu boju NOV in POJ pod vrhovnim poveljstvom komandanta Tita. Ta narodnoosvobodilna vojska je osvobodila večino ozemlja Jugoslavije in narod si je na tem ozemlju postavil svojo oblast AVNOJ v skladu z načelom samoodločbe narodov, načelom, ki se je izrazilo v vseh velikih listinah, na katerih slonijo temelji za ureditev mednarodnega sožitja vseh narodov. Tej oblasti se podrejamo tudi mi. Zato je bila naša prva dolžnost, da se na teh načelih združimo in se tako pripravimo na velike dolžnosti, ki nas čakajo.

Naša brigada kot del NOV in POJ naj bi bila zunanji izraz in dokaz naše zrelosti in discipline ter pripravljenosti stopiti v boj takoj, ko bi bil v tem dosežen sporazum med vrhovnim poveljstvom NOV in POJ in zavezniško vrhovno komando. Postavili smo ljudi, ki smo jim zaupali dolžnosti, da so predstavniki naše enotnosti in tolmači naših teženj. Naše delo za združitev in discipliniranje naših vrst zato ni »politiziranje«, ampak edini način, ki v njem lahko zadostimo svoji sveti narodni dolžnosti, da se vključimo v antifašistično fronto vseh svobodoljubnih narodov sveta.

To je stališče, ki ga imamo za skladnega z načeli naših velikih zaveznic. Dogodki poslednjih dni pa so nam odkrili velike nespo-razume v osnovnih pogledih med nami na eni in taboriščno komando na drugi strani. Doživeti smo morali, da je taboriščna komanda ravnala z našimi, d vseh postavljenimi in priznanimi zastopniki

kot s sovražniki. Še več: dne 6. novembra 1943 ob 10. uri dopoldne je bilo 14 odbornikov narodnoosvobodilnega odbora, vodstvo brigade in nekaj starešin zgradb aretiranih ter med nasajenimi bajoneti odpeljanih s kamioni iz taborišča. Takoj nato so zavezniški vojaki blokirali večino zgradb in jih drugo za drugo preiskali. Brez prisotnosti lastnikov oziroma njihovih zastopnikov je bila odprta tudi naša prtljaga.

Naslednji dan, 7. novembra, so nameravali na dostojen način proslaviti največji praznik naše zaveznice Sovjetske zveze. Predhodno so o tem obvestili komando taborišča in obenem povabili zavezniške vojaške sile, da se po svojih zastopnikih udeleže proslave. Prav do začetka naše proslave 7. novembra ob pol deseti uri dopoldne, ko je bilo vse taborišče v vzornem redu in prazničnem razpoloženju že zbrano pred tribuno, s katere so vihrale zastave vseh zavezniških držav, se nam ni postavljala nobena ovira pri pripravljanih delih, še manj pa nam je bila sporočena formalna prepoved proslave. Tako smo v skladu z zakoni vsega demokratičnega sveta upravičeno smatrali pripravljeno, a ne prepovedano proslavo za dovoljeno, toliko bolj, ker nam je bila tuja in nepojmljiva misel, da bi takšna prepoved proslavljanja narodnega praznika Sovjetske zveze, ki prispeva toliko žrtev v skupnem boju, sploh mogla biti izdana.

Tik pred začetkom proslave, ko je tisočglava množica v tišini čakala otvoritve proslave, pa so prišli vojaki s puškami, nasajenimi bajoneti in mitraljezi ter komandant taborišča, ki je prepovedal proslavo. Bili smo globoko prizadeti v naših čustvih, predanosti demokraciji in zvestobi do zaveznikov. Brez oklevanja smo izpolnili nam nepojmljivo povelje in množica se je v popolni tišini ter do skrajnosti disciplinirana razšla.

Osmega novembra ob tretji uri popoldne so britanski vojaki z nasajenimi bajoneti in revolverji brez navedbe razloga razgnali slovensko mladino, ki je več kot dvajset let ječala pod fašističnim jarmom v Primorski in Istri. To je mladina, ki se je po zgledu svojih bratov v domovini ter po zgledu vse demokratične mladine v Angliji, Sovjetski zvezi, Ameriki in vsem svetu združila v antifašistični misli in s tem dala duška svojemu antifašističnemu razpoloženju. To se je zgodilo v trenutku, ko je ta mladina pela slovenske pesmi, se razgovarjala o prestanem trpljenju pod fašizmom in o nalogah, ki jih zahteva od mladine antifašistični boj. Celó učenje slovenskega jezika je bilo mladini, ki nad dvajset let ni smela spregovoriti slovenske besede, prepovedano.

Doživeti smo morali, da se je okoli nas v taborišču zadržni obroč bodeče žice ter da patrolje vojakov, oborožene s puškami in z mitraljezi, krožijo znotraj in zunaj taborišča.

To so samo nekateri važnejši dogodki. Tem pa se priključuje cela vrsta nešteti majhnih, vsakdanjih izrazov nenaklonjenosti angleške taboriščne komande do nas in nerazumevanje celo do naših najosnovnejših želj in potreb.

Ne moremo in nočemo verjeti, da se v navedenem ravnanju, ki ga moramo trpeti zaradi svoje odločnosti in ponosnega pripadništva ter zvestobe do AVNOJ in NOV in POJ, kaže resnična volja, kakršna sicer preveva prijateljske odnose Velike Britanije do njenih zaveznikov — junaških borcev NOV in PO Jugoslavije. Tudi odklonitev popisovanja v prostovoljno delovno službo bi moral pravilno razumeti vsak angleški vojak in oficir, ki čuti, da pripadnik NOVJ noče biti, ni bil in ne bo nezvest svoji zastavi. Nismo sprejeli obveznosti do angleških vojaških sil kot posamezniki, ker jih sprejeti ne moremo. Storili smo to zato, ker vemo, da je naša komanda v stalnem stiku z angleško komando, in ker vemo, da je zato mogoče urediti vprašanja našega dela za zavezniške sile v sporazumu s komando NOV in POJ v Jugoslaviji in z našo delegacijo v Bariju.

Spredaj opisano ravnanje pripisujemo dejstvu, da so na delu v taborišču in izven njega temni elementi, ki v sovraštvu do svetlih demokratičnih načel, kakršna izpolnjuje AVNOJ kot izraz nepotvorbene volje narodov Jugoslavije ter v zavesti velikih uspehov hrabrih borcev NOV in POJ, zasipavajo taboriščno komando dan za dnem s kopico lažnivih, povsem izmišljenih ali zlobno izkrivljenih, klevetniških informacij o našem hotenju in o našem delu.

Naše hotenje je zgolj eno: da bi nam bilo dano čimprej boriti se ramo ob rami z našimi dragimi brati, borci NOVJ proti skupnim sovražnikom.

Naše delo v taborišču je samo eno: vžigati in utrjevati v naših srcih neomajno ljubezen in zvestobo do teptane domovine in do njenih velikih zaveznikov ter se s samovzgojo in skrajno disciplino dostojno pripraviti na veliko nalogo, ki nas čaka, ko bomo kot borci stopili na okrvavljena rodna tla. Kdor prikazuje naše delo in stremljenja v drugačni luči, dela to iz sovraštva do domovine ter velikih načel svobode in demokracije. To so ljudje, ki so v tem svojem sovraštvu šli tako daleč, da so se tedaj, ko so bili še v domovini, združili z nemškimi in italijanskimi fašisti ter si omadeževali roke s krvjo naših bratov in sester. To so ljudje, ki so nato zbežali pred jezo ljudskega maščevanja iz domovine ter se namesto

tega, da bi se tam borili med svojimi z orožjem v roki za svobodo, borijo tu z lažjo in klevetajo, da bi prevpili glas vesti in prikrili svoje zločinsko početje v domovini.

Poznamo te ljudi. To je peščica četnikov v taborišču in izven njega ter njihovih redkih pomagačev, ki se jim je posrečilo splesti med taboriščno komando in nami mrežo laži, da bi zastrupila medsebojne odnose spoštovanja in prijateljstva. Medtem ko klevetajo naše delo pri angleški komandi, širijo med nami provokatorske vesti, ki naj bi zasejale med nas nerazpoloženje in sovrašтво do angleških oblasti. Tako rušijo na dve strani.

Navajamo samo dva primera, ki očitno dokazujeta, da si pravilno razlagamo vzroke nesporazuma med nami in taboriščnimi oblastmi. Navajamo dogodek, ko je poročnik Dačić pred kakima dvema tednoma obvestil angleško komando, češ da se v taborišču pripravlja demonstracija in upor. Taboriščna komanda je dala takrat sklicati starešine in zagrozila z vojaško intervencijo v taborišču. Na upravičeno zgražanje starešin (Ključevška, Sigulina) je Dačić odgovoril, da je res on obvestil angleško komando, baje po naročilu nekega policista. Prav isti poročnik Dačić je že prej trdil, da je v baraki devet mitraljezov, ter je svojo trditev umaknil na izrecno zahtevo, da se o neresnici prepriča s preiskavo.

Ménimo, da je v zadnjem primeru vzrok izrednih ukrepov prav taka demonstracija, ki so ji taboriščne oblasti nasedle, toliko lažje, ker je zaradi težav z jezikom naš odnos prepuščen tolmačenju ljudi, v katere nimamo zaupanja.

Angleška komanda v taborišču pa bi morala prav iz naše skrajne discipliniranosti in miru vedeti, da so vsa ta obrekovanja neutemeljena. Mirni in disciplinirani smo ne zato, ker smo šibki; naša hladnost in disciplina je mir močnega, je mir ljudi, ki se zavedajo, da imajo prav. Krivice, ki se nam godijo, potem ko smo z dvajsetletnim vztrajanjem pod fašizmom, ob vseh mučenjih na fašističnih kvesturah in v ječah pred vsem svetom izpričali svojo antifašistično misel, te krivice kriče močnejše od nas o izdajalskem delu četnikov in drugih protiljudskih elementov, ki še danes, v poslednjem trenutku, ne prenehajo s svojim podlim, zahrbtnim delom.

Napisali smo to trpko pismo zato, da vam dokažemo svojo iskreno željo razložiti vam razmere v taborišču, kakor jih doživljamo mi, in svoja zavezniška čustva, ki nam branijo istovetiti našo veliko zaveznico Anglijo s postopkom, ki ga prenašamo v taborišču. Smo namreč vaši zavezniki v tem velikem boju in zavezniki vseh tistih,

ki se bore proti nemškemu fašizmu in okupatorju, zavezniki, ki nas družijo morje krvi, prelite od fašističnih zveri.

Zavezništvo pa nalaga dolžnosti in pravice. Kot borci NOV in POJ se bomo do poslednjega diha borili proti fašističnim zverem, proti katerim se borimo že ves čas. Pripravljeni smo na pravi zavezniški način reševati vsa vprašanja, ki se tičejo naših medsebojnih odnosov, toda na način, ki spoštuje našo pripadnost našemu narodu in naši NOVJ, ki skupaj z velikimi zaveznicami Anglijo, Sovjetsko zvezo in Ameriko zmaguje nad fašističnim okupatorjem in njegovimi izdajalskimi pomagači.

Upravičeni pa smo tudi dobiti odgovor na naše vprašanje:

Kje je naših štirinajst tovarišev in zakaj se ne vrnejo v taborišče, ko njihova krivica ni niti večja niti manjša od naše?

Zakaj se odlašajo naš odhod v domovino, kjer smo potrebni?

Zakaj moramo tu propadati telesno in duševno? Prihaja zima, večina naših tovarišev in prebivalcev taborišča pa je gola in bosa, medtem ko se hrana vsak dan slabša. Še več, najdejo se posamezniki med britanskimi vojaki in posebno med četniki, ki vrše upravo v taborišču in ki vprašanje prejema obleke, obutve, izhoda iz taborišča itd. povezujejo s članstvom v NOV in POJ. Prav na take ovire naložimo v našem kulturnem življenju.

Zakaj se nam ne prizna pravica, da si izberemo med seboj ljudi, ki uživajo naše zaupanje in ki so zvesti tolmači naših želj in teženj?

Zakaj moramo poleg vsega drugega prenašati v taborišču navzočnost in oblast ljudi, ki imajo roke omadeževane s krvjo naših domačih in o katerih imamo dokaze, da so aktivno sodelovali z italijanskimi in nemškimi okupacijskimi oblastmi? To so zločinci, ki spadajo v zapor in pred ljudsko sodišče, ne pa v taborišče iskrenih borcev za osvoboditev svojega naroda.

V pričakovanju skorajšnjega odgovora vas pozdravljamo z našim bojnim pozdravom: Smrt fašizmu!«

O ravnanju z zaprtimi člani narodnoosvobodilnega odbora pa pripoveduje Ferdinand Ferjančič tole:

»Šestega novembra 1943 zjutraj je v Carbonari vojaška policija zvijačno aretirala štirinajst tovarišev — članov JNOO in nekaj najbolj poznanih aktivistov. Kot ujetnike so nas odpeljali na poveljstvo vojaške policije v Bariju, kjer so nas zasliševali in obdolžili, da pripravljamo revolucijo. Odvedli so nas na stadion v Grumo, ki so ga uporabljali za nemške vojne ujetnike. Angleški komandant

*Prvi pevski zbor prekomorskih brigad, ustanovljen novembra 1943
v taborišču Gravina*

stadiona nas ni hotel prevzeti, češ da nismo vojaški ujetniki, temveč politične osebe, ki ne spadamo v taboriščno pristojnost.

V mrzlem deževnem vremenu smo stali v kotu stadiona, stražili pa so nas do zob oboroženi komandosi (padalci). Ves dan je pršilo na nas. Poleg tega smo bili tudi tarča zasmehovanja in psovka mimo-idočih zavezniških vojakov, ki so bili prepričani, da smo Nemci ali Italijani.

Isti dan nas je straža, okrepljena z italijanskim majorjem karabinerjev, v odprtem kamionu prepeljala v kaznilnico Bari. Tu smo vsi pričeli z gladovno stavko. Vmes nas je obiskoval angleški policijski častnik in nas zasliševal.

V soboto 13. novembra so nas izpustili iz ječe. Angleški predstavnik nam je sporočil, da je naš JNOO izgnan iz Italije in da lahko dobi zavetišče na jugoslovanski ladji, zasidrani v luki. Obvestil nas je tudi, da bomo poslej imeli zvezo z ameriškim oficirjem. Odpravili smo se na parnik ‚Makarska‘, kjer so nas naši mornarji gostoljubno sprejeli, nato pa v nadaljnje zatočišče našega odbora — na ladjo ‚Sitnica‘.«

Kljub aretaciji narodnoosvobodilnega odbora v taborišču, preiskavah v taboriščnih zgradbah in drugih ukrepih pa delo naših ljudi v taborišču ni prenehalo. Kraljevsko-četniški elementi so sicer postali drznejši, toda mišljenje in težnje pripadnikov brigade se niso spremenile. Partijska organizacija je bila neokrnjena in je naprej usmerjala delo. Neokrnjeni so bili tudi vsi drugi organi v taborišču, ki so še z večjo vnemo zgrabili za delo. Obstajala je tudi stalna povezava s predstavništvom NOVJ v Bariju.

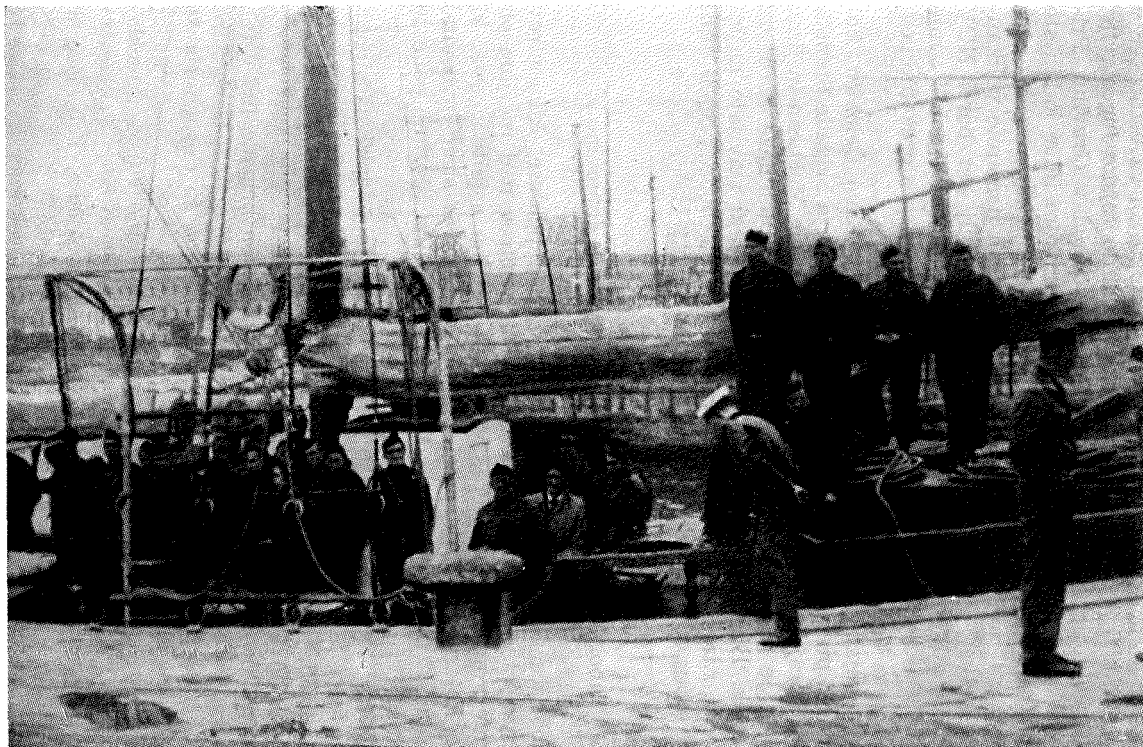
Zaradi aretacije narodnoosvobodilnega odbora so vlagali proteste pri angleškem poveljstvu in neprestano zahtevali, da člane odbora izpuste. Odbor, ki je bil sicer v zaporu, pa je vztrajal pri svojih zahtevah, zavedajoč se, da ima v taborišču močno oporo. Tudi predstavništvo NOVJ v Bariju je odločno protestiralo proti ravnanju taboriščnega poveljstva v Carbonari in zahtevalo, naj odbor izpuusti. Predstavništvo v Bariju pa je o stanju v taborišču Carbonara obveščalo tudi poveljništvo jugoslovanske mornarice, poveljništvo VIII. korpusa in vrhovni štab NOVJ. Slednji je skušal doseči z zavezniki sporazum, da se brigadi omogoči odhod v domovino.

Nekako v tem času je prišlo obvestilo, da bo Vida Tomšičeva odpotovala v domovino. Z njenim odhodom je taborišče zgubilo dobro organizatorko in sodelavko, hkrati pa so tovariši vedeli, da bo prav ona kot eden prvih organizatorjev naših ljudi v taborišču najbolj objektivno seznanila vodstvo v domovini s stanjem našega gibanja v južni Italiji.

Medtem je tovariš Makiedo sporočil vodstvu gibanja v taborišču, da so stvari krenile na bolje, da bo narodnoosvobodilni odbor izpuščen iz zapora in da bodo zavezniki priznali naše gibanje, s tem pa tudi omogočili brigadi odhod v domovino.

Zavezniška komanda taborišča pa je naše ljudi obvestila, da se za pripadnike NOV Jugoslavije pripravlja posebno taborišče v Gravini, kakih petdeset kilometrov zahodno od Barija. Obenem je komanda taborišča organizirala med taboriščniki pismo anketo, s katero je moral vsak posamezno podpisati, za katero stran se bo odločil. Po zgradbah, kjer so prebivali taboriščniki, so bili razporejeni zavezniški oficirji z anketnimi polami. Vsak, ki se je odločil za partizansko taborišče, se je moral podpisati vpričo poveljniškega oficirja in tako dokazati svojo prostovoljnost. Pri tem so nudili tistim, ki bi se odločili za zavezniško vojsko, izredno ugodne pogoje.

To je bil res pravi plebiscit. Odločiti se je bilo treba ali za zavezniško ali za Titovo narodnoosvobodilno vojsko.

Skupina prekomorcev, vkrcana na ladji »Sretno« v luki v Bariju (november 1943), med njimi (pod jamborom) Vida Tomšič

Pripadniki brigade so se seveda samostojno in zavestno ter v veliki večini takoj odločili za narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije. Nad 2400 Jugoslovanov se je podpisalo za odhod v Gravino. Približno sto se jih je prijavilo za delo k zaveznikom in le kakih sto je bilo takšnih, ki so še oklevali. Pa še ti so čez nekaj mesecev zvečine prišli v Gravino. To je v tedanjih razmerah pomenilo velikanski uspeh. Led je bil prebit: naši ljudje so bili kot borci NOV Jugoslavije pod vrhovno komando maršala Tita in so dobili svoje taborišče, kjer se je pozneje zbiralo in vadilo na tisoče prekomorcev, ki so se nato borili v domovini.

Sedemnajstega novembra 1943 je tovariša Sava Čelebića, komandanta 1. prekomorske brigade, in politkomisarja brigade Staneta Bobnarja sprejel v Bariju angleški general Fitzroy MacLean in jima izjavil, da je glavni štab britanske armade priznal naše borce za sobojevnike. Hkrati jima je povedal, da zavezniki stavljajo našim ljudem na razpolago taborišče Gravino ter da bodo prejeli tudi ustrezno oborožitev in drugo opremo.

Taborišče Gravina in odhod brigade v domovino

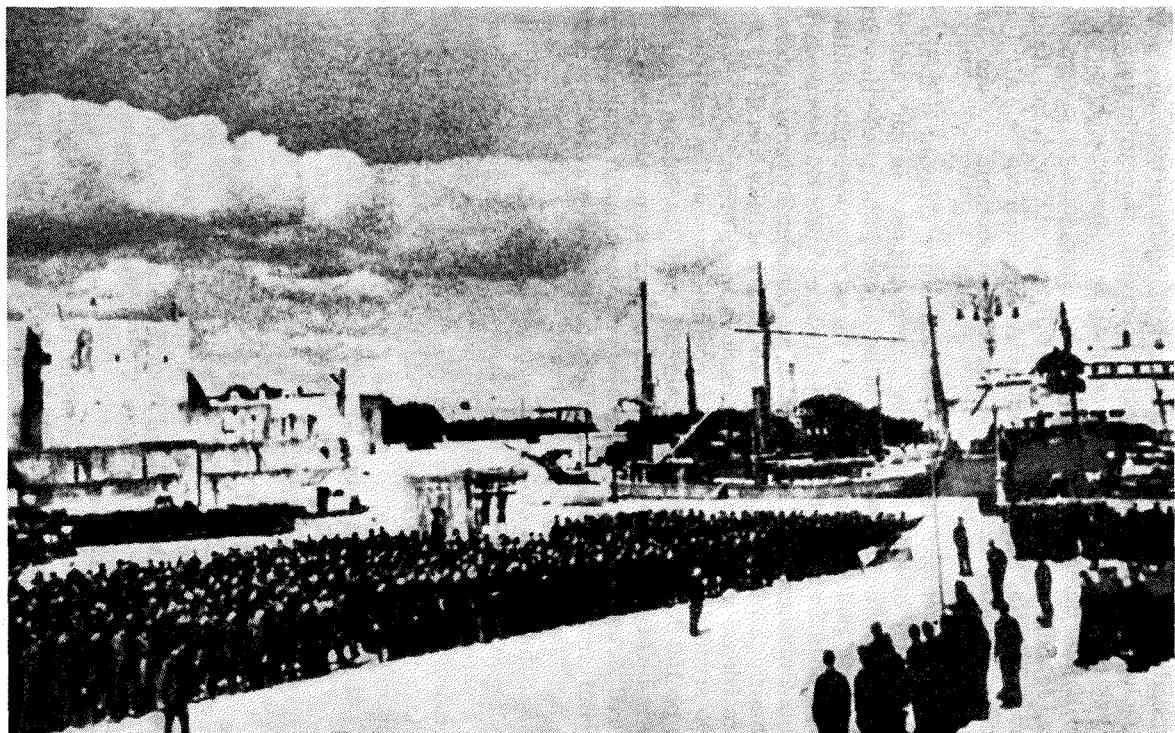
Taborišče Gravina je bilo oddaljeno šestinpetdeset kilometrov od Barija. Istoimensko mestece leži petsto metrov nad morjem ob ozkotirni progi Bari—Matera. Mimo je speljana asfaltna cesta, ki vodi do Potenze in dalje proti zahodu. Okolica je sicer hribovita, vendar enolična. Poleti vlada tu strašna vročina, pozimi pade le nekaj snega, zato pa je več dežja in burje.

Taborišče Gravina, kjer so številni napisi in podpisi na stenah vojašnic še pričali, da so tu pred pripadniki NOVJ prebivali angleški vojni ujetniki, je postalo center vsega narodnoosvobodilnega gibanja Jugoslavije v južni Italiji.

Sedemnajstega novembra 1943 je prvi ešalon brigade (tri čete), ki ga je vodil France Hočevar, prispel iz taborišča Carbonara v taborišče Gravino, devetnajstega novembra pa so dospeli tja še vsi drugi deli brigade.

V Gravini so si pripadniki narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije uredili življenje docela po svoje. Zavezniki so oddali skladišča opreme in prehrane našim za to določenim tovarišem. Taborišče se je spremenilo v pravo mravljishče.

Prva brigada, ki se takrat še ni imenovala prekomorska, se je že takoj po prihodu v Gravino začela pripravljati za vrnitev v domo-

Zbor 1. prekomorske brigade v Monopoliju pred odhodom v domovino (konec novembra 1943)

vino. Sledila je delna reorganizacija brigade in brigadnega poveljstva. Določeno je bilo, da v taborišču Gravini ostanejo le najpotrebnejši, izkušeni tovariši, da bi sprejemali nove tovariše, ki so še ves čas prihajali, deloma iz Carbonare kot sprejemnega zavezniškega centra, še bolj pa neposredno iz raznih taborišč v južni Italiji, z otokov Sardinije, Sicilije in tudi iz Afrike, kjer so se naši ljudje množično odločali za vstop v narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije.

Že 30. novembra 1943 je naše vodstvo v Gravini določilo 210 borcev, ki naj bi kot 5. bataljon 1. prekomorske brigade odšli čez morje v domovino. Za komandanta bataljona je bil postavljen Stane Kremžar, za politkomisarja Anton Šturm, za pomočnika politkomisarja pa Jože Šeme. Bataljon se je 1. decembra 1943 z vlakom prepeljal iz Gravine v Bari, naravnost v pristanišče. Z dvema motornima ladjama so ga zavezniki prepeljali na otok Korčulo, kjer se je 2. decembra izkrcal v Veli Luki, na zahodnem delu otoka.

Do srede decembra 1943 so prepeljali zavezniki v manjših skupinah po 150 do 300 mož vso brigado na otoka Korčulo in Hvar. Tam sta se iz njenega moštva formirali 1. in 2. prekomorska brigada.

Pred odhodom čez morje so zavezniki oborožili vsako skupino s starimi trofejnimi puškami italijanskega izvora ter ji dodelili nekaj puškomitraljezov in revolverjev.

Na dalmatinskih otokih pa so se prav tedaj pripravljali na obrambo, ker so vsak čas pričakovali nemški napad. Na Korčuli in na Hvaru je zato zavladalo silno veselje, ko so se tam izkrcali še prekomorci ter se skupaj z dalmatinskimi brigadami razmestili po obali in v notranjosti otoka. Prebivalci so borce povsod sprejemali z vso prisrčnostjo in jim izkazovali toplo gostoljubnost. Med borci pa je vladala velika disciplina in z vnemo so se pripravljali na bližnje boje, v katerih naj bi brigada doživela svoj ognjeni krst.

Borbena pot 1. in 2. prekomorske brigade

Trije bataljoni na Korčuli so se razporedili po obrambnih položajih okrog Vele Luke in Blata, štirje bataljoni pa so bili razporejeni na otokih Braču, Hvaru in Šolti. Vsi bataljoni so bili v sestavu 26. dalmatinske divizije.

Borci brigade so bili nepopisno veseli, ko so stopili na tla domovine. Nestrpno so pričakovali dan, ko bo prišlo do prvega spopada s sovražnikom.

Vrhovni štab NOVJ je odredil, da se borci brigade razporedijo v najborbenейše enote, v I. korpus NOV in POJ. Borci so bili ponosni na takšno odločitev, zavedajoč se, da vstopajo v eno najstarejših enot narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije. V tem smislu bi bilo treba brigado prepeljati na celino, v bližino Drvarja, kjer sta bila vrhovni štab in I. korpus NOV in POJ.

Priprave, da bi se brigada prebila na celino in v Drvar, so se takoj začele. Toda možnosti za preboj in pohod s srednjedalmatinskih otokov do Drvarja so bile majhne ter povezane z neštivilnimi težavami. Celinsko področje srednje Dalmacije je bilo tedaj še v precejšnji meri zasedeno po Nemcih. Zveze in prehodi prek okupiranega področja so sicer bili dobro organizirani, toda kazalo je, da bi brigada morala pri prehodu na celino napadati nemške postojanke. To pa ni bilo v skladu s planom vrhovnega štaba, ki je zahteval, naj

Praktične vaje v sanitetnem tečaju za bolničarje in bolničarke prvih prekomorskih brigad (taborišče Gravina, konec leta 1943)

se brigada neokrnjena, ogibajoč se večjih spopadov z Nemci, prebije do Drvarja.

Nemci so v tem obdobju opravljali čez dan pogostne izvide z letali, ponoči pa so skušali s patrolnimi čolni obvladati vse otoško področje. Tako se podnevi ni bilo mogoče pojaviti na morju z namenom, da bi prepeljali na kopno dva tisoč pripadnikov brigade. Prevoz po morju je bil mogoč samo ponoči. Poleg tega je bilo treba zagotoviti kolikor toliko varen obalni pas, kjer bi se brigada izkrcala in nadaljevala pot do Drvarja.

Znano je bilo tudi, da Nemci pripravljajo zasedbo svobodnih otokov Korčule, Brača, Hvara, Šolte in Visa. Zaradi tega so imeli naše poveljstvo na otokih, štab mornarice, štab 26. divizije in štab VIII. korpusa NOVJ izredno veliko odgovornost.

Za izvršitev svojih nalog pa poveljstvo ni imelo na razpolago dovolj težkega orožja in municije; primanjkovalo je predvsem topov in minometov, medtem ko letal sploh ni bilo. Prav tako je primanjkovalo prevoznih sredstev, zlasti dobro oboroženih ladij. Kljub vsemu temu je bilo delo na otokih zelo razgibano, podnevi in ponoči. Številne priprave za obrambo otokov so potekale podnevi, ko pa je padel mrak, se je začela plovba po morju. V okrilju noči so ladje naše mornarice prevažale borce, ranjence, starce, žene in otroke, material za prehrano vojske in civilnega prebivalstva ter orožje in municijo.

V takih okoliščinah je prva brigada prekomorcev iskala možnosti, da bi izvršila povelje vrhovnega štaba in se prebila do Drvarja. Kot že omenjeno je bila brigada razdeljena v dve skupini: štirje bataljoni so bili razporejeni na otoku Braču in Hvaru, trije pa na otoku Korčula. Enotnega vodstva brigade tedaj še ni bilo. Štab mornarice si je prizadeval, da bi iz teh bataljonov ustanovil dve brigadi, v zvezi s tem pa je za obe pripravljal tudi novo poveljstvo. Bataljoni so bili namreč številčni, saj je bilo v vsakem več kot tristo borcev. Tudi njihov razpored je bil tak, da je veleval ustanovitev dveh brigad.

Tako sta v tem obdobju, po 7. decembru 1943, nastali na otokih dve brigadi, in sicer iz sedmih bataljonov prve brigade. Tudi ime »prekomorci« so borci dobili v tem času zato, ker so prišli v domovino iz Italije, čez morje.

Prva brigada, ki je bila razporejena na Korčuli, je imela 1086 borcev, druga, razporejena na Braču in na Hvaru, pa 1150. Razpored je bil napravljen tako, da so bataljoni bili na položajih, ogroženih po Nemcih.

Zbor maloštevilnih preživelih borcev 1. in 2. prekomorske brigade 6. septembra 1953 na Okroglici. V prvi vrsti na desni: narodni heroj, španski borec in nekdanji politkomisar 1. prekomorske brigade Stane Bobnar

Priprave za določitev poveljstva obeh brigad so bile v polnem teku. Za poveljnika druge brigade, ki je bila na Braču in Hvaru, je bil postavljen Miladin Ivanović, ki je dobil nalogo, da organizira prevoz brigade na celino. Prevoz bi moral potekati prek otoka Šolte do Starega Trogirja. Poveljnik brigade se je v tem smislu prebil na celino in skušal pripraviti primeren koridor, kjer bi se brigada izkrcala. Zaradi nemške ofenzive pa se to ni posrečilo. Brigada je bila ves čas v pripravnem stanju in se je vsestransko usposabljala, zlasti v vojaškem pogledu. Štab mornarice pa je iskal nove možnosti za prevoz brigade na celino.

Prva brigada, razporejena na Korčuli, je bila pod poveljstvom osrednjega obrambnega otoškega štaba. Dva bataljona sta zasedla obrambne položaje okrog Vele Luke, Račišća, Samograda prek rta Trsteno, zaliva Karbuni do vključno Brna, en bataljon pa je bil razporejen v mestu Blatu kot rezerva.

Dvaindvajsetega decembra 1943 ob 4.30 uri zjutraj so Nemci z deli 118. lovske divizije ter ob podpori močnega topovskega ognja in celó tankov napadli otok Korčulo. Poleg 1. prekomorske brigade so otok branile tudi enote 13. dalmatinske brigade in Korčulanski odred, kasneje pa sta jim prispela v pomoč še dva bataljona 1. dalmatinske brigade.

Napad Nemcev je bil silovit in podprt s težkim orožjem. Našim enotam pa je prav težke oborožitve hudo primanjkovalo. Ker tudi podpore letalstva niso imele, so Nemci dokaj svobodno manevrirali po morju in brez nevarnosti dovažali novo vojaštvo. Deli 1. prekomorske brigade in drugih enot, ki so branile otok, so stopili v boj. Tako 13. dalmatinska kot 1. prekomorska brigada nista imeli ne modernega ne zanesljivega orožja, prav tako pa ne bojnih izkušenj; zato je bil boj neenak.

Naše enote so junaško branile napadene položaje in nekaj časa odbijale sovražnika, vendar ga v napredovanju niso mogle zadržati.

Že ob prvem sovražnikovem naskoku je bila ena četa prekomorcev presenečena in uničena. Drugi dve četi sta se pod pritiskom sovražnika umaknili v hribe in tam zašli. Štab 26. divizije je sicer poslal v pomoč na Korčulo dva bataljona izkušenih borcev 1. dalmatinske brigade, vendar je premoč Nemcev bila prehuda. Vnel se je trd boj, v katerem so naši neizkušeni borci na veliko padali. Padel je tudi komandant 26. divizije Niko Martinović. V teh prvih ostrih bojih je padlo ali pa bilo zajetih tristo prekomorcev; tudi 13. dalmatinska brigada je imela hude izgube.

Naše sile so prišle še v hujši položaj, ko so Nemci napravili čez dan z nekaj ladjami desant v luko Karbuni, v neposredni bližini Vele Luke. Sovražnik je udaril v hrbet našim enotam, ki so držale fronto ter mu preprečevale razširjenje mostobrana v smeri vas Smokvica—vas Blato. Naše enote niso imele v rezervi dovolj sil, ki bi mogle intervenirati proti novim sovražnikovim desantom. Zato je bila po treh dneh sprejeta odločitev, da se naše sile umaknejo s Korčule na Hvar in Vis. Tedanji komandant bataljona Stane Kremžar se takole spominja tega bridkega umika:

»Triindvajsetega decembra 1943 je dobil naš bataljon nalog, naj zapusti Korčulo. Zbrali smo vse borce z izpostavljenih položajev v majhnem zalivu Prapotna, pridružil pa se nam je še en bataljon. Položaj v tem zalivu je bil vse prej kot rožnat. Poleg dveh bataljonov borcev se je zbralo v Prapotni še veliko prebivalcev iz Vele Luke, ki so zaradi sodelovanja s partizani prav tako želeli oditi z otoka. Komandi bataljona je bilo rečeno, da bodo prišle s Hvara ladje za evakuacijo okoli polnoči. Ladij pa ni bilo niti do četrte ure zjutraj. Zato sta štaba bataljonov odločila, da zasedemo položaje okoli zaliva, se pripravimo na boj in ga sprejmemo, če bodo Nemci začeli z glavne ceste prodirati proti Prapotni. V tej noči se je vkrcalo v dva velika čolna kakih štirideset borcev iz obeh bataljonov, ki so se nameravali prebiti s Korčule. Morje je bilo kljub jasnemu nebu razburkano, kajti pihala je močna burja. Čolna sta se, kot smo zvedeli kasneje, potopila z vsemi borci vred.

Šele okoli pol sedmih zjutraj, ko se je že daniilo, je prispelo s Hvara nekaj ribiških motornih čolnov. Najprej smo vkrcali nanje civilno prebivalstvo, nato pa še borce. Čolni so bili zvrhano polni in je bila nevarnost, da se zaradi razburkanega morja potopijo.

Ko smo že skoraj prepluli preliv med Korčulo in Hvarom, od katerega smo bili oddaljeni morda le še kak dober kilometer, bi bilo skoraj prišlo do katastrofe. Z vzhoda so se prikazala v zraku tri nemška letala, 'štuke', in se usmerila naravnost proti našemu 'konvoju'. Obrnili smo se pravokotno proti obali, toda preden bi jo naši prenatrpani čolnički dosegli, bi bile štuke že nad nami.

Znenada so se iznad Hvara prikazali s severozahoda trije zavezniški lovci in se usmerili proti nemškim štukam. Te so takoj spremenile smer, lovci pa so odleteli za njimi. V daljavi smo slišali mitraljiranje, izida bitke pa nismo videli.

Tako smo končno le prispeli v mesto Hvar. S starimi italijanskimi puškami oboroženi prekomorci so se hrabro borili ter upirali moderno in do zob oboroženemu napadalcu. V trdem boju se niso

bali za svoje življenje. Toda končno so se morali pred premočnim sovražnikom umakniti. Nepozabni pa bodo ostali boji prekomorcev v Korčuli, v Treporti, v zalivu Karbuni, v Pregradici in še na mnogih drugih krajih tega otoka. Po zapustitvi Korčule je bil sprejet sklep, da se naše sile umaknejo z vseh srednjedalmatinskih otokov, razen z Visa, zato so bile vse prepeljane na Vis. Ladje naše mornarice so jih v nočeh prepeljale na ta otok.«

Na otoku Braču, kjer so bili razporejeni trije bataljoni 2. prekomorske brigade, so se ti pripravljali, da se Nemcem uprejo in branijo otok. Toda na povelje štaba mornarice se je brigada umaknila brez bojev.

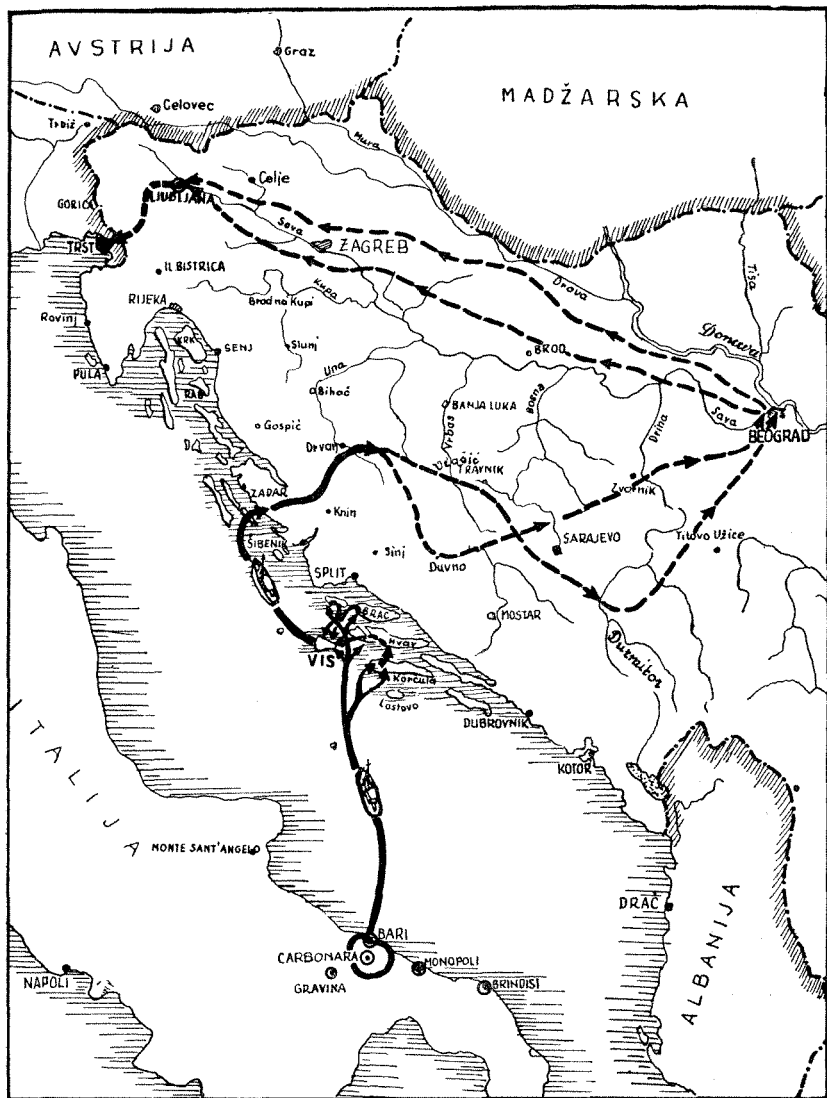
Umik z otoka Brača prek otoka Šolte je bil izredno težaven, predvsem zaradi pomanjkanja večjih ladij. Na Vis so se tedaj umikale z Brača tudi enote 12. dalmatinske brigade. Prevoz enot na Vis so opravili majhni čolni, tako imenovane trabakule. Včasih so bile tako natovorjene, da so se skoraj do krova pogrezale v morje. Po morju so sicer patroljirali nemški bojni čolni, vendar so bile naše enote srečno prepeljane na otok Vis.

Konec decembra 1943 sta bili 1. in 2. prekomorska brigada znova združeni v eno brigado. Postavljeno je bilo enotno vodstvo brigade, za poveljnika brigade pa je bil določen Vlado Prošić. Vodstvo brigade je vnovič skušalo izvršiti nalog vrhovnega štaba in je zato pripravljalo pohod brigade na Drvar. Možnosti za izkrcanje brigade na celino sicer tudi zdaj niso bile večje, vendar je nemška ofenziva na severu Dalmacije že pojemala. Z Visa pa se je nova 1. prekomorska brigada prebila na kopno v dveh etapah.

V noči med 3. in 4. januarjem 1944 se je vkrcala na devet ribiških ladij, ki sta jih spremljali znani partizanski borbeni ladji »Jadran« in »Kornat«. Ti dve ladji sta bili pravzaprav lesena, a dobro opremljena in močno oborožena čolna, zmožna odbijati manjše napade nemških patrolnih čolnov. Konvoj z borci in posadkami je krenil na pot proti severni Dalmaciji.

Število borcev brigade se je medtem znatno zmanjšalo. Kot je bilo že omenjeno, je okrog tristo prekomorcev padlo ali bilo zajetih na otoku Korčuli. Mnogo borcev je ostalo v enotah dalmatinskih brigad v sestavi 26. divizije, nekaj pa jih je bilo iz brigade razporejenih v mornarico in v artilerijo ter v druge posebne enote na Visu. Tako je brigada na poti v Drvar štela 1650 borcev.

Ob izplovitvi iz Visa je bilo morje mirno, noč pa je bila temna. Borci so tiho sedeli v trupu ladje ali na palubi. Ladijski motorji so sicer povzročali ropot, toda glasnejši govor bi na tistem morju

Borbena pot 1. in 2. prekomorske brigade

dalje odmeval. Ker so neznano kje prežali nemški patrolni čolni, se konvoj ni smel odkriti z nobenim neprevidnim dejanjem. »Kornat« in »Jadran« sta ga budno spremljala.

V eni noči konvoj ni mogel doseči celine, kjer naj bi se brigada izkrcala. Pot z Visa do Vranskega jezera je bila predolga. Plovba podnevi pa ni bila mogoča zaradi nemških izvidniških letal; čez dan se je konvoj moral nekje ustaviti in se skriti.

Po polnoči je postalo morje razburkano. Med Kornatskimi otoki je zajel konvoj hud vihar. Zato je krenil proti Dugemu otoku, do Telaščice, da bi si poiskal zavetje pred viharjem ter kritje pred nemško mornarico in letalstvom. Ladje so se poskrile v majhne zalive in se zamaskirale, borci pa so se razmestili med drevjem in skalami ter čakali na naslednjo noč.

Medtem pa je ena izmed jadrnic z 250 borci izgubila smer. Vihar in razburkano morje sta jo zanesla med otoke ter ji onemogočila, da bi plula dalje in spet našla konvoj. Začelo se je daniti in vihar je pojenjal, toda pretila je nevarnost od nemškega letalstva. To pa se na srečo ni pojavilo. Pač pa se je prikazala neka ladja. Borci so že mislili, da je nemška, in so se pripravili na odpor. Kmalu pa so ugotovili, da je zaskrbljeno poveljstvo poslalo jadrnici v zaščito ladjo »Kornat«. V njenem spremstvu je tudi izgubljena jadrnica srečno zaplula v zavetje.

Zaradi slabega vremena naslednjo noč ni bilo varno nadaljevati poti. Šele 6. januarja se je morje pomirilo, tako da je konvoj z borci znova krenil na pot. Noč je bila mirna; konvoj je tiho in spretno plul med otoki. Ko pa se je v noči med 7. in 8. januarjem približal obali, je bilo slišati streljanje iz mitraljezov; rakete so v daljavi razsvetljevale otoke in morje. Desno in levo od zaliva, kjer bi se brigada morala izkrcati, so bile močne nemške postojanke, nedaleč od tod, v Zadru, pa je sovražnik imel mnogo vojaštva in mornarice. Vendar konvoja sovražnik ni odkril.

Brigada se je hitro in tiho izkrcala v zalivu Draga v neposredni bližini vasi Pakoštane, sredi nemških obalnih postojank med Zadrom in Biogradom na moru. Naše ladje pa so se še ponoči vrnile v baze.

V vasi Pakoštane je bataljon, ki je skrbel tudi za intendanturo, nabral nekaj konj in brigada je krenila na pot. V tem obdobju je bila v sestavu 19. divizije.

Kakor že omenjeno, je brigada imela nalogo, da se prebije do Drvarja, kjer je bil tedaj sedež vrhovnega štaba NOVJ. Te naloge pa ni bilo lahko izvršiti, kajti prav tedaj je divjala VI. nemška ofenziva in prav ti kraji so bili prizorišče hudih bojev. Poleg tega

je bila na vrhuncu bosenska zima. Smer gibanja brigade je bila vas Pakoštane—vas Ervenik—vas Žegar—vas Krupa—vas Turovac—vas Duboki Do.

S sovražnikom se naše enote niso srečale vse do komunikacije in železniške proge Knin—Gračac in Knin—Srb—Lapac. V noči 15. januarja se je brigada poskušala prebiti, toda brez uspeha, kajti sovražnik je napadel njene bočne izvidnice s tanki, prerezal kolono na dvoje ter ji preprečil prehod z liške na bosensko stran. Samo ena četa, ki je bila v predhodnici, se je prebila.

Brigada se je morala vnovič umakniti na položaje vasi Turovac—Duboki Do. Poveljstvo brigade je tedaj sklenilo, da se preboj izvrši levo od Velike Popine v smeri Gubčevo polje—vas Glogovo—vas Blanuše. Ta manever je sovražnika preslepil. V noči 18. januarja so se naše enote vnovič vrnile na prvotne položaje, 19. januarja pa so se prebile na črti vas Surčevići—vas Drobeci, v smeri vas Lukići—Ljubina poljana—vas Kaldrma—vas Trubar—vas Kamenica in Drvar.

Brigada je marširala samo ponoči, podnevi pa je počivala. Borci so ta naporni marš prenašali potrpežljivo in disciplinirano ter so bili ves čas pripravljeni tudi na spopad z Nemci. Poveljstvo brigade je moralo vsak del poti vnaprej proučiti in pripraviti. S pomočjo obveščevalne službe na terenu je bilo treba ugotavljati, kje ni nemških ali ustaških enot. Čestokrat je bilo treba obiti nemške postojanke in zasede.

Kolona brigade je bila silno dolga, zato je bilo težko obdržati stalno medsebojno povezavo. Nekajkrat se je v temni noči zgodilo, da je del kolone zaostal in se je zveza pretrgala. Toda borci niso smeli zaostajati. Bila je namreč nevarnost, da bi jih napadle razne četniške grupe, ki so sledile koloni.

Po dvaindvajset dni trajajočem pohodu prek zasneženih pobočij, visokih planot in grebenov je brigada dospela 23. januarja 1944 ob štirih popoldne v Drvar. Tu sta tedanji komandant brigade Vlado Prošić in njen prvi komandant Savo Čelebić raportirala vrhovnemu komandantu maršalu Titu pred pečino, v kateri je bil vrhovni štab NOV in POJ. Maršal se je podrobno zanimal za boje brigade na Korčuli in otokih ter za njeno pot od Visa do Drvarja.

V Drvarju je vrhovni štab odločil, da se 1. prekomorska brigada razformira. Njeni borci so prišli zvečine v 1. proletarsko divizijo, najbolj proslavljeno enoto naše vojske; to je veljalo za posebno čast, kakršne so bili deležni samo stari in preizkušeni borci. Slovenci, med njimi tudi šeststo primorskih Slovencev, so bili povečini do-

deljeni 13. proletarski brigadi »Rade Končarja« in 3. krajiški brigadi, nekaj pa jih je prišlo v inženirijsko brigado vrhovnega štaba.

Zatem so se prvi prekomorci udeležili v sestavu omenjenih slavnih enot vseh bojev do osvoboditve. Prebili so se skozi VII. ofenzivo, bili ves čas v hudih bojih in na dolgih marših v Bosni, Hercegovini in Sandžaku. Čeprav so bili izčrpani še iz italijanskih zaporov in taborišč ter iz bojev na Korčuli, so vztrajno prenašali nadčloveške napore. V maju 1944, ob nemškem desantu na Drvar, so bili to že prekaljeni stari borci, ki so tudi ob tej priložnosti pokazali vso svojo proletarsko hrabrost in v trdih bojih mnogi žrtvovali svoje življenje.

Ko so se poleti 1944 vračali iz Sandžaka proti severu, so avgusta 1944 prestopili reko Uvac in prišli v Srbijo. Borbena pot jih je vodila prek Valjeva in Lazarevca vse do Beograda, kjer so bili v bojih, dokler ni bil Beograd 20. oktobra 1944 osvobojen. Od tod dalje so se borci nekdanje 1. in 2. prekomorske brigade udeležili v sklopu 1. proletarske divizije borb na sremski fronti, prehodili Slavonijo in prek Zagreba nadaljevali pohod proti Trstu, kjer so se v slavnih majskih dneh 1945 sestali z borci IV. armade in IX. korpusa Jugoslovanske armade.

Bili so hrabri borci, ki so zvečine padli v bojih za svobodo jugoslovanskih narodov. V bojih teh dveh brigad je poleg slovenskih Primorcev in Istranov izgubilo življenje tudi veliko število Hrvatov in Črnogorcev.

Čeprav sta 1. in 2. prekomorska brigada kot borbeni enoti obstajali le nekaj mesecev, so njuni borci prehodili eno izmed najtežjih in najslavnejših poti. Borili so se skupaj z borci vseh naših narodov in skoraj po vsej Jugoslaviji. Velike so njihove borbene zasluge, nič manjši pa ni njihov prispevek k bratstvu in enotnosti naših narodov.*

* Vire, pojasnila in opombe glej na strani 405 te knjige.

**TRETJA PREKOMORSKA
UDARNA BRIGADA**

Uvod

Tretja prekomorska udarna brigada je v borbi naših narodov za osvoboditev imela dokaj različno pot od drugih enot narodno-osvobodilne vojske Jugoslavije. Razlika ni nemara toliko glede same borbene poti, ki jo je prehodila skupaj z drugimi enotami 26. dalmatinske divizije VIII. udarnega korpusa NOV in POJ, marveč predvsem v njenem nastajanju, prihodu na domače bojišče in v vključitvi v boje drugih enot.

Njena posebnost je tudi v tem, da so pot 3. prekomorske udarne brigade prehodili skupaj borci različnih narodnosti ter da so prav s svojim sodelovanjem v boju in z ljudstvom potrdili pot bratstva in enotnosti naših narodov, pa tudi pot mednarodne solidarnosti v boju proti fašističnemu nasilju in vsem oblikam družbenega zatiranja.

Tudi v 3. prekomorski udarni brigadi je bilo čutiti utrip vsakega posameznika, ki je prostovoljno podredil svoje osebne interese boju za svobodo skupnosti, in vendar vseskozi ostal osebnost. Napačno bi bilo, če bi zgodovino brigade skušali orisati samo po suhoparnih vojnih poročilih, kratkih naredbah in drugem bolj ali manj pomanjkljivem priložnostnem gradivu. Dosti dokumentarnega materiala iz vojnih dni ni moč najti in bo treba posamezne dogodke podrobneje osvetliti pozneje.

Zdi se nam umestno, da dogajanja v zvezi z brigado poskušamo prikazati po zapiskih in dnevnikih posameznih borcev, pač po materialu, ki se je po dvajsetih letih še ohranil. Če se nam bo posrečilo vsaj deloma prikazati utrip in življenje brigade, se bomo s tem vsaj nekoliko, čeprav le skromno oddolžili vsem tistim njenim borcem, ki so nas z istimi idejami, hotenji, ideali in cilji zapustili že med potjo, ki je vodila v svobodo.

Pota v brigado

Pota v 3. prekomorsko udarno brigado so bila silno različna. Ob množičnem vključevanju v NOV in POJ po kapitulaciji Italije se niso v vrste borcev — prekomorcev vključevali le pripadniki jugoslovanskih narodov, ampak tudi drugih narodov, predvsem Italijani. Njihova pota v NOV in POJ niso vodila samo iz krajev, kjer so Italijo že okupirali zavezniki, ampak tudi z italijanskih področij, kjer so še vedno gospodarili Nemci in njihovi pomagači.

Takole se spominja tistih časov na primer tovariš Miran Ostan:

Avgusta 1939 so ga vpoklicali v italijansko vojno mornarico. Služboval je najprej v Brindisiju, nato na oboroženi trgovski ladji »Città di Palermo« vse do njene potopitve leta 1940, zatem pa je bil v La Spezii. Kot mnogo drugih Slovencev se je sestajal s tamkaj bivajočimi italijanskimi in slovenskimi komunisti. Ko so ga novembra 1942 premestili v Forte dei Marmi, je po nalogu tovariša Obidiča, Slovenca-komunista, obiskoval mlade primorske Slovence v tako imenovanih specialnih bataljonih, ki so jih fašisti razmestili v Forte dei Marmi, Marina di Massa in v Carrari, ter jih pridobival za napredne ideje. Ko je bil premeščen v Trapani, je doživel ofenzivo zaveznikov in prišel v njihovo ujetništvo. V taboriščih na Siciliji pa je prišel v stik z bivšimi zaporniki in interniranci.

Ker je njegova pot iz italijanske vojske v NOVJ značilna in jo je prehodil marsikateri primorski Slovenec ali Istran, prepustimo, naj nadaljnje dogajanje opiše s svojimi besedami:

»Skrivaj, proti mraku, ker jim vstop v taborišče ni bil dovoljen, so večkrat prihajali k nam bivši interniranci Franc Kavs iz Čezsoče, Hrovatin, prav tako doma iz Slovenskega Primorja, in Bora Leontić iz Dalmacije. Pripovedovali so nam o dogodkih v Jugoslaviji in o svojem prizadevanju, da bi nas čimprej spravili v domovino.

Po drugi strani pa so z zavezniško privolitvijo prihajali k nam tudi nekateri drugi Jugoslovani, ki so nas snubili za begunsko vlado in kraljevsko vojsko, vendar niso imeli niti malo uspeha. Bili smo sami Primorci in vsak izmed nas je že od doma ali po kaki drugi poti izvedel, kdo in za kaj se kdo bori v Jugoslaviji. Vedeli smo za jugoslovanske partizane in bili ponosni nanje.

Obiski takih ljudi so bili sicer vedno bolj redki, zato pa smo zunaj taborišča občutili njihovo delovanje. Neko noč so pred ograjo taborišča eksplodirale ročne granate. Krivdo so seveda naprtili nam, čeprav nismo imeli s tem nobene zveze. Ni minulo teden dni, ko je prišlo do nereda v taborišču. Okoli enajstih ponoči, ko smo vsi

spali v popolni temi, so začeli razgrajati in vzklikati fašistične parole trije močno pijani Istrani. Ker so bili sicer mirni fantje, smo vedeli, da jih je moral nekdo nahujskati. Zavezniška vojaška policija jih je takoj posadila na džip, mene pa poleg njih. Odpeljali so nas v Palermo in nas do tretje ure zjutraj zasliševali. Zjutraj so me odpeljali nazaj, one tri pa zadržali.

Ni minilo niti deset dni, ko sta prišla pome dva vojaka od MP (Military Police = zavezniška vojaška policija). Bil sem prepričan, da me vnovič vodita na zasliševanje. Toda pripeljala sta me le na komando taborišča. V moje začudenje so bili zelo prijazni in mi povedali, da se lahko vključimo v ameriške delovne čete, ki da delajo v zaledju ameriške vojske. Kdor bo pristopil, bo dobil novo ameriško vojaško obleko, hrano kot vojska, plačan bo kot delavec, hkrati pa bo priznan kot sobojevnik. Dali so mi precej prijavnih pol, ki naj bi jih interesenti izpolnili.

V vsem tem smo spet videli le nov manever kraljevskih prištašev, ki bi radi razbili našo enotnost, saj po omenjenem izgredu niso prišli več v taborišče. Naš posvetovalni odbor je sklenil, da pojdem čez dva dni k Američanom in jim povem, da noče nobeden iti v delovne čete, temveč da smo se vsi pripravljene boriti na strani zaveznikov, in to samo na domači zemlji, v Jugoslaviji. Tako sem tudi napravil.

Medtem so Boleslav Lipovž iz Sela na Vipavskem, Alojz Škarabot iz Šempasa in še neki tovariš iz Šempasa s sodelovanjem Leon-tiča preskrbeli posebne znake, ki smo si jih nadeli na rokave. Bila je drobna jugoslovanska zastava z rdečo zvezdo in napisom: „Jugoslavija — partizan“.

Kmalu smo bili klicani na zagovor na komando taborišča, kakor smo predvidevali. Rekli smo, da nosimo znake zato, da bi se ločili od Italijanov, ki imajo na rokavih našito belo silhueto italijanskega škornja; sicer pa gre za znamenje, ki je naša zastava. Zastavice so fantje kupili v mestu, kjer prodajajo vse zavezniške zastave. Kazalo je, da so se s tem pojasnilom zadovoljili; storili niso nobenih ukrepov, vsaj tiste dni ne. Vse to pa je imelo hujše posledice.

Kmalu zatem, bilo je prve dni novembra 1943, ni prišel k nam običajni podoficir ali oficir z naročilom, koliko ljudi naj gre to jutro na delo, temveč sta prišla dva oficirja in več podoficirjev. Prej so bili vselej prijazni, zdaj pa so bili surovi. Ukazali so nam, naj pospravimo samo svoje osebne stvari in vse drugo pustimo nedotaknjeno, nato pa se postavimo po četah v vrste pred kasarno. Ko je bilo vse nared, smo odkorakali na železniško postajo.

Bilo nas je kakih sedemsto. Ob enajstih smo odpotovali neznanu kam, natrpani v živinske vagone. Drugi dan proti mraku smo prispeli v Augusto, malo obmorsko mesto na vzhodni strani Sicilije. Z vlaka smo takoj odkorakali na izkrcevalne ladje, kjer je bilo že okoli sto petdeset drugih Slovencev, ki so jih pripeljali pred nami iz Siracuse in Catanie. Čakali so samo na naš prihod in na noč.

Drugi večer smo prispeli v Bizerto. Pomol in ladjo so zastražile De Gaullove maroške čete. Natovorili so nas na stare italijanske kamione in v temi odpeljali. Po večurni vožnji smo se ustavili, ne da bi mogli ugotoviti, kje smo. S kamionov so nas nagnali v taborišče, ne da bi nas postavili v vrste in prešteli. Drugo jutro pa smo ugotovili, kje smo in kaj nam je pripravila kraljevska begunska vlada.

Bilo je velikansko ujetniško taborišče v Tunisu, imenovano 'Cassar Said'. Mi pa smo tičali v kazenskem oddelku taborišča, ki je bil še posebej zavarovan z dvojno žično pregrado in močno zastražen. Po taborišču so bili razmeščeni šotori za štiri, za petdeset in za sto ljudi. V njem je bila že dokaj pisana družčina: poleg nas (kakih 850) je bilo okoli 70 fašistov, 60 nemških esesovcev, 90 Arabcev, sto Poljakov, deset Francozov, deset Čehov, šest Avstrijcev in en Rus. Iz Auguste je prišlo z nami tudi šest Hrvatov, ki so bili menda poprej piloti NDH na specializaciji v italijanski vojni aviaciji v Caserti pri Neaplju.

Še isti dan, ko smo prišli, smo morali na delo in tako vsak dan do šestih popoldne. Hrana je bila izredno slaba. Kuhali so nam z živili, ki so jih bili zaplenili Italijanom in Nemcem. Lakota je bila iz dneva v dan večja, vrh tega pa so se nasprotja med fašisti, esesovci in nami, prav tako pa med drugimi, tj. Poljaki, Čehi in Francozi, stopnjevala. Nemci so pred šotorom napravili iz kamenčkov kljukasti križ, fašisti svoj znak, mi zvezdo, Poljaki orla in tako vsak svoje. Nekega dne je eden naših pomendral fašistični in hitlerjanski znak, nakar je sledil splošen pretep. Tokrat so nas poklicali Angleži na zagovor. Povedali smo, kako je bilo in da se bo to ponavljalo vse dotlej, dokler fašistov in nacistov ne bodo odstranili. Drugi dan so res odstranili Italijane, Nemce in Arabce. Kuhinjo smo prevzeli mi in naš položaj se je izboljšal, zlasti v notranji organizaciji.

Januarja 1944 so začeli prihajati v naše taborišče razni zastopniki vlad Francije, Poljske, Češkoslovaške, Avstrije in ZSSR, medtem ko naših še ni bilo. Če smo le mogli, smo vsakogar prosili, naj zastopnike NOVJ obvesti o nas. Posebno sovjetskemu zastopniku

smo opisali našo dotedanjo pot. Prvi so iz taborišča odšli Poljaki, nato edini Rus in končno tudi Francozi.

Nezadovoljstvo v taborišču je raslo. Začela se je deževna doba, z dela smo se vračali premočeni, nismo pa imeli možnosti, da bi se posušili ali preoblekli. Uniforme smo imeli še vedno tiste s fronte. Pri komandi taborišča smo zaprosili za druge uniforme ali vsaj za perilo in prašek DDT. Pojavile so se namreč tudi uši. Naslednje jutro so poleg praška DDT res poslali tudi kamion robe, toda vse, kar so pripeljali, je bilo staro in strgano. Pitna voda pa je bila racionirana in perila nismo mogli oprati. Oblekli smo pač takšno, kot je bilo. Nezadovoljstvo je postajalo vse večje.

Zato pa smo med našimi še bolj krepili slogo in tovarištvo. Pevski zbor,* ki smo ga ustanovili, je dobil nove člane iz vrst tovarišev, ki so prišli iz Siracuse in Catanie.

Konec januarja je komanda taborišča napravila sezname tovarišev, ki so bili po poklicu šoferji, mehaniki, traktoristi ali električarji. Kot šoferji ali traktoristi so se prijavili fantje, ki so bili doma kmetje ter o avtomobilu ali traktorju niso imeli pojma, vendar so upali, da se bodo tako rešili taborišča. Teden dni kasneje nas je 560 odpotovalo v Bône, mesto v Alžiriji blizu tunizijske meje.

Tisti, ki so ostali v Tunisu, so prišli v prekomorske brigade junija ali julija 1944. V marcu 1944 so bili ti iz taborišča Camp 'Cassar Said' v Tunisu premeščeni v Alžir, v Camp Nr. 204. Konec maja in v juniju 1944 so odpotovali v Gravino. Pozneje so bili nekateri dodeljeni 14. diviziji v Metliki, deloma pa razporejeni v Gubčevo, Cankarjevo in 12. ljubljansko udarno brigado.

V Bônu se je naše stanje popolnoma spremenilo, kar je bilo posledica političnega preobrata v zavezniški politiki do NOV Jugoslavije.

Nastanili so nas v predmestju mesta, na livadi, obdani z živo mejo. Taborišče je imelo uradni naslov: '387 Company Pioneer Corps — Yugoslav'. Imelo je šotore z dokaj udobnimi ležišči in lesenim podom. V vsakem šotoru je bilo po šest ležišč. Pri vhodu so bile barake za kuhinjo, skladišča, pisarne in štab, na koncu taborišča pa kopalnice in sanitarije. Pri vhodu v taborišče, ki ni bilo obdano z žico, sta stala neoborožen angleški vojak in en naš tovariš.

Angleško poveljstvo v našem taborišču so sestavljali en major, dva kapetana in poročnik-zdravnik, ki je bil ruske narodnosti, poleg teh pa še starejši vodnik in pet vojakov. Z naše strani so na predlog

* Predhodnik pevskega zbora »Srečko Kosovel«.

tovarišev postavili za vodjo mene. Takoj po prihodu so nas zdravniško pregledali, obrili, ostrigli in okopali. Dobili smo vsak novo obleko, dvojno perilo, dva para čevljev in brivski aparat. Hrano smo imeli kakor angleška vojska. Kuhinjo so vodili naši fantje.

V tem taborišču je že bilo kakih 350 Slovencev, ki jih je vodil vodnik Stanislav Leban iz Solkana. V odbor smo pritegnili nove tovariše, npr. Janeza Čebulja iz Črnuč pri Ljubljani (ta je pobegnil iz nemške vojske v Kalabriji) in Jakoba Vadnjala, ki je bil član KPJ že pred vojno in je prej živel v Ljubljani (Italijani so ga aretirali in poslali v internacijo na Sicilijo. Padel je pri Bihaću leta 1945).

Delali smo vsak dan po osem ur v oddelku, imenovanem R. E. M. I.-6, kjer smo montirali razne vrste avtomobilov, ki so razstavljeni v zabojih prihajali iz Amerike in Anglije. Angleži so bili z delom naših fantov nadvse zadovoljni. To pa je pri nekaterih fašistično razpoloženih Italijanah delalo hudo kri. Sovražni elementi so zlasti črtili naš pevski zbor, 'Yugoslav Chor', tj. zametek našega kasnejšega partizanskega pevskega zbora 'Srečko Kosovel'.

Vsako soboto je naš pevski zbor, če ni pel kje zunaj taborišča, nastopal na našem odru. Ob takih priložnostih so tudi naši humoristi nastopali s šaljivimi točkami. Ob nedeljah popoldan pa smo vsi, razen dežurnih, imeli prost izhod v mesto do osmih zvečer.

Neko nedeljo se je eden naših tovarišev, Kovačič s Tolm'nskega, odpravil sam v mesto. Nekaj fašistov mu je sledilo in ga napadlo v samotni ulici, da je obležal mrtev.

S tovarišema Janezom Čbuljem in Voukom iz Gorice, po poklicu učiteljem, smo v pisarni vodili evidenčne kartone, na katerih smo dnevno knjižili delovne dni in plačo, ki naj bi nam jo izplačali pri odhodu iz Afrike ali pa po vrnitvi v Jugoslavijo. Toda tega za služka nismo nikoli prejeli.«

Plebiscit v ujetniškem taborišču in prvi obisk zastopnikov NOVJ

»Bilo je menda 10. aprila 1944,« se nadaljuje pripoved. »Ta dan smo se morali takoj po zajtrku postaviti na koncu taborišča v vrste po četah. Čez eno uro so nas začeli pošiljati v neko barako, in sicer samo po enega. Sredi barake je bila miza, za katero so sedeli trije angleški oficirji; eden izmed njih je nekoliko govoril hrvaško. Vsakemu je zastavil vprašanje iz treh besed: 'King-Tito-Neutral?' ('Za kralja ali za Tita ali nevtralen?'). Ko je vprašani odgovoril z eno

teh besed, je moral odkorakati na drugo stran taborišča. Tako ni bilo mogoče sporočiti drugim tovarišem, za kaj gre.

Ko je bilo vsega konec, smo izvedeli, da se je en sam odločil za kraljevsko vojsko, vsi drugi, kar nas je bilo, tj. 910 mož, pa za Tita, za novo Jugoslavijo. Po vojni smo izvedeli, da se je tudi tisti pozneje odločil za Tita in stopil v NOVJ. Bil je s Štajerskega, kjer še danes živi.

Zavladalo je splošno veselje. To je bil pravi plebiscit slovenskih Primorcev in Istranov v Afriki, naš najlepši, najbolj veličastni dan v vseh dolgih letih vojne. Odločili smo se, da postanemo Titovi partizani.

Že čez nekaj dni po plebiscitu je prišel na komando taborišča neki poročnik NOVJ v partizanski uniformi. O plebiscitu je že vedel. Domenili smo se, da bo večidel tovarišev odpotoval v Jugoslavijo, drugi, predvsem mehaniki, šoferji, električarji in mizarji pa bodo odšli v Maison Blanche, kjer se je formiralo in vadilo naše letalstvo. Tja naj bi odšel tudi celoten pevski zbor.

Prve dni maja 1944 je naša skupina odpotovala v Gravino. Za odhod smo izvedeli že nekaj dni poprej. Pred odhodom smo imeli kulturno prireditev, ki ji je prisostvovalo tudi nekaj višjih angleških oficirjev.

V Gravini so nas porazdelili v razne čete. Čez kakih deset dni smo se skupaj s skupino drugih tovarišev vkrcali zvečer na ladjo in odpotovali na Vis. V Komiži smo bili dodeljeni 3. prekomorski brigadi.«¹

Podobno pot je napravilo mnogo naših zavednih ljudi. Prihajali so iz Libije, Somalije, Eritreje, Etiopije, od vsepovsod iz Afrike, kamor jih je bila potisnila vojna. Mnogi od njih so trpeli preganjanje in zapostavljanje s strani ljudi, ki niso bili naklonjeni narodno-osvobodilnemu gibanju jugoslovanskih narodov.

Žrtve fašizma — bodoči borci brigade

Večina moštva, ki je prišlo v 3. prekomorsko brigado, so bili mladi ljudje, ki so se znašli v južni Italiji kot žrtve italijanskega fašizma. Po pričevanju tovarišev Janka Kralja, Libera Škrlja in Alberta Kluna² lahko povzamemo, da so italijanske fašistične oblasti konec leta 1942 in še posebej v začetku leta 1943 v Slovenskem Primorju in Istri množično pobirale z doma vse moške v starosti od 16 do 45 let, bodisi da so jih mobilizirale v vojsko ali pa vtaknile

v kazenske ‚specialne‘ bataljone. Vzrok temu je bilo močno partizansko gibanje na Primorskem že v drugi polovici leta 1942. Ustanavljanje odborov Osvobodilne fronte po vaseh, nabiralne akcije za pomoč partizanom, uspehi partizanskih enot — vse to je spravljalo italijanske fašistične oblasti v bes. Ker vse akcije fašističnih policijskih enot niso mogle streti ljudskega odpora, so začeli deportirati predvsem mladince.

Zbirna taborišča teh primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov so bila v Aquilli, Astiju, Pistioii in Potenzi, koder so fašisti formirali kazenske delovne bataljone (battaglioni speciali). Od tam so jih odpeljali na prisilno delo v južno Italijo in na Sicilijo, zlasti pa na samotni otok Sardinijo; samo na tem otoku je bilo v takih prisilnih enotah okrog 6000 naših ljudi.

Poleg deportirancev iz primorskih in istrskih krajev so mnogo drugih Primorcev in Istranov odvlekli na otoke tudi iz drugih internacijskih taborišč in konfinacije, na koncu pa še iz italijanskih vojaških enot.

Konfiniranje in interniranje Primorcev in Istranov se je dejansko začelo že leta 1941. Tovariš Franc Klobučar navaja v svojih spominih³ množične aretacije politično osumljenih in zavednih Slovencev že pred fašističnim napadom na Jugoslavijo. Konfinirance od letnika 1910 navzgor pa vse do mladoletnih, ki so bili raztreseni po vsej Italiji, so začeli prevažati na Sardinijo. Tudi po prihodu zavezniške vojske na ta otok se našim ljudem ni izpolnila želja, da bi odšli v domovino. Niti intervencije zastopnikov vrhovnega štaba NOVJ niso pomagale. Naši ljudje na otoku so bili praktično še vedno ujetniki.

Boj teh naših zavednih ljudi lahko bolje spoznamo, če si ogledamo dogajanje v specialnih bataljonih na nekaterih področjih, kjer so bili razmeščeni. Značilen je primer specialnih bataljonov na Sardiniji; le peščici naših ljudi, ki so bili v njih, se je posrečilo priti po najkrajši poti v NOVJ. Kaj so pretrpeli zavedni naši ljudje, je nazorno razvidno iz opisa tovariša Janka Kralja.

Ko so naši ljudje prišli na Sardinijo, kjer so jih uvrstili v specialne bataljone in z njimi ravnali kot z izdajalci fašistične Italije, so jih kljub raznim boleznim, predvsem malariji, gonili na prisilno delo. Prebivalstvo otoka, kulturno precéj zaostalo ter pod vplivom reakcionarne duhovščine in fašistov, je bilo zlasti v začetku do naših ljudi sovražno razpoloženo. Pozneje je sicer marsikateri domačin spremenil svoje mnenje in svoj odnos do njih. Berimo neposredno besedo tovariša Kralja:

»Ker smo pod nezdravim podnebjem, kakršno je na Sardiniji, trpeli žejo in lakoto, se nas je večine lotila bolezen že v prvih dneh, odpornejših pa nekoliko pozneje. Malarična mrzlica je zahtevala nekaj smrtnih žrtev že takoj po našem prihodu. Poleg tega smo bili izčrpani še iz zaporov, od koder so nas privedli. Z našimi družinami nismo imeli nobene zveze, kolikor pa so obstajali poštni stiki, so šli skozi strogo policijsko in vojaško cenzuro. Kljub vsemu temu je bila naša narodna in politična zavest trdna ter je iz dneva v dan rasla. Zasluga za to gre predvsem tistim, ki so bili že doma povezani z NOB; med temi je bilo tudi nekaj članov Komunistične partije, ki so zvečine prišli iz ječe. V vsaki četi ali taborišču je bilo nekaj tovarišev, ki so širili duhá NOB ter se odločno borili proti tistim, ki so uganjali sovražno propagando. Takih je bilo sicer malo.

Delali smo v glavnem na vojaških objektih, letališčih itd. Pri tem smo delo čimbolj sabotirali. Tako je na primer neka skupina poškodovala nekaj topov in drugega vojaškega materiala, neka druga skupina pa je na letališču Zeppara onesposobila dvomotorno transportno letalo.

Po izkrcanju zaveznikov na Siciliji smo pričakovali tudi njihovo izkrcanje na Sardiniji. Pripravljali smo se, da bomo enotno zahtevali, naj nas takoj prepeljejo v Jugoslavijo, v NOV. V takem pričakovanju je prišlo do kapitulacije Italije. Tedaj so oficirji posadk, ki so nas stražile, pobegnili v bližnja mesta k močnejšim posadkam, ker so se bali našega srda. Ko pa zavezniške vojske ni bilo, so se vrnili, rekoč, da so zdaj tudi oni zavezniška vojska in da se moramo podrediti njihovi komandi. Grozili so nam, da bodo najmanjši upor strogo kaznovali. Mi pa smo jim dali vedeti, da se mi in naši bratje že od vsega začetka vojne borimo na strani zaveznikov, da se imamo za Jugoslovane in da zato njihove komande ne priznavamo.

Cez nekaj tednov po kapitulaciji Italije so Američani začeli urejati na Sardiniji svoje vojaške baze za nadaljnje prodiranje v Italijo in Francijo. Tedaj so nas povečini odpeljali na delo v svoje vojaške baze, v razna skladišča, na letališča, v pristanišča itd. Mi smo jim sicer takoj povedali, kdo smo in kaj zahtevamo, toda oni so nam odgovarjali, češ da je vseeno, kje se borimo za skupne zavezniške cilje, tj. za uničenje nemškega nacizma.

Svoje zahteve smo okrepili, ko je januarja 1944 prišla na Sardinijo vojna misija NOVJ iz partizanskega taborišča v Gravini z nalogo, da odpelje v domovino osvobojene ujetnike bivše jugoslovanske vojske, ki so bili zajeti ob kapitulaciji Jugoslavije, in druge zapornike, ki so bili obsojeni na večletno ječo in so bili na tem

otoku. Ko smo zvedeli za njen prihod v Elmas oziroma v Sassari, smo jo vodilni aktivisti iz bližnjih čet takoj obiskali ter obvestili o našem položaju, naši organizaciji in našem delu. Ob tej priložnosti je vojna misija NOVJ obiskala večino naših čet in obljubila, da bo o našem stanju in zahtevah poročala ustreznim jugoslovanskim organom ter skušala pomagati pri uresničenju naših želja. V vseh četah smo sestavili resolucije oziroma izjave, jih vsi podpisali ter izročili jugoslovanski vojni misiji in zavezniškemu poveljstvu na Sardiniji.

Po obisku jugoslovanske vojne misije je italijanski komandant vojnega področja otoka Sardinije general Magli izdal svojim podrejenim okrožnico, naj disciplino še bolj okrepijo. Naše zahteve pa je zavezniško vojaško poveljstvo odbilo.

V začetku leta 1944 so nas odpeljali na Korziko, ne da bi nas bili o tem poprej obvestili. Govorilo se je, da nas bodo s Sardinije odpeljali v bazo NOVJ v Bariju. Šele ko smo se vkrcali na ladje, smo zvedeli, da plovemo proti Korziki. Z nami so šli na Korziko tudi italijanski oficirji-stražarji, zato smo zahtevali, naj jih odstranijo. Zavezniško poveljstvo je naši zahtevi res ugodilo in jih poslalo nazaj na Sardinijo.

Naše čete so preoblekli v ameriške uniforme, jih formirali po sistemu svoje armade ter nam dodelili ameriške oficirje in podoficirje. Kmalu zatem so nam dovolili, da si sami iz svojih čet izberemo sposobne ljudi, ki naj bi se v slovenskem oficirskem tečaju usposobili za oficirje. Po končanem tečaju so bili absolventi postavljeni za komandirje čet s činom poročnika. Prav tako je bilo s podoficirskim kadrom. Ameriški oficirji so ostali kot oficirji za zvezo. Slovenski oficirji in podoficirji so bili zvečine dobri politični delavci, nekateri pa so postali tudi člani partije. Tako se je v četah še naprej utrjevala narodna zavest in vdanost idejam NOB.

Pri naši zahtevi, da bi smeli nositi značke z jugoslovansko zastavo z rdečo zvezdo ter izobešati zastavo nove Jugoslavije v vseh vojaških taboriščih, pa smo naleteli na težave. Te naše simbole svobode so poskušali nekateri zavezniški oficirji odstraniti s silo, češ da bo o naši pripadnosti odločala mirovna konferenca, zato nam tega ne morejo dovoliti. Sicer so nam izjavljali, da smo del zavezniške vojske, da pa nimajo potrebnih ladij za prevoz v domovino.

Vse to pa nam ni vzelo poguma. Politično delo smo še bolj krepili, pač v upanju, da bo le prišel čas, ko bomo lahko stopili v NOVJ. Vzpostavili smo tudi zvezo in stike s Komunistično partijo Francije in španskimi republikanci v izgnanstvu. Njihovim predstavnikom

smo razložili, kdo smo in kaj želimo. Ti francoski komunisti in španski revolucionarji so nam nato precéj pomagali, zlasti pri širjenju resnice o novi Jugoslaviji in pri pobijanju sovražne propagande.

Kljub vsem šikanam nismo mirovali. Ker se nam ni posrečilo, da bi se vključili v NOVJ in se borili z orožjem v roki, smo si na vse mogoče načine prizadevali podpreti narodnoosvobodilno gibanje jugoslovanskih narodov. Prepovedali so nam sicer javno razobešanje naših zastav, ki smo jih morali prav tako kot Titove slike prenesti v zaprte prostore (šotore). Po večkratnih zahtevah in protestih pa smo le dosegli, da smo smeli izdajati svoj časopis 'Vojni poročevalec', ki je dnevno poročal o položaju na frontah ter o važnejših dogodkih v Jugoslaviji in drugod po svetu. Začeli smo izdajati tudi tednik 'Naša zvezda'. Ta tisk je bil učinkovito orožje zoper sovražno propagando.

Pričeli smo tudi zbirati denar za NOVJ. V marcu 1945 se nam je ponudila priložnost, da smo ta denar in pismo o našem stanju poslali s pomočjo ameriškega poročnika Filipa Separovića (kaplana), jugoslovanskega rojaka s Korčule, v Rim. Pismo in denar je imenovani izročil v Rimu delegatu glavnega odbora RK Jugoslavije kapetanu Radisavu Raspopoviću. Tako smo dobili prve stike z našimi predstavniki v Rimu.

Kmalu nato sta nam kapetan Raspopović in Sloven Smodlaka, takratni namestnik delegata in svetnik poslaništva Jugoslavije v Rimu, poslala pisma z zahvalo za zbrani denar. Hkrati smo dobili nasvete za nadaljnje delo ter obvestilo o poteku in urejanju naših zahtev. Prejeli smo tudi pošiljko partizanskega tiska, kar nam je vlilo novih moralnih moči.

Avgusta 1944 je ameriški general Ratay, pod č'gar poveljstvo smo spadali, vzel s seboj v Francijo (Marseille) okoli dvesto naših fantov. To je bilo po izkrcanju zavezniških sil v južni Franciji. Ob tej priložnosti je obljubil, da bodo tudi vse druge slovenske čete prepeljane v Francijo, od tam pa v domovino. Naše čete so v letu 1944 sodelovale pri pripravah za izkrcanje v južni Franciji. Tisti, ki so se med prvimi izkrcali v Marseillu, so tam stopili v stik s članom jugoslovanske vojne misije majorjem Poležinom in konzulom Lazo Latinovićem, pozneje pa tudi s šefom naše vojne misije v Parizu generalom Iličem. Vsi ti so obljubili storiti vse, kar bo v njihovi moči, da se naša zadeva čimprej uredi.

V začetku leta 1945 so začeli prevažati s Korzike v Francijo še druge slovenske čete; zadnje so bile prepeljane v začetku maja 1945. Slovenske čete so bile koncentrirane nekaj deset kilometrov od Mar-

seilla. V novih taboriščih so znova vihrale jugoslovanske zastave z zvezdo. Na naše ponovne zahteve je general Ratay obljubil, da bomo najkasneje v šestih mesecih odrinili domov. Zaradi zavlačevanja smo vnovič poslali memorandum poveljstvu Delta Base Section v Marseillu, vrhovnemu poveljstvu zavezniških sil v Parizu, jugoslovanski vojni misiji v Marseillu in zvezni vladi v Beogradu. Glede zastave nove Jugoslavije in značk pa nas je zavezniško poveljstvo obvestilo, da nam dovoli jugoslovansko zastavo brez zvezde, kar smo seveda odločno zavrnilo ter zaradi tega poslali nov protest.

Ves čas svojega bivanja v južni Franciji smo bili v stiku z jugoslovansko vojno misijo v Marseillu in se podrejali njenim navodilom. Vojno misijo je v začetku vodil major JLA Poležin, po njegovem odhodu pa kapetan Leon Kosmač, doma iz Ljubljane. V tem času smo iz četnih političnih aktivov narodnoosvobodilnih komitejev, ki so bili v naših četah že na Sardiniji in Korziki, formirali centralni narodnoosvobodilni komite in izvolili njegov izvršni odbor. Ta je vodil in usmerjal vse naše akcije, politično delo, priprave za vrnitev v domovino itd. Zbiranje denarja in drugih sredstev se je v tem času še okrepilo. Centralni NO komite je skliceval tudi konference zastopnikov čet, na katerih smo pretresali delo posameznih četnih narodnoosvobodilnih komitejev, sprejemali sklepe za nadaljnjo politično aktivnost in reševali druge probleme.

Imeli smo tudi svoj pevski zbor, ki je bil sestavljen že na Korziki in je nosil ime Simona Gregorčiča. Pevski zbor je bil naš kulturni in propagandni glasnik. Pel je partizanske in narodne pesmi po Franciji in v radiu Marseille ter med enotami zavezniške armade. Pridobil si je velik ugled in mnogo pomagal, da se je širila resnica o novi Jugoslaviji.⁴

V takih okoliščinah seveda ni bilo mogoče, da bi se prebilo v domovino veliko število za to sicer trdno odločenih ljudi. Vendar se je nekaterim le posrečilo. Italijanske enote so se z otoka Sardinije premikale namreč tudi proti jugu Italije, kjer so zavezniki potrebovali delovno silo. Prvi premiki so bili že septembra in oktobra 1943 ter so zajeli tudi del primorskih Slovencev — konfinirancev s Sardinije. Bilo jih je nekaj manj kot petsto (dokumentiranih podatkov ni), ki so se skupaj z Italijani znašli na Siciliji. Tam je mnogo naših ljudi pobegnilo zaradi majhne razdalje otoka od kopnega; prešli so Mesinski preliv in po nekaj sto kilometrih poti dospeli v Gravino in Carbonaro, kjer so vstopili v vrste 1., 2. in 3. prekomorske brigade.

Pobeg v NOVJ se je posrečil še eni skupini. Novembra 1944 so se namreč zavezniki pripravljali na zimsko ofenzivo tudi na Sardiniji, poleg tega pa so potekale priprave za bitko pri Monte Cassinu. Zavezniki so pri tem računali, da bodo v zaledju uporabili za delo tudi naše tovariše, ki so bili na Sardiniji. V ta namen so jih z nekaj transporti prepeljali v Neapelj. Od tod pa so primorski Slovenci pobegnili v glavnem že ob izkrcanju in v naslednjih dnevih prišli v posameznih skupinah v Bari.

Po nekaj dneh oddiha so v Gravini že sestavljali novo »Dopolnilno prekomorsko brigado«. Štela je od šeststo do osemsto mož, ti pa so se novembra 1944 izkrcali v Splitu. Dve tretjini je bilo takoj dodeljenih 3. prekomorski udarni brigadi, tj. kakih štiristo do petsto mož, ki so popolnili njene vrzeli po hudi bitki za Knin, drugi pa so bili razporejeni v druge enote.⁵

Nekoliko lažjo pot v enote NOVJ so imeli tovariši, ki so se ob kapitulaciji Italije znašli v južni Italiji. Selitev nekaterih specialnih bataljonov na italijanski jug je bila povezana z napredovanjem zavezniških armad. Janko Velikonja navaja, da je bilo veliko število specialnih bataljonov razmeščenih v bližnji in daljni okolici mesta Catanzaro ter v drugih krajih istoimenske pokrajine.

V Catanzaru se je še pred kapitulacijo Italije formirala napredna skupina kakih desetih naših ljudi. Duša te skupine sta bila Viktor Vrabc, član KPI, in podoficir Stane Bratuž. Dejavnost skupine se je po kapitulaciji še okrepila, oktobra 1943 pa je prišla tudi v stik z bazo NOVJ v Bariju. Iz specialnih bataljonov v pokrajini Catanzaro je prišlo v NOVJ okrog 700 borcev, tam pa jih je ostalo, predvsem zaradi bolezni, le kakih pet.⁶

Večina teh borcev so bili, kot pripoveduje tovariš Albert Klun, nezreli mladeniči, ki so prišli s področja Abruzzov v južnejše italijanske pokrajine. O samem življenju v teh taboriščih pa pripoveduje prav tako že omenjeni tovariš Škrlj. Kako so živeli v kraju Amendolara v Kalabriji in o nadaljnji poti, naj nam spregovori sam:

»Spravili so nas pod šotore ter nam dali krampe in lopate. Ker je ob morju potekala cesta in železniška proga, smo morali kopati protitankovske jarke, da bi zavezniška vojska ne mogla prodirati v notranjost Italije. Tedaj so zavezniki zavzeli že skoraj vso Sicilijo. Pričakovali smo, da nas bodo prav zavezniki osvobodili, zato smo delo sabotirali in ga zavlačevali. Ko pa so neki dan ugotovili, da je nekaj naših tovarišev pobegnilo, so nas postavili v vrste in nam zagrozili, da bodo vsakega desetega ustrelili, če bo še kdo ušel. Odvzeli so nam oblačila, da smo bili v samih spodnjih hlačah.

Ob kapitulaciji Italije smo po skupinah krenili ob železniški progi proti Tarantu. Toda naleteli smo na vojaško blokado, ki je bila na zadnji železniški postaji pred Barijem. Tu so vojaške oblasti mobilizirale vse vojaške osebe in tako so našo skupino dodelili v neko enoto novo formirane Badoglijeve vojske, ki se je priključila zaveznikom v boju proti Nemcem. Pozneje pa nas je nekaj v Lizzanu s skupino še nekaterih tovarišev z Goriškega pobegnilo. Dvaindvajsetega januarja 1944 smo se javili v partizanskem zbirališču v Bariju. Vedeli smo sicer tudi za zbirališče kraljevske vojske v Tarantu, a smo se seveda odločili za partizane, saj nas je vodila zavest, da bo le NOVJ uničila okupatorja in domače izdajalce.«⁷

Iz nanizanih drobcov ni težko razbrati, kakšno stanje je vladalo tedaj v fašistični Italiji. In vendar so ti fantje, ki so pozneje sestavljali veliko večino borcev 3. prekomorske udarne brigade, sami našli pot v enote NOVJ. V pomoč so jim bili sicer stari, prekaljeni komunistični borci, pa tudi predstavništvo NOVJ v Italiji je skrbelo, da bi bili posamezni zbirni centri ubežnikov iz vojaških in drugih taborišč čimbolj obveščeni o ustanavljanju partizanskih baz v Italiji.

Iz zapiskov Toneta Kodriča, ki je dospel že v vrste 1. prekomorske brigade, je razvidno, kako je potekalo delo agitatorjev za NOVJ:

»V skupini smo bili trije tovariši, in sicer Pavle Kreutzer iz Ljubljane, ki je imel s seboj politično literaturo, neki Črnogorec, ki je znal francoščino in italijanščino, ter jaz, ki sem bil večš italijanskega jezika. Po Siciliji smo potovali mesec dni. Otok smo prebredli po dolgem in počez. Obiskali smo v glavnem vsa večja mesta, kot so Mesina, Palermo, Catania, Siracusa, Trapani, Marsala in druga, ter dobili zvezo z našimi fanti. Organizirali smo z njimi sestanke, jim izročali propagandni material in jim dajali navodila, kako naj se med seboj organizirajo, da se bodo lahko priključili narodnoosvobodilni borbi in prišli v partizane. Tako je samo s Sicilije odšlo takrat v partizane kakih 3000 naših fantov.«⁸

Podobne pripetljaje so doživljali tovariši, ki so dospeli v 3. prekomorsko brigado iz fašističnih kazenskih zavodov in taborišč. Številčno so sicer predstavljali manjši del moštva 3. prekomorske brigade. Med njimi so bile tudi bivše zapornice, ki so zvečine stopile v NOVJ. Živka Obid-Bokal takole opisuje svojo pot:

»Dvanajstega maja so nas iz ječe v Beneventu prepeljali v Trani. Z menoj so bile tudi Savica Žagar, Danica Žagar, Nada Žagar, Lidija in druge. Iz zaporov v Foggi pa so prišle tudi Elda Pavletić (Sušak), Ivanka Tekavec, Ančka Hočevar in Vera Križman. Policisti so nas hoteli izročiti v sodnijske zapore, toda tam so se nas otepal.

Borci 3. prekomorske brigade na vojaških vajah v bližini partizanskega taborišča Gravina (december 1943)

Nekaj so nas še isti dan odpeljali v kaznilnico, druge pa naslednji dan. Oblast v tem zavodu so poleg direktorja imele nune. Zapornice pa so bile ob našem prihodu povečini kriminalke in ubijalke. Največ jih je bilo s Sicilije. Nekaj je bilo tudi političnih zapornic — Grkinj.

Vse zapornice so morale delati v delavnicah pri pletilnih strojih. Me smo se temu uprle, češ da za fašiste ne bomo delale. Tudi temu, da bi morale hoditi vsako jutro v cerkev, smo se uprle. Tako smo si pridobile vsak dan uro časa za naše politične sestanke. Vodila jih je Elda Pavletić.

Hrana v tem zaporu je bila pičla. Tudi iz paketov, ki smo jih tu in tam prejemale od doma, so nam hrano velikokrat pokradli. Proti koncu bivanja v tem zaporu nam je zmanjkalo celo vode. Stanje je bilo obupno.

Dvanajstega julija 1943 so prišle iz Campo Bassa v ječe v Traniju še druge zapornice Slovenke, in sicer Vida Tomšič, Cita Lavrenčič, Marica Gortnar, Mimi Češarek, Ljubica Škapin, Nada Žagar

in Dana Žagar (sestrični že omenjenih Žagarjevih) ter Mika Popović. Tudi te so zahtevale iste pravice, kakršne smo si me že prej priborile. Zdaj smo imele politične ure skupaj. Vodile sta jih Vida Tomšič in Elda Pavletić. V tem zaporu smo preživele kar 157 alarmov. Zgodilo se je, da smo morale tudi po šestkrat v eni noči v zaklonišče, ki pa ni bilo nič drugega kot majhen prostor v delavnici, obdan z visokim zidom. Oblečene smo bile v posebne arestantske uniforme. Dnevno smo imele eno uro sprehoda po dvorišču.

Konec septembra 1943 smo že vedele, da so Trani zasedli Angleži. Zelo čudno se nam je zdelo, da se nihče ne pride zanimat, kdo je v zaporih. Zato sta Vida Tomšič in Elda Pavletić šli k direktorju kaznilnice in ga povprašali, kdaj nas mislijo izpustiti iz zapora. Seveda nista dobili nobenega določenega odgovora.

Šele 2. oktobra 1943 so se Angleži pojavili na vratih zapora. Bile smo prepričane, da je nastopil čas naše svobode. Toda zmotile smo se. Grkinje so sicer izpustili iz zapora, me pa smo morale še vedno čakati. Bile smo srečne, ko so nas 16. oktobra 1943 prišli iskat naši fantje, ki so se že zbirali v južni Italiji. Z njimi smo odšle v taborišče Carbonara, kjer smo se pričele pripravljati, da odrinemo s prekomorskimi brigadami v domovino.«⁹

V naših povojnih publikacijah je bilo o življenju v italijanskih kazenskih zavodih in taboriščih ter o odhodu v NOVJ sorazmerno le malo napisanega. Še posebej ni dovolj dokumentacije o taboriščih na otokih Tremiti, Lipari in Pantelleria, kjer je bilo mnogo naših ljudi, ki so pozneje prišli v NOVJ. Prav tako manjkajo podrobnejši opisi taborišča Pisticci v provinci Matera in drugih taborišč.

Skupina, ki je v spremstvu karabinerjev zapustila Ljubljano in v kateri so bili Peter Držaj, Edvard Kralj, Janez Mejač, Milan Gombač, Oton Miklavčič in Bojan Držaj, je dospela v Casoli. Iz še neobjavljenega opisa lahko posnamemo nekaj podrobnosti:

»Medtem ko smo v zaporih vedeli, da imamo pred seboj sorazmerno enake življenjske pogoje in smo zato nastopali v strnjениh vrstah, enotni v mislih in dejanjih, pa nismo vedeli, kaj nas čaka v taborišču. Toda kaj kmalu smo izvedeli. Taborišče ni bilo staro. Vanj so prišli tudi taboriščniki iz Corropolija. Za razliko od življenja v zaporih je tu bilo drugače. Sestav taboriščnikov je bil pester, tako politično kot glede na poklice, razdeljen v ‚višje‘ in ‚nižje‘ kroge, politične in kriminalne grupe ter v obrtnike (ki so si na ta način služili priboljšek), imeli pa smo tudi taboriščne konfidente. Vendar je kljub vsem težavam delovala v taborišču skupina naprednih Dalmatincev, s katero smo se dogovarjali za skupne akcije. Tudi

naša skupina je našla v taborišču napredno skupino, v kateri so bili predvsem France Primožič, Giordano Sorta in Poljak Jiři Machnicky in ki se je z našim prihodom okrepila. V to skupino so se vključili tudi po stažu starejši interniranci Ivan Lesjak, Jože Slabe, Ignac Turk, Tone Rupnik in Milan Rozina. Dalmatinska in naša skupina sta koordinirano delovali v smeri, ki jo je nakazala partija v borbi proti okupatorju. Organizirali smo tudi odpor proti izdajalcem in sovražnim elementom v taborišču. Zaradi takih akcij pa so slovensko napredno skupino kmalu razbili in iz taborišča v Casoliju odpeljali v taborišče Pisticci (v provinci Matera) Petra Držaja, Jiři Machnickyja in Franceta Primožiča. Vendar se nismo vdali; v naprednih Dalmatincih smo imeli vso moralno in drugo pomoč.

Ob prebiranju športnih časopisov, kar so nam v taborišču edino dovolili brati, smo spremljali stanje na frontah. Zvedeli smo za ‚elastično taktiko‘ nemške armade, predstavljali smo linije na zemljevidih in čakali, kdaj bo napočil tudi za nas dan svobode, ko bomo lahko stopili v vrste NOVJ.«¹⁰

Tudi v italijanskih partizanskih enotah, ki so se borile proti fašistom in nacistom, zlasti na področju Maielle, Gran Sassa d'Italia ter v pokrajinah Pesaro in Toskana, je bilo mnogo Jugoslovancev, ki so se skupaj z Italijani in pripadniki drugih narodov borili za svobodo.

V Pesaru je znana garibaldinska divizija »Marche« imela v svojem sestavu tudi jugoslovanski bataljon »Stalingrad«, ki se je boril v zaledju zavezniške fronte in tudi na sami fronti. Zavezniki so sicer divizijo razformirali, bataljon »Stalingrad« pa je odšel prek Rima v Bari, kjer se je vključil v NOVJ. Večina njegovih borcev je bila ob prihodu na Vis dodeljena 3. prekomorski brigadi, deloma pa drugim enotam 26. divizije NOVJ. Nekaj tovarišev, pretežno Črnogorcev, pa je odšlo v Sandžak. V bataljonu, ki je štel 8. julija 1944 ob prehodu fronte v Italiji 171 mož, je bilo 29 sovjetskih državljancev, šest Avstrijcev, vsi drugi pa so bili pripadniki jugoslovanskih narodov.

Delež pripadnikov jugoslovanskih narodov v italijanskih partizanskih enotah je leta 1964, ob odkritju spomenika padlim borcem v Pesaru, poudaril tudi tovariš Carlo Mari: »Spomin na skupni boj in na skupaj prelito kri v naši pokrajini in v vseh Marchah bo tudi v prihodnosti podlaga za medsebojno razumevanje in prijateljstvo med narodi obeh držav.«¹¹

Značilno skupino pripadnikov 3. prekomorske brigade so ob njenem ustanavljanju sestavljali tudi zavedni Italijani, ki so se v naših taboriščih v južni Italiji prostovoljno javili za borbo v Jugoslaviji. Te je napotil v vrste 3. prekomorske brigade predvsem čut mednarodne solidarnosti, ki jim je veleval, da se vključijo v boj naših narodov za osvoboditev izpod fašizma in za novo družbeno ureditev.

Ustanovitev 3. prekomorske brigade

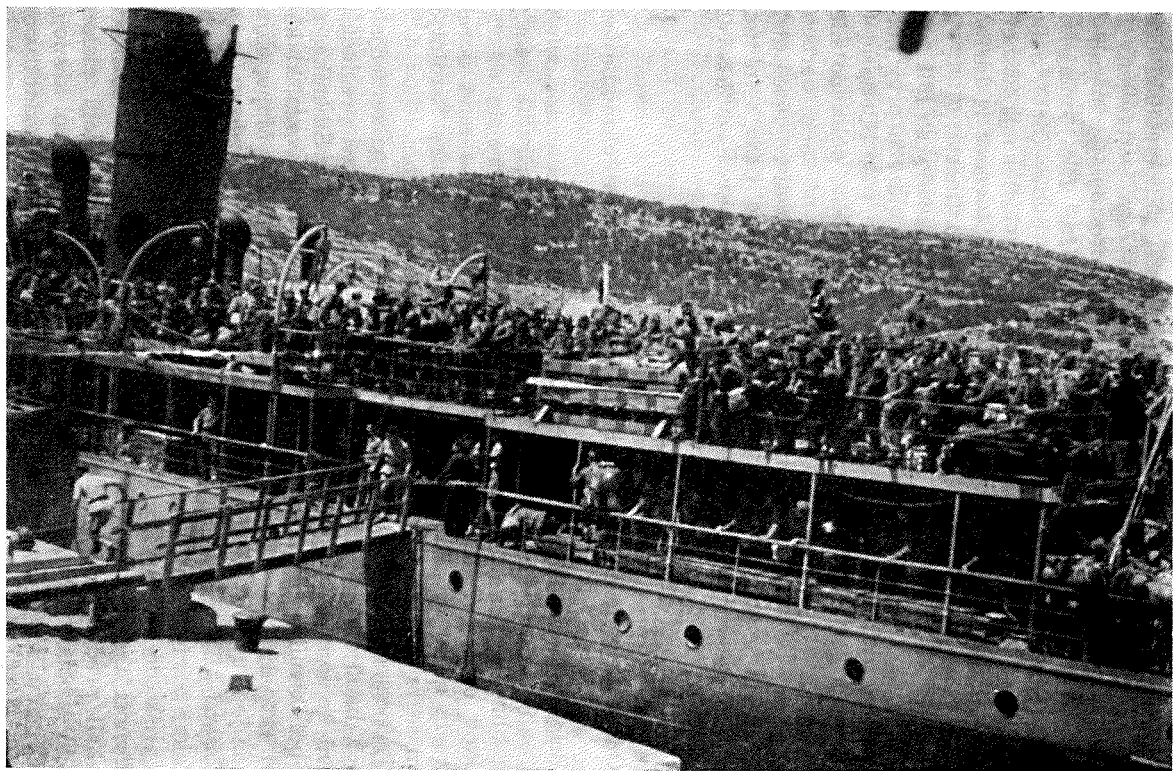
Zmotno je mnenje, da je 3. prekomorska udarna brigada nastala šele po izkrcanju njenih borcev na Visu. Nastajala je namreč že vse od začetka decembra 1943, to je v obdobju, ko so enote 1. in 2. prekomorske brigade odhajale iz Italije. Brigada je kot organizirana celota nastala že 7. decembra 1943, ko sta se v Gravini formirala njen 1. in 2. bataljon.

Prvi bataljon je bil sestavljen iz pripadnikov vseh jugoslovan-skih narodov. Temu primeren je bil tudi komandni sestav štaba bataljona; njegov prvi komandant je bil kapetan Mile Bajić (Srb), politični komisar Marička Kušlan (Slovenka), namestnik komandanta Miodrag Bošković (Črnogorec) in pomočnik politkomisarja Miroslav Medved (Hrvat). Že od vsega začetka je med člani bataljona vladala popolna sloga.

Medtem ko je bil 1. bataljon sestavljen pretežno iz bivših zapornikov in internirancev, je bil sestav 2. bataljona popolnoma drugačen. V njem so bili predvsem bivši interniranci in mladinci, ki jih je bil fašizem potisnil v že omenjene specialne bataljone. Značilno zanj je, da so se vanj vključile velike skupine in je bil proti koncu leta 1943 že skoraj kompleten. Štab 2. bataljona so sestavljali komandant Stevo Starčević, politkomisar Jože Šeme, namestnik komandanta Ferdo Bončina in pomočnik politkomisarja Tihomir Cvrle.

Tretji bataljon je prav tako nastal proti koncu leta 1943 in v njem so bili skoraj sami slovenski borci. Njegov prvi komandant je bil Gašper Muha, politkomisar Pavle Kreutzer, namestnik komandanta Stevo Vojnović, pomočnik politkomisarja pa Krsto Bulajić.

Četrty bataljon se je dokončno formiral okoli 15. februarja 1944 in je bil sestavljen iz borcev, pripadajočih skoraj vsem jugoslovanskim narodom, pretežno pa so bili v njem Dalmatinci in Črnogorci. V eni četi so bili zvečine tovariši iz Slovenskega Pri-

Izkrčavanje 3. prekomorske brigade v luki Vis (marec 1944)

morja, prav tako tudi v spremljevalni oziroma minometalski četi. Pozneje je bila bataljonu priključena še ena četa, sestavljena iz samih Italijanov iz južne Italije, ki so kot prostovoljci stopili v NOVJ. Ta bataljon je bil najštevilnejši, saj je štel nekaj manj kot 600 borcev. Njegov prvi komandant je bil Josip Sunko (Srb), politkomisar Savica Žagar (Slovenka, hči znanega revolucionarja Staneta Žagarja), namestnik komandanta Cveto Pišler (Slovenec iz Idrije), pomočnik politkomisarja pa Uroš Mimica (Dalmatinec).

Borci, ki so se vključili v 3. prekomorsko brigado, so bili zvečine sami zavedni ljudje, katerih preteklost je bila že prej borbeno. Ljudje, ki niso spadali med Titove partizane, niso bili sprejeti v brigado. Prav zato je pomenila brigada tudi močno politično silo, kar se je pokazalo po njenem prihodu na Vis in na njeni borbeni poti. Seveda pa njeni pripadniki, zbrani z vseh vetrov, niso imeli prave vojaške vzgoje, zato je bilo treba mnogo političnega in tudi vojaškega dela, da so se iz skoraj neukih prostovoljcev izoblikovali za borbo sposobni kadri.

Odhod brigade na otok Vis in vključitev v njego obrambo

Brigada je v taborišču Gravini dozorevala za pot v domovino. Pred odhodom v domovino je bila 3. prekomorska brigada premeščena bliže Bariju, v taborišče Carbonara, kjer je prejela od zaveznikov orožje. Tedaj so se v brigado vključili še novi borci, predvsem nekaj tovarišev, ki se jim je posrečilo priti s Sardinije. Zatem se je brigada v dveh ešalonih vkrcala na ladje.

Tretjega marca 1944 sta 1. ešalon brigade, ki sta ga sestavljala 1. in 2. bataljon, na prostornem vežbališču v Carbonari pregledala začasni komandant brigade Božo Blažević, po rodu iz Šibenika, in prvi politkomisar brigade France Hočevar. Nato so zavezniški kamioni prepeljali moštvo v mornariško bazo NOVJ v Monopoliju, kjer se je skupaj z nekaterimi pomožnimi enotami vkrcalo na ladjo »Ljubljana«. Ta je odplula v smeri polotoka Monte Gargano, da bi ob dokaj bornem spremstvu zavezniških patrolnih čolnov čim varneje prišla do otoka Visa.

Ponoči 4. marca so ladje zaplule v luko Komiža, kjer so borce pričakali predstavniki oblasti in štab 26. divizije. Drugi ešalon, tj. 3. in 4. bataljon brigade, je dospel na otok Vis teden dni kasneje.

Brigada, ki je dospela na Vis, se je namestila na planoti pod Humom v Pošpilju, Marinjih Zemljah in Podhumlju. Oba ešalona

sta ob prihodu na Vis štela okrog 1120 Slovencev (od tega 25 iz bivše Jugoslavije), 450 Hrvatov (predvsem Istranov in Dalmatincev), 150 Italijanov (pretežno iz južne Italije), 125 Črnogorcev, petnajst Srbov, tri jugoslovanske Žide, po enega Španca in Francoza ter petnajst drugih. Brigado so sestavljali štirje bataljoni in ena ojačena četa, v kateri so bili pripadniki italijanske narodnosti. V enem bataljonu so bile tri pešadijske čete in ena četa s spremljevalnim orožjem. Pešadijska četa je imela 105 ljudi, spremljevalna četa pa 78. Bataljon je štel skupaj s svojim štabom 405 borcev. Čete so imele po tri vode, vsak vod pa tri desetine.

Toda brigada ni ostala v istem sestavu, kot je prispela na Vis. Iz brigade so odšli vsi tisti, ki so bili vojaško že izobraženi ali pa so bili specialisti kake stroke (mehaniki, šoferji in pod.). Ti so odšli v razne specializirane enote, v mornarico, letalstvo in k tankistom, nekaj tovarišev pa v že tam stacionirane enote 26. divizije. Mnogo specializiranih borcev je odšlo v artilerijo VIII. udarnega korpusa NOVJ. Toda nenehno prihajanje novih prostovoljcev v baze NOVJ v Italiji je ves čas popolnjevalo brigado z novim kadrom.

Zaradi potreb je zapustilo 3. prekomorsko brigado tudi nekaj vodilnega kadra brigade. Tako je odšel komandant brigade Božo Blažević, kmalu za njim pa tudi politkomisar brigade France Hočvar. Začasno je posle pomočnika politkomisarja brigade vodil Nenad Vukadin. Toda čeprav brigada še ni imela vsega potrebnega komandnega osebja, je že bila vključena v obrambo otoka Visa. Formiral se je vojni štab brigade; za novega komandanta je bil postavljen Bogdan Viskiќ, za politkomisarja Stane Bobnar, za pomočnika politkomisarja pa Jože Šeme.

Ob prihodu 3. prekomorske brigade na Vis je bila obramba otoka še dokaj pomanjkljiva. Okrepila se je šele po prihodu vrhovnega štaba, AVNOJ, NKOK in drugih organov. Medtem so nemška letala nekajkrat bombardirala otok; brigada je pri tem izgubila svojega prvega borca (to je bil Karel Leban iz 2. bataljona) in imela nekaj ranjenih.

Kljub temu, da 3. prekomorska brigada ni imela za seboj tako hudega ognjenega krsta kot 1. dalmatinska ali 11. dalmatinska brigada, je vendarle napravila že kmalu po svojem prihodu na otok močan vtis. V zvezi s tem piše Bogdan Viskiќ, nekdanji komandant brigade, poleg drugega tole:

»Ko sem spomladi 1944 dospel iz Bosne na Vis, me je med prvimi stvarmi, ki sem jih doživel, ugodno presenetilo korakanje slovenske partizanske čete. Njen udarni in odsekani korak, uskla-

jen z borbeno koračnico 'Hej brigade', je močno odmeval po ulicah Visa in nudil tudi pogled, ob katerem se je moralo razveseliti sleherno domoljubno srce.

Kot udeleženec NOB od prvih dni sem se srečaval z borci vseh naših narodov, tudi s Slovenci. Vedel sem, kako se je razplamenel narodnoosvobodilni boj v Sloveniji, vendar je bilo tokrat prvič, da sem videl kompletno slovensko enoto.

Posebno močan vtis name je napravilo pojasnilo, da je koračkajoča četa 3. prekomorske brigade že vključena v obrambo Visa in da jo sestavljajo pretežno mladi ljudje iz Slovenskega Primorja. Že prej sem slišal o prekomorskih brigadah, toda o njih nisem vedel nič določnega. Poleg tega je bilo tokrat prvič, da sem videl neko našo vojaško enoto sestavljeno iz borcev, rojenih v krajih, ki so bili nasilno odtrgani od Jugoslavije. Dovolj je bil en sam pogled, da si opazil sij njihovih oči, dojel močno in ponosno koračnico, ki so jo peli, ter občutil velikansko borbeno silo, ki so jo nosili v sebi. Uvidel sem, da so bili vsi poizkusi nasilnega raznarodovanja, kakršnega so fašisti izvajali leta in leta, brez najmanjšega haska ter da niso niti najmanj vplivali na zavest teh mladih ljudi.

Ob tem sem se počutil kar nekam močnejšega, kajti pred mojimi očmi je bil še en dokaz več, da je naš boj res zedinil vso našo domovino od njenih vzhodnih do zahodnih mej. Tedaj mi še na misel ni prišlo, da me bo doletela čast, da bom prav jaz vodil to mladino v bojih, ki so nas čakali za dokončno osvoboditev.

Ker sem pozimi 1943/44 ves čas sodeloval v bojih v Bosni, sem bil hudo izmučen in bolan. Zato sem po nalogu VIII. udarnega korpusa NOVJ prispel na Vis, da bi se okreпил in zatem sprejel kakšno novo dolžnost. Nekako v juniju 1944 pa me je komandant 26. dalmatinske divizije Božo Božović vprašal, ali bi bil voljan prevzeti dolžnost komandanta 3. prekomorske brigade. Dal mi je tri dni za premislek, medtem pa naj bi se z brigado spoznal. Ni mi bilo treba mnogo razmišljati o svoji odločitvi. Kljub temu pa sem izkoristil priložnost, da natančneje spoznam brigado in se posvetujem še z nekaterimi tovariši.

Brigado so sestavljali, tako kot vse prekomorske enote, bivši interniranci iz vseh krajev Jugoslavije ter v italijansko vojsko mobilizirani primorski Slovenci in Istrani. Poleg teh je bilo v njej tudi nekaj ranjencev — rekonvalescentov iz naših bolnišnic v Italiji. Tedaj je štela brigada okoli 1800 ljudi. Bivši interniranci in zaporniki so sestavljali predvsem politični, bivši ranjenci pa vojaški kader brigade.

Borci 3. prekomorske brigade ob proslavi na otoku Visu (27. julija 1944)

Po svojem sestavu je bila brigada občje jugoslovanska. Imela je vse pogoje, da postane nosilec bratstva in enotnosti, kar je dejansko pravzaprav že bila, vendar je to morala potrditi še s svojo politično in vojaško aktivnostjo. Ugotoviti moram, da je brigada častno izpolnila svojo nalogo. Kot enota VIII. udarnega korpusa NOVJ je to dokazovala ves čas bojev in pri prehodu skozi vse kraje, ki smo jih osvobajali.

Name so vselej napravili vtis vzorno organizirana obramba z odpornimi točkami, detajlen načrt ognja, razpored rezerve itd., hkrati pa načrtno urjenje v borbenih veščinah. Posebno so učinkovali vzorno urejeni tabori enot, olepšani z borbenimi parolami. Politično in kulturno-prosvetno delo v enotah je kar vrvelo; brigada je imela odlično izvežbane pevske zборе in gledališke skupine, ki so se kasneje proslavile v vseh osvobojenih krajih. Mnogo tega nisem dotlej srečal pri naših enotah na kopnem, kjer so bili pogoji, ki jih je vsiljevala vojna, drugačni in niso nudili kdove kaj možnosti za takšno delo.

Močan vtis so napravila name tudi srečanja in razgovori z borci ter starešinskim kadrom brigade. Nenehno so me vpraševali, kdaj bodo krenili v borbo za končno osvoboditev domovine. Pri slehernem borcu sem občutil vero v zmago, na vsakem koraku sem srečaval ljudi, katerih edina želja je bila, da bi čimprej obračunali s sovražnikom.

Vse to, kakor tudi razgovori s politkomisarjem brigade Francetom Hočevarjem in pomočnikom politkomisarja Jožetom Šemetom, s sekretarjem štaba Bojanom Držajem in s še nekaterimi, ki so podrobno poznali nastanek in rast brigade ter njenih pripadnikov, so me prepričali, da ima brigada vse pogoje, da postane ena od elitnih enot naše armade.

Tako sem torej sklenil, da prevzamem mesto komandanta brigade. Ob tej priložnosti sem zahteval, da se brigada postavi v isto vrsto z drugimi brigadami, do česar je brigada imela vso pravico. To omenjam zaradi tega, ker so bili tudi nekateri tovariši, in to celo na odgovornih mestih, ki so podcenjevali vrednost brigade in njenega sestava ter gledali v nji nekakšno 'paradno brigado'.

Bili so tudi poskusi, da bi se brigada razformirala. Nekateri so svoje ocene o brigadi skušali opravičevati z nekakšnimi 'argumenti', češ da brigada še ni preizkušena, da še ni preživela svojega 'ognjenega krsta' in podobno. Govorili so, da je izvežbana samo za 'regularni', tj. frontalni način vojskovanja in da se v pogojih gverilske borbe ne bo znašla. Nekateri so borbeno vrednost brigade podce-

njevali zaradi njenega nacionalnega sestava. Svoja mnenja so opirali tudi na trditve, da prvi dve prekomorski brigadi nista imeli mnogo sreče, ampak da sta že v prvih bojih s sovražnikom imeli občutne izgube, bili nazadnje razformirani, njihuni borci pa razporejeni v proletarske brigade.

Moje globoko prepričanje pa je, da bi tudi prvi dve brigadi lahko doživeli boljšo usodo. To najbolj dokazuje prav borbena pot 3. prekomorske udarne, 1. tankovske in artilerijske brigade, ki so jih pretežno sestavljali prekomorci in so se uveljavile kot elitne enote naše armade.«¹²

Dejansko je bilo potrebnih mnogo naporov, da se je brigada uveljavila ne le v političnem, ampak tudi v borbenem pogledu. Prav zato je poleg vežb na Visu in manevra, ki ga je vodil kapetan Jovo Djurić, napravila tudi nekaj desantnih akcij na sosednje otoke, da bi se čimbolj usposobila in obenem preizkusila svojo borbeno zmogljivost.

Sodelovanje brigade pri aktivni obrambi Visa

Šestindvajseta dalmatinska divizija je branila otok Vis od decembra 1943 do septembra 1944. Pred končno osvoboditvijo dalmatinskih otokov in obale so to divizijo sestavljale 1. dalmatinska proletarska brigada, 11. dalmatinska udarna brigada, 12. dalmatinska brigada, 3. prekomorska brigada, inženirijski bataljon, bataljon za zveze in druge pomožne enote. Občasno so bile pod operativno komando 26. divizije tudi kopenske enote, stacionirane na Visu, tj. 1. tankovska brigada in artilerijska grupa, sestavljene v glavnem iz prekomorcev.

Vse te enote so tvorile obrambo Visa. Od navedenih enot sta 1. proletarska dalmatinska brigada in 1. tankovska brigada bili divizijska operativna rezerva, hkrati pa enoti vrhovnega štaba.

Poleg enot NOVJ je z odobritvijo vrhovnega štaba prišel na Vis tudi angleški komandos s 444 vojaki, kasneje pa še dva bataljona lahke škotske pešadije, tako da je bilo v februarju 1944 na Visu vsega okrog 2000 zavezniških vojakov. V aprilu je bila na otoku zgrajena letalska steza za vse tipe letal, tja pa so poleg naše letalske eskadrilje dospele tudi zavezniške. Britanske enote, stacionirane na Visu v neposredni bližini 3. prekomorske brigade, so pripadale 56. londonski diviziji »Black Cat«. Z enotami te divizije

so se enote 3. prekomorske brigade leto dni pozneje srečale v Trstu in Tržiču.¹³

Vis je postal močan kot nikdar poprej in varen tako pred desantom iz zraka kot z morja. Le od časa do časa so se nad Visom prikazala sovražna izvidniška letala.

V takem položaju ni mogla 26. dalmatinska divizija ostati v pozicijski obrambi otoka, ampak je po napotilih vrhovnega štaba prešla s sodelovanjem mornarice v ofenzivne akcije. Za to obdobje so značilni napadi z Visa na nemške sile, ki so držale v svojih rokah srednjedalmatinske otoke.

V sestavu 26. dalmatinske divizije je pripadel delež pri njenih borbenih nalogah tudi 3. prekomorski brigadi.

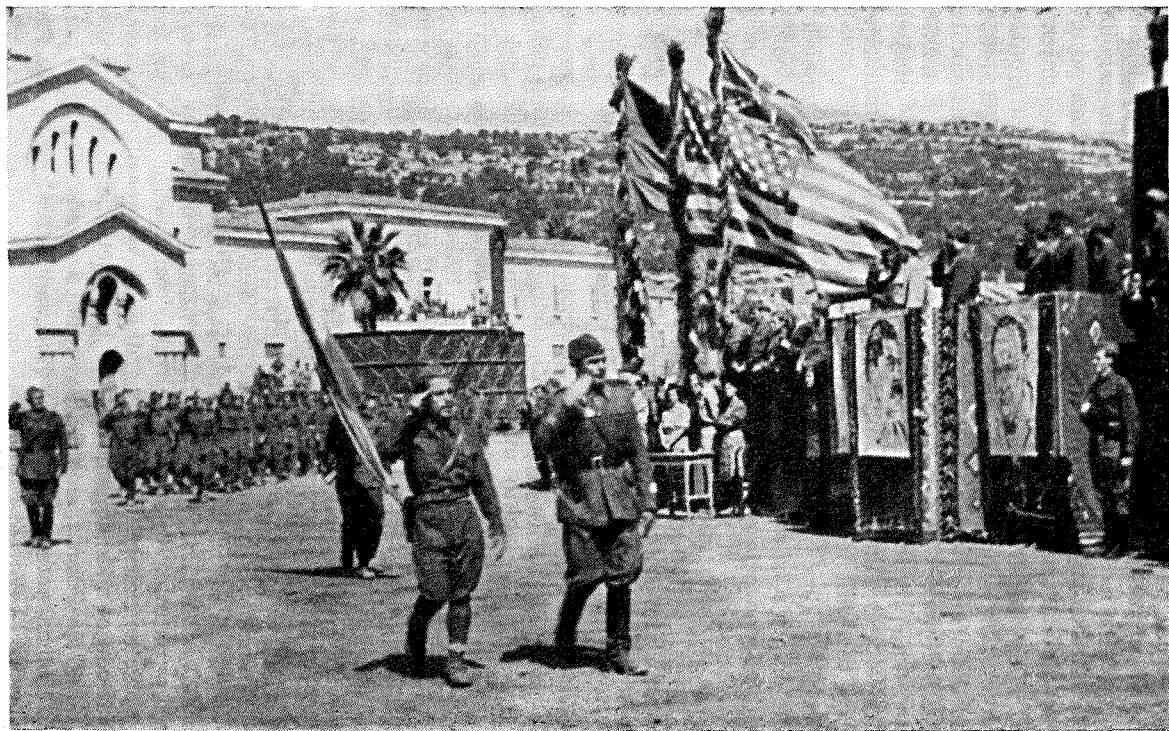
Pri prvem desantu na otok Brač, ki ga je z Visa izvršila 26. divizija skupaj z zavezniškimi komandosi in ob sodelovanju naše mornarice, so sodelovali tudi trije bataljoni 3. prekomorske brigade. Kombinirano akcijo sil z Visa popisuje Jovan Vasiljević kot akcijo, ki naj bi sovražnika slabila, obenem pa ga preslepila, da se nameravajo naše enote izkrcati tudi na samo obalo.¹⁴

Pri izkrcanju so sodelovale 1., 11. in 12. dalmatinska brigada ter trije bataljoni 3. prekomorske brigade. Omenjeni opisovalec tega izkrcanja pa pomotoma navaja samo dva bataljona 3. prekomorske brigade. V akciji je namreč 1. bataljon 3. prekomorske brigade sodeloval v severni koloni skupaj s 1. proletarsko brigado, 4. bataljon je bil v divizijski rezervi, 2. bataljon pa je bil vključen v akcije vzhodne kolone skupaj z deli 1. in 11. dalmatinske brigade. Uspešni potek bitke na sektorju vzhodne kolone nazorno opisuje Albert Klun:

»Izkrcali smo se v bližini zaliva Bol. Zaradi bližine nemških postojank so se borci našega ešalona sezuli in bosli, s čevlji v rokah, zasedli odrejene položaje.

Napad naše kolone naj bi potekal v smeri Sv. Toma—Sv. Petar—mesto Sumartin. Čeprav je vrh Sv. Toma višji, so bile srditejše borbe za vrh Sv. Petar i Pavao, ki je nižji. Napadi naših sil na Braču so s kratkimi presledki trajali celih pet dni. Nemci so bili namreč izredno utrjeni; njihovi položaji so bili vkopani in obdani z bodečo žico, kombinirano z minskimi polji. Prvič v življenju smo morali rezati bodečo žico in rušiti pred nemškimi položaji postavljene ovire, da bi odprli pot za naš juriš.

Za naskok smo se nekajkrat pripravili, vendar smo ga odložili in prihodnji dan odstopili položaje bataljonu zavezniških koman-

Komandant 3. prekomorske brigade Bogdan Viski'c (na desni) in zastopnik politkomisarja brigade Jurij Kogoj na čelu brigade v mimohodu pred vrhovnim komandantom NOV in POJ maršalom Titom na Visu (12. septembra 1944)

dosov. Pod večer pa smo spet zasedli stare položaje in na juriš zavzeli nemško postojanko. Sovražnik se je pod našim pritiskom umikal proti mestu Sumartin. Takrat smo v zelo težkih pogojih reševali zavezniške vojake, ker je bil prostor pred nemškimi postojankami čisto odprt in so bili povsod pod neposrednim ognjem.

V tej akciji na Brač je imela desantna grupa težke izgube, 67 mrtvih in 308 ranjenih. Toda Nemci so pustili na bojišču 350 mrtvih, medtem ko smo v ujetništvo odpeljali dve polni trabakuli, tj. okrog 220 Nemcev. Zaplenili smo tri topove 75 mm, šest težkih minometov, en protiletalski top, dva težka mitraljeza, dvajset puškomitraljezov, veliko število pušk, okrog pet vagonov municije, vrh tega pa sestrelili letalo tipa „Messerschmitt“.¹⁵

Po akciji na Brač je štab divizije prepustil brigadam pobudo, da se same odločajo za akcije. Tretji prekomorski brigadi je dodelil kot operativno področje otoka Brač in Korčulo. V prvo takih akcij je odšel 2. bataljon; o njenih uspehih in neuspehih pripoveduje tovariš Albert Klun takole:

»Zaradi neizkušenosti četnega komandnega kadra je vodil akcijo komandant bataljona Stevo Starčević, star, preizkušen borec, ki je bil po ozdravitvi v Italiji dodeljen naši brigadi.

Šestnajstega julija 1944 je naša borbena skupina, v kateri je bilo kakih sto ljudi (trije partizanski vodi po tri desetine, poleg tega pa trije oddelki lahkih minometov, sanitetni oddelek, nekaj kurirjev iz bataljona in oddelek zavezniških vojakov z radiopostajo za zvezo z Visom), proti večeru odplula na trabakuli brez vsakega spremstva na otok Mljet. Naslednji dan smo se na Mljetu pripravili za nadaljnjo pot, pod večer pa se odpravili na otok Korčulo. Z ugasnjenimi motorji smo pristali ob obali na točno določenem mestu, kjer nas je čakal terenec, pripadnik Korčulanskega odreda. Zaradi bližnje nemške postojanke smo si čevlje sezuli in po večini hodili bos, dokler se nismo odmaknili nekaj sto metrov od obale. Utaborili smo se v majhnem partizanskem taborišču med vasema Čara in Smokvica, kjer so nas sprejeli domači partizani in terenci.

Že prvi večer (17. julija) smo bili skupaj z domačimi terenci razporejeni v patrole. Ko smo patrolirali skozi naselja, so sovražni elementi verjetno poročali nemški posadki, da so zapazili nove partizane. Naslednjo noč, ko smo hoteli presenetiti nemške vojake v bližini bunkerja Pupnat, smo zašli v njihovo zasedo. Nemci so nas pustili čisto blizu, potem pa se je v vinogradih začel srdit boj. Pri tem smo imeli nekaj ljudi ranjenih in smo se morali umakniti.

Zaradi varnosti taborišča smo eno desetino borcev izpostavili naprej proti nemški postojanki, in sicer 1. desetino, ki jo je vodil desetar naše čete Železnik. Desetina je zasedla položaje tik ceste, ki je vodila iz nemške postojanke proti vasi Čara. Ko je nemška patrola šla iz svoje postojanke, smo jo iz zasede napadli. Nemci so se v paničnem begu vrnili v svojo postojanko, čez nekaj časa pa z okrepitvami prešli v protinapad.

Naša desetina se je hotela umakniti na primernejše položaje, nekaj sto metrov nazaj. Tedaj jo je začela obsipati sovražna artilerija. Malo zatem je desetina zašla na minsko polje; mine so eksplodirale druga za drugo (bile so povezane z žico) in skoraj vsi borci desetine z desetarjem vred so bili ranjeni. Nudili smo jim takojšnjo pomoč. Reševanje je bilo izredno težavno, ker nas je sovražnik nenehno obstreljeval in je bilo nekaj tovarišev nanovo ranjenih.

Padle tovariše smo pokopali v skupen grob na pokopališču Čara. Pevski zbor je odpel žalostinko, četni politkomisar pa se je poslovil od soborcev. Na pogrebu je bila vsa vas. Takrat smo tudi izvedeli, da je v akciji decembra 1943 na Korčuli padlo nad tristo tovarišev iz 1. prekomorske brigade, ki so branili otok pred nemško invazijo.

Z vojaškega stališča akcija sicer ni popolnoma uspela, kajti sovražnik je odkril naše borce že pred borbo. Toda borci in vodilni kader so si pridobili prve izkušnje v partizanskem vojskovanju, postali so iznajdljivi in si kljub hudim izgubam pridobili zaupanje v svoje moči.¹⁶

Tretjo demonstrativno akcijo na otoku Braču je izvedel 3. bataljon 3. prekomorske brigade. Njegova naloga je bila, da vzpostavi kontakt s sovražnikom in ga napade, če se bo le nudila priložnost. Bataljon se je izkrcal v Bolu in izvršil marš do vasi Gornji Humac, kjer se je povezal z deli Bračkega odreда. Da bi Nemce izzvali in jih zvalili z močno utrjenih položajev, so naši borci prerezali telefonski kabel, ki je povezoval otok s kopnim. Domnevali so da bodo Nemci prisiljeni kabel popraviti in da bodo za to uporabili svoje sile iz garnizona Selca-Sumartin, ki je bil najmočnejši in najbližji. Zaradi tega so naši postavili na poti Selca-Sumartin pri vasi Županjac zasedo. Domneva je bila pravilna: nemška kolona je dejansko padla v zasedo, ki ji jo je pripravil 3. bataljon. Potek dogodkov posnemamo iz pripovedi tovariša Stojana Trohe:

»Ko se je 20. avgusta 1944 zmračilo, je naša ‚bojna ladja‘ — lesena trabakula odplula iz Visa. Pluli smo okrog otoka Hvara, se

ob svitu izkrcali pod Vidovo goro in nadaljevali pot proti Supetru. Na obali so nas pričakali terenci in nas povedli na določeno mesto. Tam smo proučili položaj in organizirali zasedo.

Naloga 1. čete je bila postaviti zasedo sovražni patroli, ki bi prišla iskat okvaro na telefonski zvezi med nemško postojanko in Splitom. Zato so se borci vkopali v vinogradu, ki je bil v neposredni bližini poti. Četa je bila razporejena tako, da bi ji morebiten umik lahko branila patrola, ki je bila poslana na drugo stran poti čez greben, širok nekaj čez dvesto metrov. V pomoč je bila dodeljena tudi minometalska četa našega bataljona.

Patrola, ki je bila poslana na drugo stran grape, pa ni izvršila svoje naloge. Zaradi tega je nemška zaščitnica prišla na mesto, kjer bi bila morala biti naša patrola.

Naslednji dan, 21. avgusta ob enajstih, je na desnem krilu naše čete oglednik javil, da je na horizontu opazil sovražnikove vojake. Hkrati smo tudi mi opazili, kako se je nemški telefonist vzel na drog, da bi ugotovil, ali je telefonska zveza do tam. Ker zveze s Splitom ni bilo, se je začel sovražnik spuščati v dolino. V nemški patroli je bilo 83 ljudi, imeli pa so s seboj tudi dve tovorni živinčeti.

Bil sem za kupom kamenja, od koder sem imel popoln razgled. Na čelu nemške kolone je bil oficir, od mene do poti pa je bilo komaj kakih deset metrov. Ko je vodja kolone prišel v neposredno bližino, sem spustil rafal v sovražnikovo čelno skupino, nakar so začele streljati tudi naša četa in pomožne enote. Sovražnik se je znašel v zelo kritičnem položaju. Brez reda se je začel umikati po vzpetini nasproti položaju naše čete. Bilo ni nobene potrebe po jurišu, ker so vsi sovražni vojaki bili na mušici naših borcev ali mitraljezov.

Toda četa je bila prvič v akciji. V splošnem metežu je nekdo v četi zavpil ‚juriš‘, kar je bilo zgrešeno. Ker naša patrola, kakor smo omenili, ni prišla na določeno mesto, je sovražna zaščitnica to izkoristila in začela streljati po naših borcih, od katerih so se nekateri že pognali v naskok. Ko sem skočil iz zaklonišča, je sovražni mitraljezec iz zaščitnega oddelka spustil rafal proti meni in me ranil v nogo. Na srečo so naši minometi in mitraljezi pregnali sovražno zaščitnico in boj je ponehal. Bolničarka naše čete in ekonom Nace Lakner sta me spravila do bataljonskega previjališča, ki je bilo kakih sto metrov za našim bojnim razporedom.

V tej akciji je padlo 35 nemških vojakov, 15 pa je bilo ujetih. Drugi so se vrnili v smeri Selca, ne da bi bili izvršili svojo nalogo.

Zaplenili smo tudi tri puškomitraljeze, dvajset pušk ter še nekaj drugega orožja in materiala.«¹⁷

Zaradi splošnega položaja na tem delu fronte pa so se demonstrativne akcije, pri katerih je v sklopu 26. dalmatinske divizije sodelovala tudi 3. prekomorska brigada, nehale. Kljub temu, da naše akcije niso bile vselej uspešne, so si borci in komandni kader, ki poprej zvečine še ni vodil bojov, pridobili marsikatero dragoceno izkušnjo. V njih se je obenem preizkusil celotni sestav brigade, ki se je nato lahko enakovredno vključila v borbo skupaj z drugimi enotami 26. divizije.

Pred odhodom z Visa se je spremenila tudi notranja podoba 3. prekomorske brigade.

Brigada je imela takrat štiri bataljone s skupaj 1600 borci, formacijsko pa se je okrepila s spremljevalno četo (130 ljudi), četo za zvezo (120 ljudi), minerskim vodom (30 ljudi) in zaščitnim vodom (47 ljudi). Poleg tega je imela dobro organizirano sanitetno službo (15 ljudi) in intendantsko službo, tj. brigadno komoro (60 ljudi). Pred odhodom z Visa je štelu brigada približno 2000 borcev in staršinskega kadra.

Brigada v bojih za osvoboditev srednjedalmatinskih otokov

Ker se je približeval čas za izkrcanje na otokih in na kopnem, je brigada prenehala z manjšimi akcijami. Pripravljala se je na prihodnje, velike in odločilne boje.

V zvezi z bližnjimi akcijami sta bili v sklopu 26. dalmatinske divizije formirani dve borbeni grupi: prva, ki sta jo sestavljali 1. dalmatinska proletarska in 12. dalmatinska brigada, je dobila nalogo, da osvobodi otoke Brač, Hvar in Šolto; druga grupa z 11. dalmatinsko in 3. prekomorsko brigado pa naj bi osvobodila Mljet, Korčulo in Pelješac.

Medtem ko je bila 11. dalmatinska brigada poslana proti Mljetu, se je 3. prekomorska brigada izkrcala na Korčuli.¹⁸

Izkrcala se je pri vasi Smokvica v zalivu Stinjiva. Ker je primanjkovalo brodovja, je prevažanje brigade potekalo tri noči. Prvi ešalon, v katerem je bil 2. bataljon, ojačen z minometalskimi, inženirijskimi in izvidniškimi enotami, se je izkrcal v noči med 10. in 11. septembrom ter v maršu takoj nadaljeval pot v smeri Smokvica—Pupnat—Žrnovo—Korčula. Poti so bile minirane, zato

je bil pohod težaven. Sovražnik pa se je v noči med 12. in 13. septembrom umaknil preko Pelješkega kanala na polotok Pelješac.

Glavnina brigade, ki so jo sestavljali 1. in 4. bataljon ter prištabne enote, je krenila z otoka Visa 11. septembra ponoči, se drugega dne pred zoro prav tako izkrcala v zalivu Stinjiva in takoj nadaljevala pot v isti smeri kot prva skupina. Naslednjo, tretjo noč so prispele na Korčulo tudi druge, zaledne enote brigade.

Brigada se je tako zbrala v rajonu Žrnovo—Korčula, razen 3. bataljona, ki je ostal na Visu. Vojno-obveščevalni oficirji so z nekaj izvidniki takoj odšli na polotok Pelješac. Istočasno pa je brigada odprla na nemške enote v rajonu vasi Kućišće ogenj iz težkih minometov. Odločeno je bilo, da se z nastopom noči začne izkrcavanje na Pelješac, in sicer v rajonu vasi Borje. Izkrcavanje je potekalo v več valih, toda še isto noč so bile prepeljane s Korčule vse brigadne enote, razen brigadne ambulante in nekaterih zalednih enot.

V luki Trpanj na zahodnem delu Pelješca in najvažnejši luki polotoka je bil najmočnejši sovražnikov garnizon. Zato naj bi se v smeri Trpnja takoj izvršil pospešeni marš in čimprej začel napad. Enote so se z vso naglico odpravile v koloni v smeri Borje—Košarnji Do—Zagruda—Gornja Vrućica.

Zavoljo hitrega formiranja kolone v maršu ni bila predhodnica številčno dovolj močna, poleg tega pa se je pomikala komaj en kilometer pred brigadno kolono. Okrog šestih zjutraj je naletela na sovražnikove enote, ki so jo iznenadile in pri selu Gornja Vrućica zajele, ne da bi bila mogla sploh streljati.

Kmalu zatem se je pred isto vasjo spopadlo s sovražnikom tudi čelo kolone. Medtem je sovražnik tudi na center kolone, ki je marširala po dolini, skozi katero poteka pot Košarnji Do—Zagruda—Gornja Vrućica, odprl močan ogenj v rebri hriba Vitar (k. 631). Brigada je morala sprejeti boj v zelo neugodnih pogojih.

Ker pa so drugi deli kolone zavzeli za boj mnogo ugodnejše položaje, se je položaj popravil. Vendar so hudi boji v tem rajonu trajali ves dan; velike izgube so bile na obeh straneh, ne da bi bilo prišlo na položajih do kakih bistvenih sprememb. Mrak pa je sovražnik izkoristil, da se je neopazno umaknil, vkrcal na ladje in pobežnil.

Isto noč se je v vasi Orebić izkrcala tudi 11. dalmatinska brigada in takoj krenila v Trpanj; toda sovražnik se ni spustil v boj. V Vrućici in Trpnju je sovražnik pustil veliko materiala, med drugim okrog sto konj in mul.

Štab 3. prekomorske brigade (Kašteli, 1944). Z leve proti desni: Jože Šeme, pomočnik politkomisarja brigade, Bogdan Viskić, komandant brigade, Stane Bobnar, politkomisar brigade, Janez Hočevar, namestnik komandanta brigade

Po osvoboditvi Trpnja sta 11. dalmatinska in 3. prekomorska brigada še isti dan krenili vzdolž polotoka Pelješca v smeri mest Ston in Janjina z namenom, da dokončno osvobodita ves polotok. Tretja prekomorska je prodirala s severne, 11. dalmatinska brigada pa z južne strani. Splošno poveljstvo in usklajevanje borbenega sodelovanja je prevzel politkomisar divizije Dušan Korać, ki je medtem dospel z Visa.

Zvečer se je 3. prekomorska brigada pripravila za prenočevanje v vasi Kuna, obenem pa je pripravila vse potrebno za akcijo, ki naj bi bila naslednjega dne na hrib Rota (trig. 713), kjer se je sovražnik utrdil. Zato je minometalska četa ponoči močno napadla sovražnikove položaje. To je že oslABLJENO morálo sovražnika na tem

hribu tako zrahljalo, da se je vsa sovražna četa zjutraj spustila v vas Kuno in se vdala.

S padcem sovražne postojanke na hribu Rota je bilo olajšano zavzemanje močno utrjenega rajona Drače—Janjina—Trstenik. Napad na ta rajon je bil en dan kasneje, in sicer z močnim jurišem 3. prekomorske in 11. dalmatinske brigade. Po kratkem, a hudem boju so prišli sovražnikovi položaji v naše roke. Naši borci so zajeli okrog 85 sovražnikovih vojakov, pripadnikov 365. nemške divizije, ter poleg drugih trofej zaplenili v vasi Drače dva topa, pet minometov in osem puškomitraljezov. Za to akcijo je 3. prekomorsko brigado pohvalil vrhovni komandant NOV in POJ.

Po zavzetju Janjine so naše enote potiskale sovražnika proti Stonu. Umikal se je zvečine brez bojev, vendar je 2. bataljon 3. prekomorske brigade uničil pri vasi Hodilje sovražnikovo skupino, ki je štela kakih 35 vojakov.

Sovražnik pa se je odločil, da bo branil Ston za vsako ceno, kajti naše sile bi sicer obvladale komunikacijo Dubrovnik—Metković, ki je bila sovražniku potrebna za umik njegovih sil iz Grčije in Albanije. Garnizon v Stonu je bil zelo močan, utrjen v starih trdnjavah in ojačen z vsemi mogočimi ovirami.

Tretja prekomorska brigada je iz vasi Česvinica odločno napadla, toda 11. dalmatinska brigada je iz smeri vasi Kuta ni dovolj podprla. Kljub temu so se prekomorci ob močni podpori minometov prebili skozi vse žične ovire do sredine mesta Ston; vendar so se morali nato umakniti.

V takem razpletanju boja je štab 26. dalmatinske divizije ukazal, naj se obe brigadi hitro zbereta v vasi Trstenik, da bi prevzeli nove naloge. Enajsta dalmatinska brigada je bila poslana na Brač, medtem ko je 3. prekomorska brigada odšla najprej na Korčulo, zatem pa na Vis. To se je zgodilo zato, ker so dospeli iz Italije glasovi, da se nameravajo četniki t. i. »kraljevske vojske« izkrcati na Visu.

Toda ponovno bivanje brigade na Visu je bilo zelo kratkotrajno. Iz Italije dosele vesti so bile namreč brez podlage, saj tako imenovana kraljevska »vojska v begunstvu« ni imela moči, da bi se lotila napada na postojanko NOVJ na Visu. V tem času so bili osvobojeni že vsi srednjedalmatinski in južnodalmatinski otoki ter tudi velik del obale.

Desant brigade na obalo in boji za osvobodjanje Dalmacije

Ker so Nemci na srednjedalmatinskem področju pod pritiskom naših sil pripravljali umik tako z otokov kot s kopnega, je v okviru ustreznih operacij naših sil prejela 3. prekomorska brigada nalog, naj se čimprej premesti v mesto Bol na Braču ter tam počaka navodil za nadaljnje akcije.

Od tod se je ponoči 19. septembra začelo prevažanje brigade na kopno. Čez dva dni je brigada prejela z radiozvezo sporočilo, da se nemške sile pripravljajo za umik iz mesta Zadvarje ter da nameravajo porušiti hidroelektrarno Gubavica, zato naj brigada hitro napoti potrebne sile v tej smeri.

Drugi in 4. bataljon ter za akcijo potrebne prištabne in zaledne enote so se takoj vkrcale na brodovje. Ešalon je še isto noč pristal v vasi Fistanići in se v maršu odpravil v smeri Zadvarja. Medtem so terenci sporočili, da so Nemci isto noč zapustili Zadvarje, rušenje hidroelektrarne pa so preprečili borci Biokovskega partizanskega odreda. Hkrati je dospela tudi vest, da Nemci zapuščajo Makarsko Primorje ter da nameravajo porušiti luko in mesto Makarsko.

Zato je štab 3. prekomorske brigade izdal na lastno pobudo zapoved, naj se del brigadnih sil usmeri proti Makarski. Z radio-depešo je bil o tem obveščen štab 26. dalmatinske divizije, hkrati s prošnjo za nadaljnja navodila.

Za akcijo določeni del brigade se je znova vkrca na desantno ladjevje in se zgodaj zjutraj izkrca v Baški Vodi. Od tod se je 4. bataljon v pospešenem maršu takoj odpravil v akcijo, vendar je došel prekasno. Nekaj ur poprej je namreč sovražnik že razstrelil obalo, skoraj popolnoma uničil luške naprave in znatno poškodoval tudi mesto.

Obenem s temi dogodki je štab 26. dalmatinske divizije izdal povelje, naj se 3. prekomorska brigada naglo izkrca v rajonu Omiš—Dugi Rat, prodira nato preko vasi Tugare in se zbere v rajonu Srinjine—Sitno, kjer bo dobila nadaljnja navodila.

Zato so se gibljive enote takoj napotile peš po konjskih stezah hribovitega zaledja, druge pa izkrcale v Dugem Ratu in krenile prek hribovja v smeri Dugi Rat—Duće—Srinjine—Sitno. Zaledje in drugi deli brigade, odvisni od motornih vozil ali vpreg, pa so se izkrkali v Omišu in nadaljevali pot po cesti Omiš—Gata—Tugare.

Most čez reko Cetino je bil porušen, zato je inženirijska četa ob sodelovanju domačinov v izredno kratkem času vzpostavila čez po-

rušeni most improviziran prehod, prek katerega so lahko vozili tudi težki kamioni.

Nemci so seveda povsod rušili tudi cestišča in ceste marsikje minirali, da bi oteževali prodiranje našil sil. Inženirijski vod je ob pomoči drugih enot, pa tudi s sodelovanjem prebivalstva z vso naglico popravil cestišča, odstranil mine in omogočil napredovanje brigadnih enot.

V smislu ukaza štaba 26. dalmatinske divizije je 1. bataljon brigade odšel prek Mosora z nalogo, da samostojno operira v rajonu Dugo Polje—Klis in zavaruje desno krilo 26. dalmatinske divizije, poleg tega pa dobi stik z enotami 20. dalmatinske divizije, ki je operirala v okolici Sinja.

* * *

Petindvajsetega oktobra 1944 je štab 26. dalmatinske divizije izdal ukaz za napad na Split. Naloga 3. prekomorske brigade je bila, da obvlada položaje sovražnikovih enot pri vasi Žrnovnica, nato pa prodira v smeri Mravince—Solín—Kašteli. Isto smer prodiranja je dobila tudi 1. tankovska brigada, ki pa naj bi pri Solinu zavila proti jugu in prodirala v smeri Splita.

Prodiranje se je začelo v noči med 25. in 26. oktobrom. Ker pa se je sovražnik medtem že umaknil iz Splita, je brigada zavzela Solin brez boja.

Prvi bataljon 3. prekomorske brigade, ki je napadal prek Klisa, je prvi dospel v Split, za njim pa še druge enote 26. dalmatinske divizije s sodelujočimi enotami.

Vtem ko so se 12. dalmatinska brigada in deli 3. prekomorske še bojevali v Splitu in ga nato zavzeli, je 4. bataljon 3. prekomorske brigade dobil nalogo, da očisti kaštelansko obalo. V glavnem je šlo za Kaštel Sućurac, Kaštel Stari, Kaštel Novi in Kaštel Štafilić.

Borci 4. bataljona so se razporedili v strelce že v Solinu in počasi napredovali proti Kaštel Sućurcu. Prva četa je bila razporejena od morja do betonske avtoceste med Splitom in Trogirom, druga četa pa od ceste do podnožja Kozjaka, ki se skoraj navpično dviga nad vso kaštelansko obalo. Odpor Nemcev je bil zelo močan. Bili so utrjeni v hišah in v bivših italijanskih bunkerjih. Teren je bil zelo primeren za obrambo in Nemci so ga krepko izkoriščali.

V večkrat ponovljenih juriših se je četama posrečilo streti zunanji del obrambe Kaštel Sućurca in se prebiti do samega središča nemške obrambe, tj. na nekaj sto metrov od tovarne cementa,

v kateri so bili Nemci močno zabarikadirani. Vtem je padel mrak in boji so se postopoma prenesli na patrulje, ki so na obeh straneh otipavale priprave za obrambo in za napad. Ponoči pa so potekale zelo intenzivne priprave za boje naslednjega dne.

Zora tega dne je našla borce 4. bataljona že povsem pripravljene. Na predlog štaba bataljona je stopila v boj še 3. četa, in sicer na desno krilo 2. čete, pravokotno na razpored 1. in 2. čete. Tako je prišla na bok in v zaledje nemškega razporeda ter dejansko onemogočila umik Nemcev iz Kaštel Sućurca.

Nekaj zaporednih jurišev prekomorcev na nemško obrambo je bilo krvavo odbitih. Bilo je več ranjenih, med padlimi pa je bil tudi Silvester Hojak iz Kala nad Kanalom, eden najboljših borcev 2. čete.

Okoli 9. ure so se za hrbtom borcev 1. in 2. čete pojavili tanki naše 1. tankovske brigade. To je bilo prvo sodelovanje borcev 3. pre-

Prihod borcev 3. prekomorske brigade v Šibenik (november 1944)

komorske brigade s tankisti in artilerijo hkrati. Komaj so se prikazali tanki, so se začeli borci 1. in 2. čete kar brez povelja dvigati za juriš. Naskok tankistov in prekomorcev je bil tako močan, da Nemcem ni preostalo drugega kot umik ali vdaja. Borci 2. čete so vpadli v tovarno cementa, še preden so jo mogli Nemci zaminirati.

Tretja četa sicer ni posegla v frontalni napad za Kaštel Sućurac, vendar pa je s svojim prihodom v zaledje Nemcev naredila zmedo v njihovi obrambi ter jim preprečila, da bi pobegnili iz obroča. Le malo jih je ušlo, zvečine so bili ubiti ali ujeti. Zaplenjeno je bilo več puškomitraljezov, mitraljezov, protitankovskih pesti, pušk in mnogo municije.

Boj za osvoboditev ostalih mestec kaštelanske obale so nadaljevali drugi bataljoni 3. prekomorske brigade. Četrti bataljon je znova posegel v boj pri Divuljah, kjer so se Nemci trdo upirali. Toda borci 4. bataljona so v silovitem naskoku in po predhodnem uničujočem ognju brigadne minometalske čete zavzeli dominantni hrib nad cesto ter Nemce pognali v beg, deloma pobili, veliko število pa ujeli.

V Kaštelih je brigada dobila prvo popolnitev z borci, in sicer približno dvesto mož, bodisi prostovoljcev ali mobilizirancev iz bližnje splitske okolice.

Pod pritiskom osvobodilnih enot NOVJ se je sovražnik začel medtem umikati iz Trogira v smeri Šibenika. Zaščitne enote je pustil na liniji Prgomet—Prapatnica. Ko je brigada zjutraj dospela v Trogir, se ji je priključil 1. bataljon, ki je došel iz Splita. V Trogir in Kaštele sta dospeli tudi 1. dalmatinska proletarska in 11. dalmatinska brigada, ki sta po zavzetju Stona razbili močno sovražno grupacijo na cesti Dubrovnik—Metković. Nekaj dni zatem, ko se je divizija zbrala v rajonu Kaštel Stari—Trogir, se je začelo nadaljevanje preganjanja sovražnika v smeri Šibenika.

Za napad na Šibenik je komandant 26. divizije odredil 1. dalmatinsko proletarsko, 12. dalmatinsko udarno brigado in 1. bataljon 3. prekomorske brigade; ta je napredoval ob obali v smeri Jadrtovac—Mandalina—Šibenik. Drugi del 3. prekomorske in 11. dalmatinske brigade pa sta prodirala v smeri Prapatnica—Slivno—Danilo Kraljice.

Ko je bila 3. prekomorska brigada že na poti iz Trogira, je zvedela, da je za zasluge, ki si jih je pridobila v bitkah za Janjino, dobila naslov »udarna«. To veliko priznanje je še bolj okrepilo bojevitost njenih borcev.

Med pohodom brigade v smeri Prapatnica—Slivno—Danilo Kraljice je potekala tudi bitka za Šibenik. Sovražnik je skušal umakniti svoje sile v smeri Drniša. Tretja prekomorska in 11. dalmatinska brigada sta dobili nalogo, da presekata sovražniku odstop iz mesta na cesti Šibenik—Drniš ter uničita njegovo kolono v umiku.

Brigada je napredovala kar se dá hitro. Sovražnikovo kolono je napadla v rajonu Prgomet, 11. dalmatinska brigada pa nekoliko severneje v bližini Drniša. Obe brigadi je pri napadu podpirala 1. tankovska brigada. V bočni bitki je bila sovražnikova kolona, v kateri je bilo približno dva tisoč Nemcev, uničena ali zajeta. Plen je bil velik v orožju, vozilih, opremi in drugem materialu.

Medtem ko je 1. dalmatinska proletarska brigada napadala Šibenik, je 12. dalmatinska udarna brigada držala Debelo Brdo, vezala precejšnje sovražnikove sile nase in hkrati sovražniku ovirala umik iz Šibenika.

Bataljon 3. prekomorske udarne brigade je dobil nalogo, da v pospešenem maršu odide v pomoč 12. dalmatinski udarni brigadi. Z vso naglico se je iz Danilo Kraljic odpravil čez hribovje proti Kaldrmskemu Polju. Takoj za Konjevrti je skupaj s 4. bataljonom in še z neko dalmatinsko enoto pripravil sovražniku štiri kilometre dolgo zasedo v smeri Šibenik—Drniš. Čez eno uro so se že privalili nemški tanki, vendar jih je bataljon pustil mimo; sovražnik je bil prepričan, da je pot prosta.

Takoj za cerkvijo pri Konjevrtih je ozek most, naprej v smeri Drniša pa med živimi skalami soteska, ki je tako ozka, da so nemški »tigri« komaj lahko vozili naprej. Brž ko so dospeli tanki v sotesko, se je po cesti s Kaldrmskega Polja privalila tudi umikajoča se nemška kolona. Iz neposredne bližine so naše sile odrpale nanjo ogenj iz vsega orožja. Med Nemci je nastala silna panika. Poskušali so se umakniti severno od ceste, tam pa jih je z ognjem sprejel 4. bataljon 3. prekomorske brigade. Iz malega sadovnjaka pri Konjevrtih so prešli v napad naši tanki, v zadnji del nemške kolone pa je navalila 12. dalmatinska udarna brigada.

Nemci so nekaj časa streljali brez cilja sem in tja, nazadnje pa so se začeli vdajati; le peščici se je posrečilo zbežati po soteski ter se med skalovjem in grmičevjem prebiti v planine. V tem spopadu so borci 3. prekomorske brigade zaplenili več kot sto nepoškodovanih motornih vozil, ogromno vojnega materiala, konj, topov in lahkega orožja. Bitka pri Konjevrtih pa je bila za naše borce tudi velika borbena obogatitev.

Brigada je nato potiskala sovražnika v smeri Drniša. Naslednjega dne je mesto padlo. V samem Drnišu brigada sicer ni sodelovala v bojih, pač pa v njegovi okolici. Skupaj z rudarji iz Siverića je čistila okolico rudnika; ob tej priložnosti je bilo sprejetih v brigado nekaj novih borcev iz vrst rudarjev.

V Drnišu je bila 5. novembra 1944 vojaška parada, v kateri je sodelovala tudi 3. prekomorska udarna brigada. Tako j nato pa se je začela pripravljati za napad na Knin.

V bitki za Knin

Po zavzetju Drniša se prodiranje 26. dalmatinske divizije ni nehalo. V skladu s prejetimi ukazi sta v 1. ešalonu napredovali 11. dalmatinska in 3. prekomorska brigada. Enajsta dalmatinska brigada je prodirala v smeri Siverić—Kosovo, 3. prekomorska pa v smeri Trbounje—Okljaj—Vučipolje. V drugem ešalonu divizije sta bili 1. dalmatinska proletarska in 12. dalmatinska brigada. Pohod 3. prekomorske brigade se je začel 5. novembra 1944.

Do Vučipolja ni naletela brigada na pomemben odpor sovražnika. Spotoma je uničila nekaj manjših skupin četnikov, ki so bili pod komando popa Djujića. Prvi večji odpor je sovražnik nudil šele na Promini Mali (k. 680), ki pa jo je 1. bataljon brigade s podporo minometalske čete po krajšem boju zavzel.

Brigada je nato zasedla položaje na liniji Promina Mala—vas Panić—Lerić. Na desni je v rajonu Ljubotić—Čitluk vzpostavila zvezo z enotami Kninskega partizanskega odreda, prek reke Krke, tj. na levi strani, pa telefonsko zvezo z 19. dalmatinsko divizijo. Štab brigade s prištavnimi enotami se je naselil v vaseh Lukar—Manderić skupaj z brigadno rezervo.

Brž ko se je brigada nastanila, so Nemci že napadli v smeri Promine Male, zavzeli koto in potisnili naš 1. bataljon nazaj. Brigada je bila zaradi tega na desnem krilu v nevarnosti, prav tako tudi naselje Lukar, kjer je bil štab brigade z enotami, ki niso bile v boju. Vas in vse enote so bile pod ognjem sovražnih mitraljezov. Zato se je v boj odpravil 4. bataljon, ki je bil dotlej v brigadni rezervi, ter po krajšem, a hudem boju potisnil sovražnika nazaj.

Med napadom Nemcev sta prišla v štab brigade komandant VIII. udarnega korpusa in komandant 26. dalmatinske udarne divi-

Iz bojov za Knin (november—december 1944), v katerih so sodelovale tudi prekomorske brigade in druge prekomorske enote

zije. Komandant korpusa Petar Drapšin je ukazal, da je treba dominantno koto Promina Mala obdržati v naših rokah za vsako ceno, ker ima odločilno vlogo tudi v bližnji kninski bitki.

Promina Mala (k. 680) je bila kasneje ogledniška postojanka štaba korpusa, divizije, artilerije in občasno tudi drugih enot. Sovražnik jo je sicer poskušal še nekajkrat zavzeti, vendar se mu to ni posrečilo.

Naloga, ki jo je v kninski bitki imela 26. dalmatinska udarna divizija v sestavu VIII. udarnega korpusa, je določala prodiranje iz južne smeri od Drniša z zono delovanja desno, vključno Kosovo Polje, levo pa reko Krko. Po divizijskem razporedu je imela 3. prekomorska brigada nalogo, da z eno četo tankov 1. tankovske brigade prodira s področja Promina—Panić—Lerić v smeri vas Vujatović—Vrbnik—Knin. Desno od 3. prekomorske brigade je prodirala 11. dalmatinska, levo od nje pa 1. proletarska dalmatinska brigada. Korpusna in divizijska artilerija ter ojačena četa tankov naj bi podpirale napad iz smeri Oklaj—Lukar—Čitluk.

Splošni napad se je začel 25. novembra po močni pripravi z artilerijskim ognjem. Zagrizeni boji so trajali ves dan. Naše enote niso dosegle nobenega pomembnega uspeha. Naslednji dan se je juriš ponovil ob podpori tankov, vendar so naše enote le na posameznih mestih vpadle v prve sovražnikove obrambne položaje. Takoj nato pa so Nemci napravili protinapad, da bi vzpostavili prvotne položaje. Teren pred brigado je bil kamnit in močno razgiban, zato se brigada ni mogla vkopati, pa tudi primernih zaklonišč ni imela. Borci so ostali na položaju, ki so ga dosegli.

Tudi tretji dan bitke ni prinesel bistvenih sprememb, razen na desnem krilu brigade, kjer so naše enote zavzele vas Krstanović in se za kakih dvesto metrov približale vzpetini Bulajuša, ki je bila na tem sektorju glavno oporišče nemških enot. Za to oporišče so trajali zagrizeni boji polne tri dni. Prekomorci so ob močni podpori artilerijskega ognja nekajkrat jurišali in tudi že zavzemali Bulajušo, toda Nemci so s svojimi rezervami prešli v protinapad in spet zavzeli svoje prvotne položaje.

Po treh dnevih, ob velikih izgubah na obeh straneh, je Bulajuša le padla v naše roke. To je omogočilo enotam na levem krilu brigade, da so napredovale in po hudih bojih zavzele vas Vujanići. Istočasno je 1. dalmatinska proletarska brigada po zelo težkih bojih napredovala do vzpetine Lisnik (k. 367), ki je bila še edini močno utrjen položaj nemških sil južno od Knina.

Domaćini iz vasi na planoti Čabulja pri Mostarju so tudi po deset ur daleč požrtvovalno prenašali ranjene borce 3. prekomorske udarne brigade

Prav tako je 11. brigada zavzela večji del Kosovega Polja in obvladala položaj v vasi Biskupija. Tudi druge enote VIII. udarnega korpusa so dosegle lepe uspehe.

Juriš, ki naj bi zlomil nemško obrambo in osvobodil Knin, se je začel sedmi dan druge etape bitke za Knin. V smeri napada 1. dalmatinske proletarske brigade je šla v boj še divizijska rezerva, tj. 12. dalmatinska brigada. Brigadama se je posrečilo zavzeti koto Lisnik, toda ob istočasnem napadanju drugih dveh brigad 26. dalmatinske divizije se je sovražnik umaknil v samo mesto Knin. Druge enote VIII. udarnega korpusa so nato prebile zadnje obrambne linije sovražnika tudi v smereh svojega prodora.

Knin je bil zavzet na juriš 4. decembra 1944. Nemške sile s četniki popa Djujića vred so se sicer poskušale umakniti iz obkoljenega mesta v smeri železniške proge proti Liki, toda zvečine, okrog 12 000 mož, tj. 15. brdski korpus nemške armade, so bile

uničene oziroma ujete. Le manjšemu delu sovražnikovih sil se je posrečilo umakniti, vendar brez težke oborožitve in opreme.

Vse enote, ki so sodelovale v kninski bitki, so imele hude izgube, tako tudi 3. prekomorska brigada. Med najhujšimi izgubami brigade pri Kninu je bila smrt bataljonske sanitetne referentke Vojke Šmuc iz Trsta in, nekaj dni pozneje, smrt sekretarke SKOJ brigade Nade Žagar, ki jo je sovražnikova krogla zadela v čelo. Med mnogimi hrabrimi borci je padel tudi eden najpogumnejših, Albin Kralj iz Trsta. Šestindvajseta dalmatinska divizija je odšla na zasluženi odmor. Tretja prekomorska brigada se je namestila v Kaštelih in Trogiru.

Ker je brigada imela pri Kninu hude izgube, se je njeno moštvo vnovič popolnilo. Priključilo se mu je okrog petsto borcev in starešin iz »Dopolnilne prekomorske brigade«, samih primorskih Slovencev, ki so dospeli s Sardinije. Hkrati se je okrepila tudi inženirijska brigada; njen minerski vod je postal inženirijska četa.

Od Mostarja do Like

Tretja prekomorska brigada pa ni bila v Kaštelih samo na odih. Zaradi hudih izgub, ki jih je imela v bitki za Knin, jo je bilo treba številčno okrepiti, poleg tega pa nove borce izuriti za nadaljnje boje. V Kaštelih je imela brigada manjše manevre, v noči 31. januarja 1945 pa je krenila v pohod proti Mostarju.

V operaciji za Mostar je bila 26. dalmatinska divizija okrepljena z deli 1. tankovske brigade. Po izvršenem maršu je prešla v napad v smeri Imotski—Kočerina—Široki Brijeg—Mostar. Za izvršitev te naloge je znaten del 3. prekomorske brigade bil prepeljan po morju. Enote so se izkrcale deloma v pristanišču Brela, deloma pa v kraju Fistanići. Le manjši del brigade je šel po kopnem, in sicer z motornimi vozili ter vprego. Vse tri kolone so se sestale v Šestanovcu; nato je brigada nadaljevala pot v smeri Imotski—Grude—Vranić in se 6. februarja 1945 vključila pri Kočerini v bitko za Mostar.

Ko so druge enote 26. dalmatinske divizije že sodelovale v zelo hudi bitki za Široki Brijeg, je 3. prekomorska brigada dobila nalogo, da prežene sovražnika s področja Crne Lokve—Ljubotići—Britvica—Gornji Crnač. Tu so bili predvsem ustaši in kamišarji (skrivači, ki so posamič streljali iz zased na naše borce, predvsem na oficirje) ter ustaška milica. S to akcijo je bilo namreč treba zaščititi levo krilo 26. divizije. Boj za uničenje teh zagrizenih tolp, ki so dobro

poznale teren ter se uspešno skrivale in premeščale, je bil težak. Toda naše enote so jih potolkle in razbile, le nekaj se jih je umaknilo v planinski masiv Čabulja.

Ko je bil zavzet Široki Brijeg, zadnje in najvažnejše oporišče sovražnika pred Mostarjem, so se enote VIII. udarnega korpusa in divizij pregrupirale. Obenem se je začel napad na mesto Mostar.

Tretja prekomorska brigada je prejela ukaz, naj se s svojimi enotami premesti v rajon Bogodol, nato pa prodira v smeri Miljevci—Goranci—Sovići—Mostar.

Desno od 3. prekomorske brigade proti Neretvi je prodirala 9. divizija, levo od nje, prek hriba Jastrebinka pa 11. dalmatinska brigada. Nemške enote so se na posameznih dominantnih vzpetinah zagrizeno branile. Sovražnik je imel prednost, ker se je branil z močno utrjenih obrambnih položajev, in je prizadejal našim enotam hude izgube, medtem ko so morali naši borci jurišati čez skaloviti kras, poln vrtač, zasutih s snegom.

Pred bitko za Bihać (marec 1945). Borci 3. prekomorske udarne brigade ob prehodu čez reko Uno pri vasi Golubić, tik pred začetkom bitke

Hudi boji so potekali za Crni Vrh nad vasjo Goranci, še hujši pa za k. 868 pri vasi Trnovača. Ta dominantna kota je bila zadnji utrjeni položaj v sistemu ožjega obrambnega pasu za Mostar, zato jo je hotel sovražnik zadržati za vsako ceno.

Na koto 868 so borci 2. in 3. bataljona 3. prekomorske brigade jurišali vse popoldne 13. februarja 1945 in se z ročnimi bombami prebijali korak za korakom. Ponoči smo zaradi nemškega protinapada koto izgubili. Vendar je popoldan drugega dne prišel sovražnikov položaj v naše roke; žrtve so bile velike: 82 borcev iz navedenih bataljonov brigade je padlo samo na tej koti.

Obramba Nemcev v smeri prodiranja 3. prekomorske brigade je bila porušena. Skoraj istočasno so tudi druge enote prodrle v svojih smereh, tako da so vse brigade vkorakale dne 14. februarja 1945 v Mostar.

Tretja prekomorska brigada se je namestila v predmestju Mostarja, v vasi Vihovići. Dvajsetega februarja je sodelovala v paradi, ki je bila v počastitev osvoboditve Mostarja.

Že naslednji dan, 21. februarja 1945, je krenila brigada v smeri Čitluk—Ljubuški—Prolog—Pasičina—Gradac. V Gradcu je nekaj dni počivala, proslavila skupaj z meščani 27. obletnico Rdeče armade in čakala na brodovje. Po šestdnevnem bivanju v Gradcu pa se je vkrcala na ladjo »Ljubljana«, ki jo je prepeljala v пристanišče Suškoan pri Zadru.

Po izkrcaju je brigada nadaljevala pot prek Zemunika do kraja Pridraga ob Karinskem morju. Tu se je deset dni popolnjevala z novimi borci, znova uredila posamezne enote, obenem pa z zamudo obhajala prvo obletnico svoje ustanovitve.

Pri Bihaću

Da bi omogočil prodiranje naših enot proti severozahodu, je vrhovni štab ukazal medtem ustanovljeni IV. armadi, naj zavzame zelo važni križišči in sovražnikovi oporišči Lapac in Bihać.

V tej operaciji je 26. dalmatinska divizija prodirala zahodno od reke Une v smeri Lapac—Nebljusi—Bihać. Tretja prekomorska brigada je dobila nalogo, da s četo tankov napade s področja Dobro Selo ter zasede Gornji in Donji Lapac. Levo od 3. prekomorske brigade je 12. dalmatinska brigada napadala prek Janković Vrha, desno pa sta bili na pohodu 1. dalmatinska proletarska in 11. dal-

matinska brigada v smeri Kulen Vakuf—Runjevica—Basača—Nebljusi.

Napad na Lapac se je začel 20. marca 1945 zjutraj, takoj po močni artilerijski in minometalski pripravi. Že okrog enajstih je 3. prekomorska brigada zasedla Gornji Lapac, v prvih popoldanskih urah pa je prišel v naše roke tudi Donji Lapac.

Hkrati je 11. dalmatinska brigada prodirala v smeri proti Bihaću in presekala cesto Lapac—Bihać. Sovražnik se je v neredu umikal prek Dnopolja in planine Plješevica ter puščal za seboj vso artilerijsko oborožitev, vozila in drug material.

V tej kratkotrajni, a uspešni bitki je 3. prekomorska brigada imela le malo izgub. K uspehu so znatno pripomogli tankisti iz dodeljene čete 1. tankovske brigade, ki so hrabro jurišali in močno podprli akcijo borcev 3. prekomorske brigade.

Po zavzetju Lapca je brigada ostala v divizijski rezervi, pripravljena, da stopi v akcijo tam, kjer bi se pokazala potreba. Petindvajsetega marca 1945 so se začeli boji za mesto Bihać, ki ga je sovražnik trdovratno branil. Po nalogu štaba 26. divizije se je brigada zbrala pri vasi Golubić, in to z nalogo, da se na tem sektorju prebije čez reko Uno in nato skupaj z 20. dalmatinsko divizijo napade vzhodni del Bihaća.

Brigada je z vso naglico, četudi pod stalnim ognjem sovražni-kove artilerije, improvizirala pontonski most, in sicer na mestu, kjer je reka široka kakih sto metrov in globoka okrog tri metre. Naslednji dan je prešla reko in se borila v smeri, ki ji je bila določena.

Osemindvajsetega marca 1945 je bil Bihać po ostrih pouličnih bojih zavzet. Mesto pa je bilo skoraj docela uničeno. Ruševine so pokrivala človeška in konjska trupla, prebivalcev ni bilo nikjer videti, nad zgradbami se je še kadil dim od požarov. Barbarstvo sovražnika se je še posebej pokazalo v tem, da je pognal v zrak tudi bolnišnice z bolniki vred.

Boji za Gospić, Otočac in Senj

Po osvoboditvi Lapca in Bihaća je 26. dalmatinska divizija dobila pri napredovanju v Liko nalogo, da skupaj z 20. dalmatinsko divizijo likvidira najmočnejše tamkajšnje sovražnikovo oporišče Gospić.

Tretja prekomorska brigada je s področja Bihaća krenila 29. marca 1945 v smeri Donji Lapac—Udbina—Gornja Ploča—Počitelj—Ribnik—Bilaj.

Ko je brigada dospela 2. aprila 1945 v vas Bilaj, se je takoj spopadla s sovražnikom, ki je razporedil svoje obrambne rove vzdolž zahodnega brega reke Lika.

V divizijskem ukazu z dne 3. aprila 1945 za napad na Gospić je 3. prekomorska udarna brigada dobila nalogo, da z dodeljeno četo tankov 1. tankovske brigade preide pri vasi Bilaj rečico Liko, nato pa vzdolž ceste in železniške proge zavzame vzhodni del mesta Gospić. Levo od brigade so prodirale enote 20. dalmatinske divizije v smeri Divoselo—Žabica—Gospić, desno pa 11. dalmatinska udarna brigada v smeri Vrebac—Barlete.

Napad se je začel 4. aprila 1945 okrog osmih zjutraj z dveurno zamudo, do katere je prišlo zaradi zelo goste megle, ki je zavrla artilerijsko pripravo. Ko se je megla naposled dvignila, je brigada po kratkem, a močnem ognju artilerije in minometov prešla v juriš. Brigadne enote so se kmalu prebile čez rečico Liko in zasedle rove v sovražnikovi zunanji obrambi Gospića.

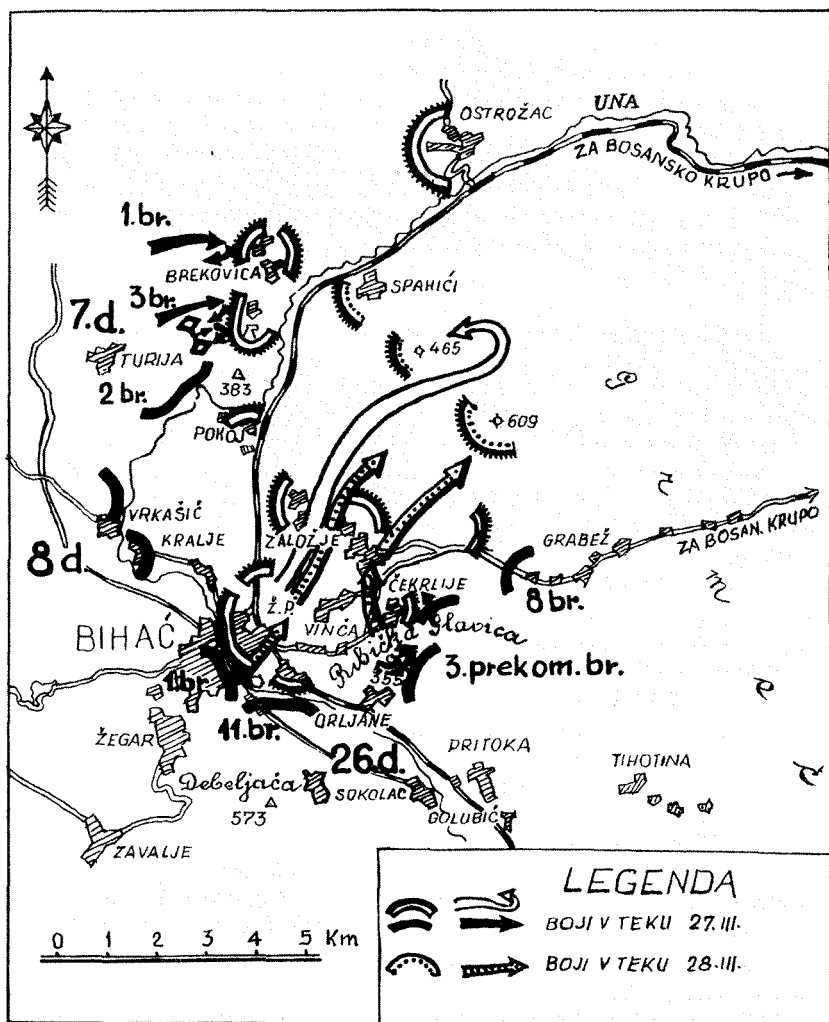
Ko je bila razbita zunanja obramba Gospića, so stopili v bitko tudi naši tanki. Okrog poldneva so borci 3. prekomorske brigade dospeli pred železniško postajo, ki pa jo je sovražnik trdovratno branil. Ker je bila postaja z okoliškim naseljem zelo močno utrjeno oporišče sovražnikove notranje obrambe Gospića, je štab brigade zaprosil komandanta artilerije IV. armade generala Karla Levičnika, naj bi artilerija pomagala z artilerijskim ognjem.

Preden pa je brigada dobila z artilerijo zvezo in ker je artilerija potrebovala ustrezen čas za pripravo, se je položaj že spremenil. Drugi in 4. bataljon 3. prekomorske udarne brigade sta namreč samoiniciativno napadala dalje in zavzela sovražnikovo oporišče prav tedaj, ko je tudi naša artilerija odprla ogenj na sovražnikov položaj. Artilerijski ogenj pa je na naše opozorilo takoj prenehal.

Popoldne so se začele ulične borbe v vzhodnem delu mesta. Sovražnik se je trdovratno upiral, posebno na sektorju 3. prekomorske udarne brigade. Pod večer pa se je moral zaradi pritiska z vseh strani umakniti iz mesta.

Po zavzetju Gospića, v katerega so v vsej NOB prvič stopili partizani, je borce prevzelo takšno borbeno navdušenje, da jih ni bilo mogoče zadrževati. Še posebej se je to pokazalo pri borcih-prekomorcih, primorskih Slovencih in Istranih. Po toliko letih, prebitih nasilno v tujini, so se zdaj borili, da čimprej prinesejo svobodo tudi svojim domačim krajem in jih priključijo k novi Jugoslaviji.

Sestega aprila 1945 je brigada po ukazu štaba divizije prodirala naprej v smeri Lički Osik—Kvarte. Tu so se zaledni deli brigade

Enote NOVJ v bojih za Bihać (27. in 28. marca 1945)

ločili in nadaljevali pohod po cesti proti Otočcu, glavnina brigade pa je prodirala po obronkih Velebita v smeri Krš—Kosinj—Selište—Kuterevo kot leva pobočnica 26. dalmatinske divizije. En bataljon je ostal v vasi Kuterevo, drugi pa je odšel v Krasno, ostali del brigade pa se je napotil v kraj Švica. Tu se je štab brigade namestil v zgradbi, kjer je še nekaj dni poprej bil štab nemške divizije, ki je bila uničena na tem področju.

V naslednjih dneh so enote 3. prekomorske udarne brigade čistile te kraje razpršenih ustaških in nemških skupin, skrivajočih se na pobočjih Velebita. Boji so potekali predvsem okrog Šaketin Vrha (k. 1223). Sedemnajstega aprila 1945 je brigada krenila v pohod v smeri Kompolje—Žuta Lokva—Senj in naslednjega dne prispela v Senj.

Brigada v bitki za Reko, Trst in Slovensko Primorje

Po prodoru do severnega Hrvatskega Primorja pri Senju in v pohodu proti zahodu je bila 26. dalmatinska divizija v prvi fazi bojov v drugem ešalonu IV. armade, ki je napredoval ob obali. Deloma je bila pritegnjena v bitko za Kvarnerske otoke; tako sta 1. dalmatinska proletarska in 11. dalmatinska udarna brigada, ojačeni s 1. bataljonom 3. prekomorske udarne brigade in s sodelovanjem mornarice, izvedli desant na otok Krk. Enote so otok očistile Nemcev in zavzet je bil Omišalj, njihovo zadnje oporišče na Krku.

Drugi del 3. prekomorske brigade pa je v sestavu 26. dalmatinske udarne divizije nadaljeval pot skozi osvobojene kraje in mesta severnega Hrvatskega Primorja. Čimbolj so se naše sile bližale Reki, vse bolj trdovratno se je sovražnik branil. Zaradi tega je prišlo na liniji Reka—Rečina—Suho (k. 760)—Snežnik, tj. približno vzdolž stare jugoslovansko-italijanske meje, do delnega zastoja v našem prodiranju. Tu so namreč stare obmejne trdnjave in sam teren omogočali sovražniku trdno in uspešno obrambo.

Šestindvajseta dalmatinska udarna divizija se je v tem času že zbrala okrog Grobniškega polja in se na sektorju Jelenje—Suho (k. 760), severnovzhodno od Klane, takoj spoprijela s sovražnikom. Levo, v smeri morske obale, je napadala sovražnika 19. dalmatinska divizija, desno, ob vznožju Snežnika, pa 13. primorsko-goranska divizija. Prav na tem sektorju se je razvila huda bitka, ki je trajala celih deset dni. Na tem terenu je namreč potekala najtežja in odločilna bitka za Hrvatsko Primorje, Istro, Slovensko Primorje in

Štab 2. bataljona in komandirji njegovih čet (3. prekomorske udarne brigade) v Umagu (1945). Z leve proti desni: Josip Benčič, Evgen Fabjan, Albert Klun (komandant bataljona), Vinko Milić (politkomisar bataljona), Vinko Trebec, Alojz Bončina in komandir 2. čete (?)

Trst. V teh bojih je bil ranjen tudi politkomisar brigade Stane Bobnar.

Na fronti Reka—Klana je 3. prekomorska udarna brigada dobila nalogo, da zamenja na položajih enote 13. primorsko-goranske divizije na odseku Ravno—Suho, razbije nemško obrambo in zasede vas Klana. Po zavzetju Klane pa naj bi glede na razvoj bojev na fronti dobila novo nalogo.

Brigada je 23. aprila 1945 opoldne prevzela dodeljene položaje in takoj začela napadati. V mrazu, dežju in snegu, na zelo razritem, pogozdenem terenu nad Klano je brigada bila tik pred osvoboditvijo vse naše domovine enega najtežjih in najbolj krvavih bojev. Pravi napad se je začel 24. aprila ob zori. Tretja prekomorska brigada je pregnala sovražnika s kote 689 ter se naslednji dan ob dvanajstih prebila na Plešišče in na severno pobočje Suhega (k. 760). V krvavih

bojih za vsako ped zemlje sta padla med drugimi tudi nadvse hrabra borca Milan Fabjančič (doma iz Istre) in mitraljezec Franc Ornik s Štajerskega.

Šestindvajsetega aprila je prešel sovražnik v protinapad in potisnil del 3. prekomorske brigade s Plešišća, del 12. dalmatinske brigade pa s Suhega (k. 760). Naši napadi in sovražnikovi protinapadi so se menjavali celih šest dni. V naslednjih dneh se je brigada z nekaterimi svojimi deli vnovič prebila na odsek Plešišća (k. 785) in Pliša (k. 932). Napredovanje je bilo zelo počasno, tako da je bil petega dne bojev zaseden le en del Klane. Naslednji dan pa so bili zavzeti tudi drugi položaji severno od Klane v smeri Snežnika.

V tej poslednji bitki na stari jugoslovansko-italijanski meji so borci in starešine vseh enot brigade dali od sebe vse. Posebno je vredno omeniti precizen ogenj čete težkih minometov, ki so sovražniku prizadejali hude izgube, prav tako pa tudi uspeh ognja iz artilerijskih orožij.

Zaradi splošnega poteka bitke, ki se je že približevala koncu, je IV. armada pregrupirala svoje sile, da bi popolnoma obkolila sovražnikove sile pri Reki ter jim preprečila umik v katerikoli smeri. Zato je 26. dalmatinska udarna divizija izvedla bočni manever severno od Klane v smeri Zabiče—Jablanica—Ilirska Bistrica in udarila sovražnikovi grupaciji v hrbet.

V sestavu 26. dalmatinske udarne divizije je 3. prekomorska udarna brigada izvedla pospešeni obhodni marš, kljub temu, da so bili borci hudo izmučeni. Mnogi borci so na tem področju po dolgih letih šli mimo svojih domov, a se niso mogli niti za trenutek zadržati pri svojih. Čutili so v sebi vso odgovornost, da dokončajo tudi to, zadnjo bitko.

Zgodaj zjutraj 1. maja 1945 se je 3. prekomorska brigada razporedila za napad na sektorju vas Pasjak—kota 561, nad vasjo Šapjane. Kmalu zatem se je začel pohod v smeri Šapjane—Rupa. Prepuštimo pričevanje udeležencu teh bojov Romanu Florjančiču:

»Sovražnik je takoj reagiral in poslal pred Šapjane en svoj bataljon iz rezerve. Toda naš hitri napad ni dovolil Nemcem organizirati obrambe, zato so naši borci v naskoku zavzeli Šapjane, prodrli globoko južno od Rupe in močno utrdili položaje na cesti Trst—Reka.

Na naše položaje pa so drugi dan, 2. maja 1945, začeli postopoma, a vztrajno pritiskati Nemci. Njihovo topništvo je silovito tolklo, pešadija pa je odločno pritiskala ne glede na žrtve. Namestnik komandanta 2. bataljona Gortan Simončič, četudi hudo ranjen,

je neutrudno izdajal povelja, na desni strani pa je Albert Klun razporejal enote 3. bataljona.

Zavzeti položaji so ostali trdno v naših rokah. V neenaki borbi so ugasnila mnoga življenja hrabrih borcev in bork; padli so tudi požrtvovalna bolničarka 2. čete 2. bataljona — Dalmatinka, mitraljezec Ferdo Rijavec iz Lokovca pri Čepovanu, desetar Pavel Faletič iz Breginja, merilec težkih minometov Mirko Mežnar iz Grahovega ob Bači in mnogi drugi.«¹⁹

Vzhodno, levo od 3. prekomorske brigade, sta se bojevali 1. dalmatinska proletarska in 12. dalmatinska udarna brigada za koto 755 in koto 884, še bolj spredaj pa enote 13. primorsko-goranske divizije. Med dnevom se je sovražnikov odpor čedalje bolj krepil, tako da se je prodiranje 3. prekomorske udarne brigade zvečer ustavilo približno dva kilometra južno od vasi Rupa pri hribu Miklavčica (453). Tu je brigada prenočila.

Borci 3. prekomorske udarne brigade ob prehodu čez reko Reko na Notranjskem (pri vasi Koseže), med bitko za Ilirsko Bistrico (4. maja 1945)

Naslednji dan je sovražnik začel že navsezgodaj s protinapadi. Tretja prekomorska udarna brigada, ki se je precéj globoko vklinila v sovražnikovo obrambo in ni imela zavarovanih bokov, se je morala umakniti proti vasi Rupa. Pred poldnevom se je sovražnikov pritisk povečal. Ko je nekoliko kasneje sovražnik znova zavzel Šapjane in dominantno koto 561, je bilo desno krilo 3. prekomorske udarne brigade in s tem tudi desno krilo 26. dalmatinske udarne divizije v hudi nevarnosti. Pa tudi na levem krilu 26. dalmatinske udarne divizije ni bilo nič bolje, kajti sovražnik je zasedel vas Sušak in dominantne višine v bližnji okolici.

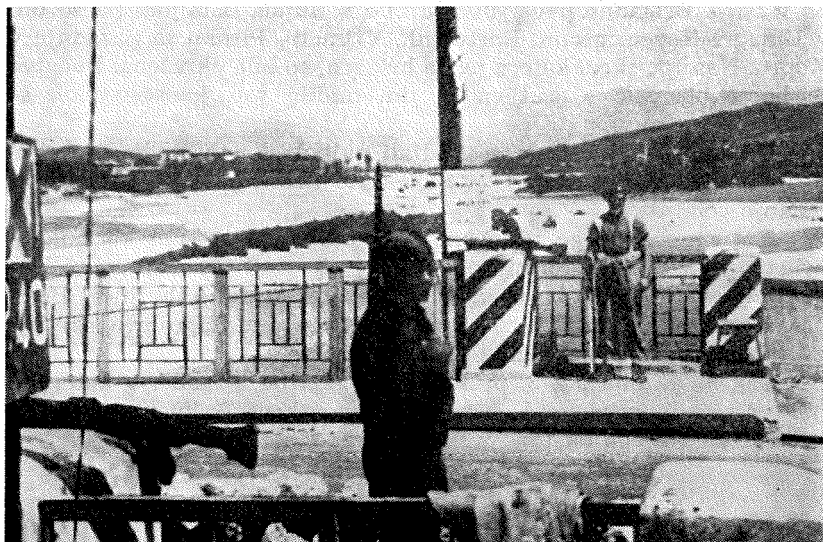
Tak položaj na fronti je povzročil poskus pri Reki obkoljenega XCVII. nemškega korpusa, da bi se prebil proti severu. Ko je za ta manever pregrupiral svoje sile, je začel napadati proti Ilirski Bistrici.

Pogled na njegove napadalne valove je bil edinstven. Z energijo izgubljenca, ki je obsojen na popolno uničenje, so v več linijah jurišali na naše položaje zadnji ostanki razbitih hitlerjanskih korpusov in divizij. Njihov prvi val je bil sicer uspešen ter je tako 26. dalmatinsko udarno kakor tudi 13. primorsko-goransko divizijo spravil v zelo težek položaj. Zaradi nenehnih bojov od sredine marca 1945 dalje se je namreč številčno stanje teh enot skoraj za polovico skrčilo. Poleg tega je bila 26. dalmatinska udarna divizija brez svoje 11. dalmatinske udarne brigade, ki je bila tedaj na pohodu na Koroško, in brez običajnih rezervnih enot.

Ti razlogi so našim enotam velevali začasen umik. Sovražnik je znova zavzel Ilirsko Bistrico, naše enote pa so zasedle nove položaje na pobočjih nad mestom in tako preprečile nadaljnji sovražnikov prodor proti severu. V bojih pri Ilirski Bistrici je bil poleg drugih ranjen pomočnik politkomisarja brigade Jože Šeme.

Del 3. prekomorske udarne brigade z okoli 350 borci, s katerimi je bil tudi komandant brigade Bogdan Viskiç, je bil odrezan od brigadne glavnine in obkoljen na področju Rupa—Šapjane. Vendar se je pri vasi Harije prebil iz obroča in se po dveh dneh spet pridružil brigadi.

V predelu Rupa—Šapjane—Ilirska Bistrica—Prem je sovražnik zbral vse svoje sile, ki so sodelovale v tej bitki, in se na vse načine poskušal prebiti iz novega obroča. Ker pa sta 26. dalmatinska udarna divizija in 13. primorsko-goranska divizija dobili okrepiteve, je bilo vse njegovo prizadevanje brez uspeha. Medtem se je položaj v Trstu in okolici razčistil, obenem pa so se končali boji na pretežnem delu operativnega ozemlja IV. armade. Zato je 6. maja 1945 nekaj divizij

Borec Jugoslovanske armade in zavezniški vojak na straži ob spodnjem toku Soče (maj 1945)

zamenjalo izmučeni 26. dalmatinsko udarno in 13. primorsko-goransko divizijo. Po dveh dneh je sovražnikova grupacija na tem področju le kapitulirala.

Tretja prekomorska udarna brigada je bila tedaj že v Pivki na Krasu in tam zvedela za popolno kapitulacijo Nemčije. Takoj zatem se je deloma z vlakom, deloma v maršu odpravila v Tržič (Monfalcone), kjer se je razmestila na slovenskem ozemlju vse tja do Soče.

Po bojih, ki je šla skozi, je bila brigada številčno dokaj oslABLJENA, zato je v Tržiču dobila nove borce in se kakor vse druge enote reorganizirala. Namesto štirih bataljonov je imela poslej tri, vsak bataljon pa so sestavljale tri čete, minometalska četa in mitraljezna četa ter spremljevalni in topovski vod. Namesto dotodanje čete spremljevalnih orožij je brigada dobila artilerijo.

V taki formaciji pa se je, žal, morala brigada skupaj z drugimi enotami Jugoslovanske armade 11. junija 1945 umakniti iz dela osvobojenih krajev. Iz Tržiča se je premaknila v Postojno, od tod

pa v Istro. Brigadno poveljstvo je bilo v Bujah, bataljoni pa so bili v Umagu, Novem gradu, Bartuličih, Vižinadi, Piranu in nazadnje v Kopru. Naselja, skozi katera je šla brigada, so bila okrašena, ljudstvo je borce obsipalo s cvetjem in jim nudilo vse, kar je sploh še premoglo.

Del brigade, ki so ga sestavljali najboljši, najzavednejši borci, je iz Tržiča odšel v Odred za Slovensko Primorje, Trst in Istro, v tedanjo cono A.

Kot mnoge druge naše enote je bila 3. prekomorska udarna brigada leta 1948 razformirana. Tedaj v brigadi pravzaprav ni bilo več mnogo prvotnih borcev, razen nekaterih vodilnih ljudi. Borci brigade so bili vključeni v enote reorganizirane Jugoslovanske armade, v nanovo oštevilčene polke in brigade.

Takšna je bila pot 3. prekomorske udarne brigade, v kateri so bili pretežno prekomorci, borci iz Slovenskega Primorja in Istre, in ki je za svojega obstoja prehodila težko, a častno pot.

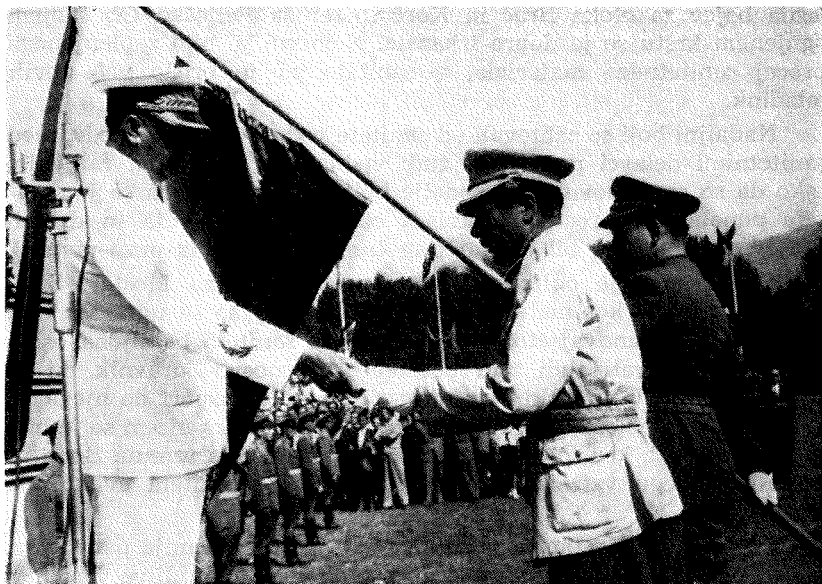
* * *

Delo brigadne sanitete ter ideološko-politično in kulturno-prosvetno delo v brigadi

Na kratko naj prikažemo tudi dve pomembni veji dejavnosti brigade: organizacijo in delo brigadne sanitete ter ideološko-politično in kulturno-prosvetno dejavnost v brigadi. Obe dejavnosti sta namreč mnogo pripomogli k temu, da je 3. prekomorska udarna brigada uspešno opravila naloge, ki so ji bile zaupane.

Ob formiranju 3. prekomorske brigade v Gravini se je pokazalo, da ne primanjkuje prostovoljcev za borbo, pač pa sanitetnega personala, tako bolničarjev in medicinskih sester kot zdravnikov. Ker pa je bila v neposredni bližini, v Grumi, partizanska bolnišnica, kjer so delovali naši zdravniki in zdravstveni specialisti, je bilo moč dokaj hitro izvežbati potrebni personal.

V zbirnem taborišču v Gravini je bila skupina bivših internirank, ki so bile pripravljene oditi med borce in jim nuditi prvo pomoč. Organiziran je bil kratek tečaj, v katerem so se naučile osnov prve pomoči. Vsak bataljon je dobil po eno ali dve bolničarki. Na Visu so se tem internirankam pridružile še nove prostovoljke, mlada, trinajst do sedemnajstletna dekleta z Visa, Korčule in z drugih malo poprej osvobojenih otokov.

Maršal Josip Broz-Tito izroča komandantu 3. prekomorske udarne brigade Bogdanu Viskiću Red bratstva in enotnosti I. stopnje, s katerim je odlikoval brigado za njene zasluge v narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov (Okroglica, 6. septembra 1953). Zastavonoša: Gortan Simončič

Prvi referent brigadne sanitete je bil Marko Dostal, doma iz Moravč pri Ljubljani. Brigadno previjališče na otoku Visu je bilo najprej v Marinjih Zemljah, nato pa v Podhumlju. Njegov upravnik je bil Mladen Car, doma iz Bakra. Ko je Dostal julija 1944 odšel v Slovenijo, je sanitetni referent brigade postal Car, za njim pa Vuk Andjelinović. Politkomisar brigadne ambulante je bil Jože Bizjak, doma iz Postojne, ekonom pa Mitar Čelebić iz Črne gore.

Bataljonski referenti sanitete so bili Lozo Rosa (iz okolice Imotskega), Tonka Sutić, Mirko Hočevar (iz Ljubljane), Vojka Šmuc (iz Trsta), Živka Obid (iz Ljubljane) in Olga Manojlović (iz Šibenika).

Brigada je krenila na celino v boj z dobro organizirano saniteto. Znanje, ki so si ga pridobile bolničarke in drugi sodelavci sanitete, je bilo treba preizkusiti v praksi. Tudi brigadna saniteta se je ude-

ležila bojov za otoka Brač in Korčulo ter za Pelješac. Ob svojem ognjenem krstu se je dobro izkazala. Nemcem je bilo zaplenjenega precej sanitetnega materiala, v saniteto pa je prišlo več novih mladink.

Nadaljni boji so zahtevali od sanitete vedno večjih naporov, med sanitetnimi delavci pa je bilo tudi vedno več mrtvih in ranjenih, tako da so se njihove vrste čedalje bolj redčile. Deloma se je saniteta popolnila s prostovoljkami iz osvobojenega Splita in drugih krajev. V Splitu je bil organiziran tudi nov tečaj iz prve pomoči.

Saniteta se je odlikovala posebno v bojih za Mostar. Sneg je bil visok več kot meter in nosilci ranjencev so se ugrezali vanj do pasu. V štiriindvajsetih urah je morala saniteta bataljona oskrbeti in evakuirati tudi nad petdeset ranjencev. Zdravnik, ki je operiral, je bil v kirurški ekipi divizije, ročni transport do njega pa je z nekaterih položajev trajal tudi po deset ur. Ranjencem se je bilo težko približati, ker so bili zvečine na nezaščitenem terenu. Borci so morali v snegu vztrajati na položajih, da je saniteta evakuirala ranjence.

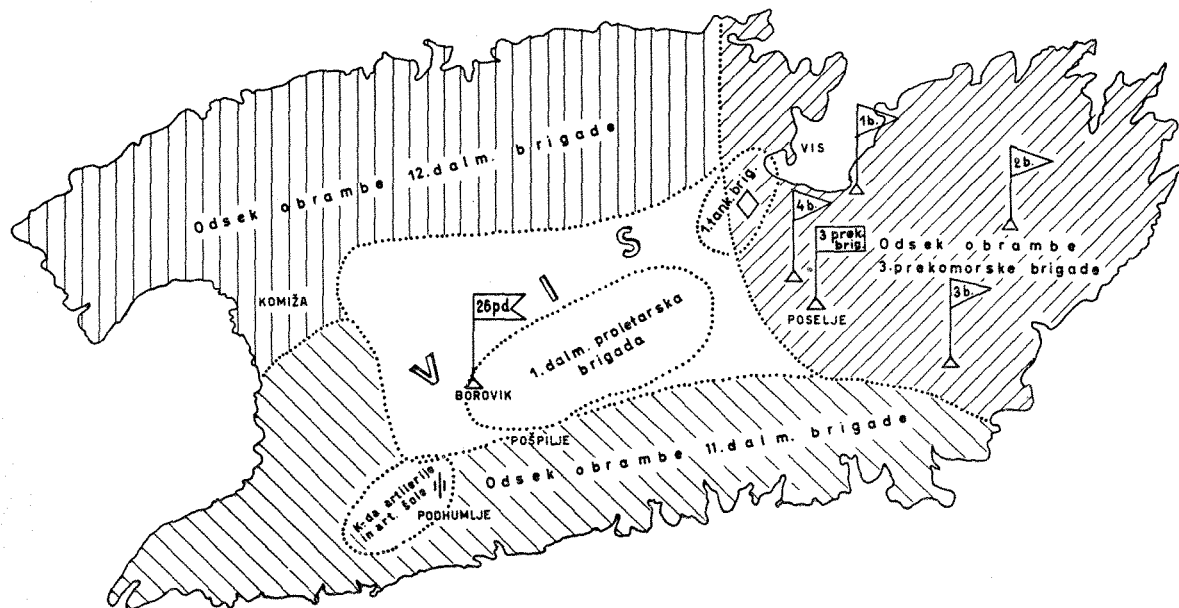
Po bojih za Mostar je izbruhnila v brigadi epidemija paratifusa. Saniteta je morala takoj evakuirati vse obolele in sumljive v bolnišnice, nato vse borce brigade cepiti, razkužiti obleko in poskrbeti za zdravo pitno vodo.

S prihodom v Liko so se razmere za saniteto izboljšale. Za evakuacijo ranjencev so bili že na razpolago kamioni in vozovi, zato je bil transport s položaja do prvega previjališča lažji. Divizija je že imela specialiste kirurge in tudi s sanitetnim materialom ni bilo več zadrege. Vsak borec je že nosil v žepu zavoj za prvo pomoč.

Napredovanje IV. armade pa je zahtevalo več žrtev tudi med sanitetnim osebjem. Bolničarka Milica Bošković je obležala mrtva pri Gospiću, mlada Fila iz Kaštelov, ranjena pri Kninu, je ostala za vedno brez nog. Tudi Sabina se ni vrnila domov. Žal so seznanili padlih bolničark in bolničarjev pomanjkljivi. Ob koncu vojne je od sanitete 3. prekomorske udarne brigade ostala le še polovica.

Ves čas bojov je bila 3. prekomorska udarna brigada brez zdravnika. Težko in odgovorno delo so opravljale predvsem prostovoljke-dekleta iz Dalmacije, čeprav niso bile vajene ne dolgih maršev, ne nošenja težkih bremen. Sanitetni kader brigade je bil požrtvovalen, hraber in tovariški. V bojih brigade ni prispeval nič manj od drugih borcev.

* * *

Razporeditev enot za obrambo otoka Visa v obdobju, ko je tam bival vrhovni štab narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije (1944)

Brigada je imela spočetka zelo malo članov KPJ in SKOJ. Pri njenem formiranju jih je bilo le toliko, da so se lahko ustanovile celice v štabih bataljonov in le v nekaterih četah. V vsej brigadi, ki je štela okrog 2000 borcev, ni bilo spočetka več kot petdeset članov KPJ. Vendar so bili prav ti duša vsega življenja v brigadi.

Člani KPJ v brigadi so bili zvečine predvojni komunisti, izkušeni v organizaciji in političnem delu. Ker pa je brigada imela večino borcev iz Slovenskega Primorja in Istre, je bilo treba delati predvsem na tem, da se novi člani pridobijo iz njihovih vrst. Že na otoku Visu so bili organizirani ne samo tečaji za člane KPJ in SKOJ, marveč tudi tečaji za politično izobraževanje borcev sploh.

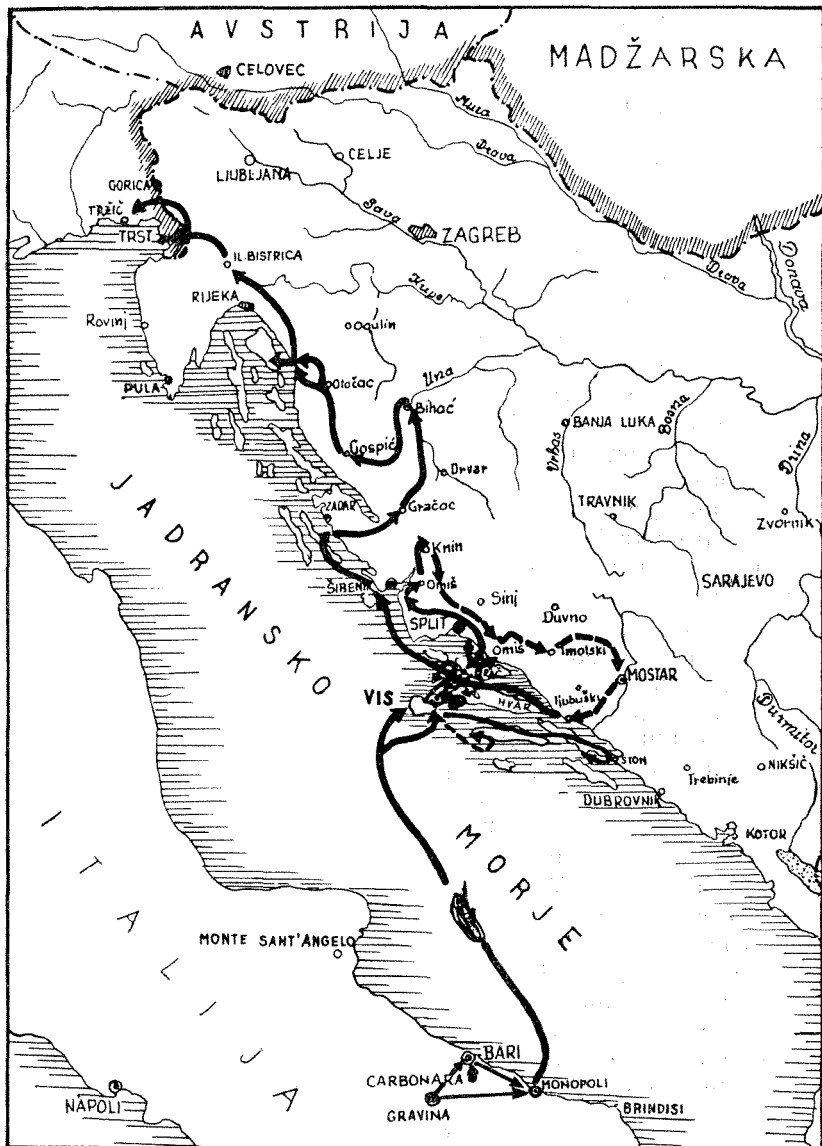
Tako je počasi, vendar sistematično raslo število članov partije in SKOJ, obenem pa tudi njihova idejna raven. Akcije po dalmatinskih otokih so močno prispevale k povečanju števila članov, ker je bila borbenost eno od osnovnih meril za sprejem v članstvo KPJ ali SKOJ. V oktobru 1944, ko je brigada zapustila Vis in se izkrcala na dalmatinski obali, je štela že kakih 150 članov KPJ, članov SKOJ pa je bilo prav toliko ali pa celo še več.

Število članov KP se je v neprestanih bojih večalo, vendar le postopoma. V bitki za Knin so najboljši člani KP in SKOJ padli; toda novi boji so ojeklenili vrsto borcev, da so postali zreli za sprejem v KP in SKOJ. Boji za Mostar so njihove vrste spret zredčili; tako je bilo tudi kasneje, v bojih v Liki in Hrvatskem Primorju, nazadnje pa pri Reki, Klani in Ilirski Bistrici.

Ideološko-politično delo je pripomoglo, da si je brigada izoblikovala potrebne kadre iz lastnih vrst. Iz poročila, ki ga je 26. dalmatinska udarna divizija poslala marca 1945 štabu IV. armade, je razvidno, da je v omenjenem obdobju bilo v 3. prekomorski udarni brigadi že 33 partijskih celic, vseh članov partije pa 307. Med njimi je bilo 34 Srbov, 64 Hrvatov, 190 Slovencev in 19 pripadnikov drugih narodnosti.

Po poročilu sekretarja SKOJ 3. prekomorske udarne brigade sekretarju divizijskega komiteja SKOJ z dne 14. maja 1945 je bilo tedaj v brigadi 364 članov SKOJ, od tega 12 Srbov, 152 Hrvatov in 200 Slovencev.

Ideološko izobraževanje v brigadi ni prenehalo niti med boji, pohodi in drugimi naporji. Že nekaj dni po kninski bitki je bil organiziran v Šibeniku partijski tečaj za partijske funkcionarje vseh brigad 26. divizije, ki so se ga udeležili tudi kadri 3. prekomorske brigade. Štiriindvajsetega januarja 1945 je bila mladinska konferenca 3. prekomorske brigade, ki je zajela tudi delo skojevske orga-

Borbena pot 3. prekomorske udarne brigade

nizacije. Veliko število partijskih posvetov, konferenc, mitingov, sestankov z vojaškimi voditelji je krepilo ideološko-politično dejavnost.

Kulturno-prosvetna dejavnost v brigadi je vse od ustanovitve brigade do njenega razformiranja imela prav tako pomembno vlogo.

Že v Gravini, Carbonari in drugih krajih južne Italije je bilo življenje tamkajšnjih primorskih Slovencev tesno povezano tudi s kulturno-prosvetno dejavnostjo. Primorski fantje, ki so sicer govorili slovensko, a obiskovali samo italijanske šole in jim je primanjkovalo trdnega znanja slovenskega jezika, so z vnemo obiskovali tečaje za poglobljanje svojega znanja ter odpravljali praznine, ki jim jih je pustila italijanska šola.

Najbolj množična oblika kulturno-prosvetne dejavnosti so bili pevski zbori. Skoraj vsaka četa je imela svoj kulturni zbor. Kulturno-prosvetno delo so organizirali predvsem kulturno-prosvetni odbori po četah. Ti so organizirali vsakovrstne prireditve, nekatere z zelo pestrim programom. Tovariš Janez Vrhunc je na primer zelo uspešno režiral Cankarjevo dramo »Hlapec Jernej«, igralci v nji pa so bili izključno primorski Slovenci. Ta drama je bila nekajkrat uprizorjena na Visu in v drugih mestih na pohodu skozi Dalmacijo, tako tudi v Splitu.

V brigadi so se redno praznovali važnejši datumi, npr. prvi maj, obletnica oktobrske revolucije, obletnica ustanovitve Rdeče armade itd. Brigadni časopis in stenski časopisi niso prenehali izhajati niti med najtežjimi bitkami. Prekomorci — primorski Slovenci in Istrani so bili pač žejni domače besede, pesmi in sploh kulturnega življenja. Omeniti je treba, da so tudi člani kulturnih skupin, pevskega zbora, dramske skupine in drugih kulturno-prosvetnih dejavnosti v brigadi bili med boji v vrstah borcev kot vsi drugi ter da jih je zato mnogo padlo.

Po zaslugi ideološko-političnega in kulturno-prosvetnega dela v brigadi so slovenski Primorci in Istrani, pripadniki brigade, prerasli iz preprostih, pomanjkljivo izobraženih fantov v zavedne in razgledane borce, iz katerih je izšel skoraj ves vojaški in politični kader brigade. Sami so dvignili svojo brigado na vzorno višino v vsakem pogledu. Iz vrst borcev, ki so se izoblikovali v brigadi, so izšli tudi nekateri poznejši pomembni družbeni delavci, ki so po osvoboditvi mnogo prispevali k razvoju in napredku svoje ožje in širše domovine.*

* Vire, pojasnila in opombe glej na straneh 406—407 te knjige.

**ČETRТА
PREKOMORSKA BRIGADA**

Uvod

Po kapitulaciji Italije leta 1943 je narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije prešla številčno in kakovostno v novo fazo. Zaradi množičnega vstopanja vanjo je bilo ustanovljeno veliko število novih enot. Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije je postajala regularna armada tako v oblikah svoje organizacije kakor v načinu vojskovanja; oblastni organi so dobivali obliko in vsebino redne oblasti.

Vzporedno s tem so se seveda večale tudi splošne materialne potrebe vojske, bodisi po učinkovitejšem orožju, hrani, obleki in drugem materialu. Operativne akcije proti okupatorju in domačim izdajalcem so zajemale čedalje širša področja ter bile iz dneva v dan pogostejše, ostrejše in uspešnejše.

Visoka stopnja razvoja, organiziranost, uspešnost naše vojske ter pomembnost »jugoslovanske fronte« za skupno zavezniško stvar so povzročili, da so šefi zavezniških držav decembra 1943 v Teheranu »v prvi točki vojnih sklepov odločili, da je treba do največje možne mere materialno podpirati NOV Jugoslavije.«¹

Materialna pomoč za NOV Jugoslavije je prihajala po morju, predvsem pa po zračni poti. Prva zavezniška letala so se sicer pojavljala nad Jugoslavijo že leta 1943, toda zelo poredkoma. V začetku 1944 so bili preleti že pogostnejši, intenzivno pa je zavezniška pomoč začela prihajati zgodaj spomladi 1944, nekako meseca marca, in se je nato stopnjevala vse do kraja vojne.

Letala so dovažala raznovrsten vojaški material in hrano ter to spuščala na jugoslovanskih tleh in mestih, ki so bila označena z ognjem ali z drugimi signali. Pristajala pa so tudi na zasilnih letališčih, npr. v Beli krajini, v Starem trgu pri Ložu, na Hrvaškem v Topuskem, v Glini itd. Ob povratku pa so odvažala v južno Italijo ranjene in bolne borce NOV Jugoslavije.

Mnogi so se takrat spraševali (in mnogi nemara tega še danes ne vedo), od kod so ta letala in kdo so ljudje, ki tako skrbno pri-

pravljajo težke cilindre, opremljene s padali, zaboje in zavoje raznih oblik in z raznovrstno vsebino ter jih spuščajo iz letal. Tisti, ki so ob signalnih ognjih čakali na ta letala in pobirali odvržene pošiljke, so nemalokdaj pobrali tudi še posebno lepo omotane pakete, ki so prav tako padli »izpod neba«. V njih je bila po navadi čokolada, cigarete, bonboni itd. Takim paketom so bili včasih priloženi tudi listki. Naj vsebino vsaj nekaterih navedemo:

Dragi tovariši!

Pošiljamo vam nekaj cigaret. Mi smo v Brindisiju na letališču in vsak večer vozimo material v domovino. To smo Primorci! Zdravo!

Pozdravljajo vas tovariši iz letalske čete, ki vsak večer letijo nad vami in spuščajo material.

Skupina slovenskih partizanov-letalcev vam pošilja pozdrave in teh nekaj cigaret. Vsak večer smo z zavezniškimi letali nad vami. Borbena četa »Simona Gregorčiča«. Rudolf Sivec.

Dragi tovariši!

Pošiljam vam mnogo pozdravov. Že pet let nisem bil doma, zdaj pa sem vsako tretjo ali četrto noč nad našo Jugoslavijo. Zdravo! Rudolf Vovk s Primorskega.

Smrt fašizmu — svobodo narodu! Živio tovariš Tito! Stanislav Druhovka, Andrej Bole — Tomaj, Ivan Rajlo — Zadar.

Tovariši! To vam pošiljamo mi, ki vsak trenutek mislimo na vas in z vami sodelujemo, kolikor je le mogoče. Adolf Bole, Albin Teršar.

Žena misli, da sem mrtev, toda, hvala bogu, sem zdrav in vsako tretjo noč sem nad Jugoslavijo. Borec Ivan Matas, roj. v selu Sarat, občina Kanfanar pri Pulju.

Živeli Srbi, Hrvati, Slovenci, Črnogorci, Makedonci! Živela velika svobodna in demokratična, federativna Jugoslavija! Živio tovariš Tito! Zdravo, zdravo, zdravo, tovariši! Rudolf Sivec.

Težko nam je, da vam ne moremo podati roke, ko hrepenече gledamo na naše gore. Živio tovariš Tito! Živela komunistična partija! Primorski Slovenec Adolf Polžak.²

Zares so bili to zvečine tovariši iz Slovenije, predvsem iz Slovenskega Primorja, pa tudi tovariši iz Istre, Dalmacije, Črne gore itd. Bili so tovariši, ki so okusili dvajsetletno fašistično zatiranje in so morali prisilno služiti v italijanski vojski, tovariši, ki so trpeli v kazenskih delovnih enotah (battaglioni speciali), v izgnanstvu, internaciji, konfinaciji in zaporih, a so se vključili v NOVJ, brž ko jim je bilo po kapitulaciji Italije to mogoče. Odrekli so se vabam in ugodnostim, kakršne so jim v tujini nudili zavezniki in protiljudski elementi stare Jugoslavije, ki so imeli takrat pri zaveznikih še krepko zaslonbo, ter se opredelili za trpečo domovino, za Tita, za borbo. Vmes je bilo tudi nekaj ozdravelih borcev NOV Jugoslavije, ki so se zaradi ran ali bolezni zdravili v južni Italiji. Nekateri pa so prišli v Italijo iz partizanskih vrst v domovini. To so bili tovariši, katerim je NOVJ dodelila posebne dolžnosti v zavezniških skladiščih, na letališčih in v pristaniščih ob južni italijanski obali Jadranskega morja — to so bili borci 4. prekomorske brigade NOVJ.

Ustanavljanje enot za odpravljanje materiala v domovino in ustanovitev 4. prekomorske brigade

Ko je prišlo med našim in zavezniškim poveljstvom do sporazuma o intenzivnejši materialni pomoči narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije, so zavezniki zahtevali ustrezen kontingent vojske za nekatera opravila v krajih južne Italije, kjer naj bi se pripravljali in odpravljali material za borce v Jugoslaviji.

V zvezi s tem je jugoslovansko predstavništvo v Bariju pričelo v začetku leta 1944 zbirati izmed ljudi po taboriščih pa tudi iz skupin, ki so bile namenjene za 3. prekomorsko brigado, borce in jih pošiljati na določena mesta v južni Italiji, kjer naj bi delali v korist NOV Jugoslavije.

Tako je prišlo nekako v marcu 1944 do formiranja enot NOVJ v Italiji, in sicer bataljona v Brindisiju, bataljona v Monopoliju in dveh čet v Bariju — čete na angloameriškem letališču in čete na letališču pri ruski bazi.³ Pozneje sta bila formirana še vod v Foggi in četa na letališču v Palesi pri Bariju. Bataljon v Brindisiju in četi v Bariju so bili nekaj časa pod poveljstvom nacionalnega komiteja oziroma štaba baze NOVJ v Bariju, bataljon v Monopoliju pa pod poveljstvom štaba baze mornarice NOVJ v Monopoliju; ta baza je bila oktobra 1944 ukinjena.

Spočetka so te enote imenovali »delovne« enote in njihova organizacijska oblika je bila dokaj administrativna. Toda kmalu so dobile docela vojaško organizacijo in oborožitev ter postale prave vojaške enote. Ker je bilo njihovo delo med seboj povezano, se je pokazala potreba po skupnem vodstvu — štabu, ki bi te enote organizacijsko združil, vodil ter jih tudi vojaško in politično usposobil, da bi bile zmožne vsak čas stopiti v boj, če bi bilo to potrebno. Iz teh razlogov je štab baze NOVJ v Bariju ustanovil iz teh enot 4. prekomorsko brigado, in sicer z naslednjim odlokom:

Naredba št. 18 štaba baze NOVJ z dne 7. IX. 1944.

Štab baze narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije izdaja naslednji odlok:

I

Osnuje se 4. prekomorska brigada narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije.

II

V sestav 4. prekomorske brigade se vključijo:

- a) bataljon, ki pripravlja transporte na letališču v Brindisiju, kot 1. bataljon;
- b) bataljon, ki pripravlja transporte v Monopoliju, kot 2. bataljon;
- c) četa, ki pripravlja transporte na letališču Bari pri anglo-ameriških zaveznikih;
- č) četa, ki pripravlja transporte na letališču Bari pri ruski bazi.

III

Postavlja se naslednji štab 4. prekomorske brigade: za komandanta Dušan Vuković, major, za namestnika komandanta Franc Artač, kapetan; za v. d. politkomisarja Boško Kerkez, kapetan.

Smrt fašizmu — svobodo narodu! — Komandant: generalmajor Branko Poljanac.⁴

Pred ustanovitvijo 4. prekomorske brigade sta bila številčno stanje in vodstveni sestav enot, ki so bile vključene vanjo, taka:

Iz poročil, ki jih je štab bataljona s sedežem v Brindisiju pošiljal jugoslovanskemu predstavništvu oziroma štabu baze NOVJ

v Bariju, je razvidno, da je bil prvi komandant štaba tega bataljona Andrija Stipanović, politkomisar pa Josip Pavlič. Toda po seznamu celotnega moštva v bataljonu z dne 23. maja 1944 je bil sestav štaba takle: komandant Mihael Spolenak (Slovenec), politkomisar Marička Kušlan (Slovenka), namestnik komandanta Marko Komosar (Srb) in pomočnik politkomisarja Dimitar Todorović (Črnogorec).

Bataljon je imel, kot je prav tako razvidno iz omenjenega seznama, tri čete. Prva četa je štela 136 mož, med katerimi je bilo 99 Slovencev, 36 Hrvatov in en Italijan. Druga četa je štela 136 mož, sestavljalo pa jo je 115 Slovencev, 19 Hrvatov, en Črnogorec in en Čeh. Tretja četa je štela 107 mož, med njimi pa je bilo 73 Slovencev, 28 Hrvatov, dva Črnogorca in štirje Italijani.

Četa, ki je delala pri angloameriških zaveznikih na letališču v Bariju, je po istem seznamu z dne 23. maja 1944 štela 155 mož, in to 90 Slovencev, 53 Hrvatov in osem Srbov, Črnogorci pa so bili štirje. Četa na letališču pri ruski bazi v Bariju pa je po istem seznamu štela 125 mož, in to: 83 Slovencev, 28 Hrvatov, deset Srbov in štiri Črnogorce.⁵

Seznama pripadnikov bataljona v Monopoliju nismo mogli odkriti. Iz poročila štaba tega bataljona, poslanega 8. julija 1944 štabu baze NOVJ v Bariju, je razvidno, da je bilo stanje avgusta 1944 takšno:

Štab bataljona so sestavljali komandant Ante Kuzmanić, politkomisar Andjelko Šiškov, namestnik komandanta Kevo Jakov in pomočnik politkomisarja Miloš Stanojević, ki ga je kmalu zatem zamenjal Stipe Drušković.⁶ Bataljon je imel tri čete, v katerih je bilo 195 Slovencev, 131 Hrvatov, osem Črnogorcev, trije Srbi, trije Italijani in en musliman. Kmalu po omenjenem poročilu pa je bila ustanovljena pri bataljonu še ena četa, tako da je imel do kraja štiri čete.

V teh enotah je bilo nad 60 odstotkov tovarišev iz Slovenskega Primorja, ki jim je srbskohrvaški jezik delal težave, to pa je oviralo politično, partijsko in kulturno-prosvetno delo. Zaradi tega je štab bataljona v Brindisiju z aktom št. 79 z dne 24. junija 1944 zaprosil štab baze NOVJ v Bariju, naj bi poslal v bataljon komandni kader z znanjem slovenskega jezika.⁷

Glavni štab NOV in PO Slovenije je na prošnjo štaba baze NOVJ v Bariju poslal v Bari dve skupini oficirjev in politkomisarjev, vsega skupaj 36 tovarišev. Prva skupina je prispela v Bari v prvih dneh septembra, druga pa oktobra 1944.⁸ Osemnajst od teh tovarišev je odšlo v 3. in 5., osemnajst pa v 4. prekomorsko brigado.

Iz prve skupine so bili v 4. prekomorsko brigado dodeljeni Anton Černe-Zvone, major (komandant bataljona 9. brigade), Franc Žugelj-Zvone (politkomisar bolnišnic GŠ Slovenije), Ciril Pangeršič, p. poročnik (komandant zaščitnega bataljona VII. korpusa), Vlado Cencelj, p. poročnik (komandant mesta Žužemberk), Franc Strajnar, st. vodnik (komandir čete pri komandi mesta Črnomelj), Ivo Šircelj, poročnik (komandant mesta Stari trg na Kolpi), Jože Janežič, poročnik (komandant mesta Žužemberk), Metod Jurčič (politkomisar čete zaščitnega bataljona GŠ Slovenije), Franc Križaj-Sorc, poročnik (komandir čete zaščitnega bataljona GŠ Slovenije), Jernej Teropšič, p. poročnik (komandant 3. bataljona Cankarjeve brigade), Miroslav Završnik-Pastir, zastavnik, Janez Žagar, Anton Mršek-Zvone, poročnik, in Miroslav Premk-List.

Iz druge skupine pa so bili dodeljeni v 4. prekomorsko brigado Tonček Kovač, politkomisar notranjskega odreda, Edvin Pervanje, pomočnik politkomisarja garnizona VII. korpusa, Karel Krautberger, kapetan, in Albin Dolščak, kapetan.⁹

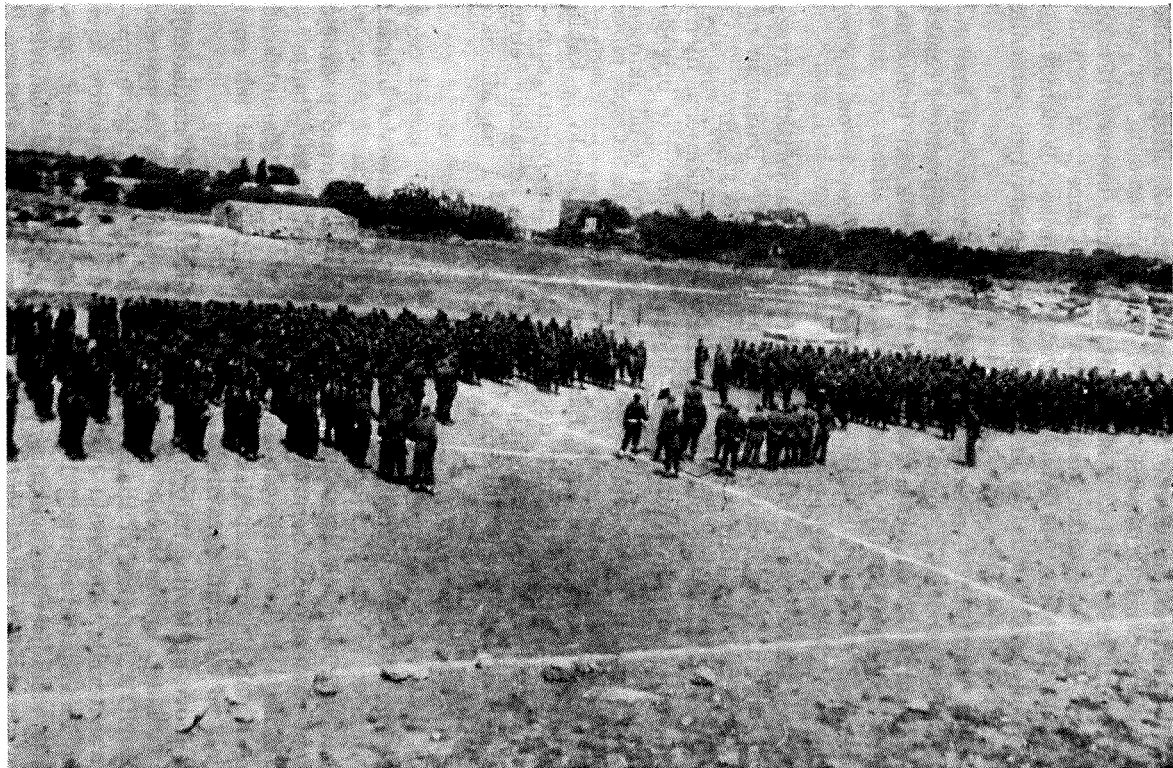
Tedaj je prišlo v brigadi do znatnih kadrovskih sprememb. Tudi pri 1. bataljonu je bila ustanovljena še ena četa, na področju Barija pa je bil iz tamkajšnjih enot sestavljen 3. bataljon 4. prekomorske brigade.

Od septembra 1944 do odhoda v domovino je bil kadrovski sestav štaba brigade in štabov bataljonov takle:

Štab brigade s sedežem v Monopoliju so sestavljali komandant Anton Černe-Zvone, major, politkomisar Franc Žugelj-Zvone, namestnik komandanta Franc Artač, kapetan, in pomočnik politkomisarja Boško Kerkez, kapetan. Politkomisarja Franca Žuglja, ki je bil poslan na novo službeno dolžnost, je v začetku 1945 zamenjal Franc Kralj, tega pa pozneje Tonček Kovač. Namesto Boška Kerkeza je bil v decembru 1944 imenovan za pomočnika politkomisarja brigade dotedanji pomočnik politkomisarja bataljona Edvin Pervanje.

Štab 1. bataljona s sedežem v Brindisiju so sestavljali komandant Ciril Pangeršič, p. poročnik, politkomisar Marička Kušlan, namestnik komandanta Vlado Cencelj, podporočnik, in pomočnik politkomisarja Edvin Pervanje. Politkomisarko Maričko Kušlanovo je v oktobru 1944 zamenjal politkomisar 2. bataljona Andjelko Šiškov, pomočnika politkomisarja Edvina Pervanjeta pa v decembru 1944 pomočnik politkomisarja prve čete 1. bataljona Ljubo Paparella.

Štab 2. bataljona s sedežem v Monopoliju so sestavljali komandant Karel Krautberger, kapetan, politkomisar Andjelko Šiškov,

Zbor enega dela 4. prekomorske brigade na nogometnem igrišču v Monopoliju (1944)

namestnik komandanta Franc Križaj-Sorc, poročnik, in pomočnik politkomisarja Stipe Drušković.

V začetku 1945 je bil za komandanta bataljona imenovan Franc Križaj-Sorc, za namestnika komandanta Vlado Cencelj, za politkomisarja pa v oktobru 1944 Tonček Kovač, ki je prispel iz domovine. Za pomočnika politkomisarja je bil v decembru postavljen poročnik Ivo Šircelj.

Štab 3. bataljona 4. prekomorske brigade so sestavljali komandant Jernej Teropšič, p. poročnik, politkomisar Miroslav Premk-List, namestnik komandanta Jože Janežič, poročnik, in pomočnik politkomisarja Ivo Šircelj, poročnik.

Razpored enot tega bataljona, ki je deloval, kot že omenjeno, na področju Barija, je bil glede na potrebe tak:

Najštevilnejša četa je bila na letališču pri angloameriških zaveznikih v Bariju. Manjši četi sta bili pri ruski bazi v Bariju in na letališču v Palesi pri Bariju, en vod pa na letališču v Foggi.

V decembru 1944 je bila ruska baza v Bariju ukinjena, njeno moštvo pa je z dvema četama 3. bataljona 4. prekomorske brigade odpotovalo na letališče v Zemun pri Beogradu. Takrat je bil ukinjen tudi štab 3. bataljona.

Tako je na teh letališčih v Bariju in v Foggi ostalo še kakih dvesto mož, iz katerih je bila decembra 1944 ustanovljena samostojna četa. Za njenega komandirja je bil imenovan komandir četrte čete 1. bataljona Franc Strajnar, za politkomisarja pa Milenko Šegvić.¹⁰

Naloge enot NOVJ v Italiji oziroma naloge 4. prekomorske brigade

Iz dosedanjega prikaza je razvidno, da se je delovno področje teh enot raztezalo ob nerazčlenjeni vzhodni obali južne Italije — od Brindisija preko Barija do Foggie. Povsod, vse do Tarantskega zaliva, Kalabrije in neapeljskega področja so pripadniki teh enot odhajali po različnih opravilih.

Njihove poglavitne naloge pa so bile: razkladanje in nakladanje letal in ladij, pripravljanje in odpravljanje materiala za potrebe borcev NOV Jugoslavije, spremljanje letal nad Jugoslavijo in spuščanje materiala na ozemlje Jugoslavije, zavarovanje objektov, kjer se je pripravljala in odpravljala material, namenjen Jugoslaviji, sprejemanje ranjencev in evakuirancev, ki so prihajali iz domovine, zbiranje materiala za domovino, vojaško strokovno izpopolnjevanje

in vežbanje, politična in kulturno-prosvetna vzgoja pripadnikov enot ter propaganda za NOVJ in zbiranje Jugoslovanov na področju južne Italije, ki so iz kakršnihkoli vzrokov ostali izven naših vrst.

Po zasedbi južne Italije so zgradili zavezniki predvsem na relaciji Brindisi—Lecce in Brindisi—Taranto velikanska vojaška skladišča, ki so jih imenovali »Paradise Camp«, Camp 54 in Transit Camp. Skladišča so imeli tudi v Monopoliju, Bariju, Foggi in drugod. V njih je bil material posebej sortiran in vskladiščen po posameznih vrstah: orožje, municija, hrana, obleka itd. Od tod so material odvažali na letališča in v luke ter dalje v severno Italijo, Grčijo, Albanijo, Bolgarijo in drugam. Iz teh skladišč naj bi se pripravljali in odpravljali material tudi za potrebe NOV Jugoslavije.

V ta skladišča so zavezniki dovažali material predvsem iz Afrike, od koder je bil sovražnik že pregnan. Material je bil zložen v velikih zabojih in vrečah, pripadniki enot NOVJ pa so ga pakirali v ustrezne oblike za nakladanje v letala, predvsem za spuščanje iz letal za fronto.

Pakirali so ga v glavnem v dve obliki: v tako imenovane »parachute containers« — velike pločevinaste cilindre, dolge do dveh metrov s premerom 40 do 50 cm in opremljene s padali, ter v zaboje in pakete raznih oblik.

Cilindri so z vsebino vred tehtali 100 do 250 kg. Vanje so vlagali predvsem orožje, municijo, razne aparate pa tudi nekatera živila, torej predvsem občutljivejši material, ki so ga poprej ovili v obleke, odeje in drugo primerno blago, da bi se pri padcu na zemljo ne poškodoval. Obleke, čevlje, hrano in podobno so pakirali v zaboje, zavoje in vreče s težo 15 do 25 kg. Nakladali so jih v trup letala in spuščali na zemljo brez padal. Cilindre in zaboje, opremljene s padali, pa so priklopljali pod trupom letala in jih ob izpustu avtomatično izklapljali. Ameriško dvomotorno letalo »Douglas« je lahko priklopilo pod trupom šest, angleško letalo »Halifax« pa petnajst cilindrov oziroma zabojev s padali. V glavnem so s tema dvema tipoma letal prevažali material v Jugoslavijo. »Douglas« je lahko nesel 1500 kg, »Halifax« pa 4000 kg tovora.

Iz dneva v dan, in če je bilo potrebno tudi ponoči, so pripadniki naših enot pripravljali material v skladiščih ter ga vozili na letališča in v luke. To delo so opravljali v mrzli zimi in v vročem poletju, v oblakih prahu na letališčih, dvigali so do 250 kg in več težke cilindre in zaboje v letala in iz njih; za to so bili seveda potrebni zdravi in močni, pa tudi zavedni in vestni borci.

Pri vsem tem delu je imela veliko vlogo prav zavest, vestnost in budnost. Dogajalo se je namreč to in ono, kar je občutno škodovalo koristim NOVJ in borcev v domovini. V objektih, kjer se je pripravljala tudi material za odvoz v Jugoslavijo, so namreč delali tudi zavezniški vojaki raznih narodnosti ter različnih mišljenj in nazorov; med njimi so bili prijatelji in sovražniki jugoslovanskih partizanov.

Dogajalo se je na primer, da so orožje in municijo, namenjeno za Jugoslavijo, pakirali vsako posebej, nato pa ju odmetavali na različnih, med seboj oddaljenih krajih, tako da orožja včasih ni bilo mogoče uporabiti. Pogostoma je bila z orožjem vred pakirana neustrezna municija ali pa so manjkali potrebni pribor, mazivo, rezervne cevi za mitraljeze itd. Tu in tam so naložili v letala originalne, težke kante masti in cele vreče moke ter jih brez padal spustili iz letal, da je bilo ob padcu na zemljo vse uničeno. Bili so tudi primeri, da so letala odvrгла cele zaboje čevljev samo za levo ali za desno nogo. Prav tako se je dogajalo, da so odpošljali manjše količine materiala, kot je bilo določeno, in podobno.

To sicer niso bili pogostni pojavi, vendar so bili. Ko pa so naši borci zanje zvedeli, so postali bolj pozorni na vse druge, ki so imeli prav tako opravka s pošiljkami za Jugoslavijo. Pazili so, da je bila k orožju pridana ustrezna municija in vse, kar spada k vzdrževanju orožja, da je bila municija spuščena na isto mesto kot orožje in da je bilo oboje takoj po odvitju uporabno. Vse, kar bi se pri padcu na zemljo utegnilo poškodovati, so poprej zavili v blago ter cilindre in zaboje opremili s padali.

Borci 4. prekomorske brigade so z neomajno voljo opravljali sleherno delo ter vlagali vanj mnogo drobnega in tihega truda, povezanega tudi s hudimi fizičnimi naporji. Na vsakem koraku so pazili, da ni prihajalo do zastoja, sabotaž ali kakršnihkoli ovir pri delu. Saj so se zavezniki že tako tu in tam poigrali s čustvi borcev NOVJ in z zavezništvom sploh, ko so material, namenjen jugoslovanskim partizanom, v prisotnosti naših »letalcev« namerno odvrgli četnikom ali pa se s tovorom spustili v Jugoslavijo na četniško letališče.

V takih primerih je bilo našim tovarišem prepovedano izstopiti iz letala, titovke z rdečo zvezdo pa so morali skriti. Naši tovariši niti niso mogli točno ugotoviti, na katerem letališču so. V temni noči so lahko le skozi šipe kabine videli ljudi s črnimi kučmami in kraljevskimi kokardami, ki so razkladali letala.

Del vodilnega kadra 4. prekomorske brigade (Monopoli, 1944). Z leve proti desni: Tonček Kovač, politkomisar 2. bataljona, Edvin Pervanje, pomočnik politkomisarja brigade, Rado Bordon, kulturno-prosvetni referent brigade, Anton Mršek-Zvone, pooblaščen oficir OZN-e v brigadi, Vlado Cencelj, namestnik komandanta bataljona, Anton Černe-Zvone, komandant brigade, (?), Karel Krautberger, komandant 2. bataljona, Albin Dolščak, komandant Stana

Takšno ravnanje zaveznikov je bilo treba seveda onemogočiti in se proti njemu boriti, zato pa je bilo treba med borci neprestano utrjevati zavest in budnost.

Četrta prekomorska brigada je delovala v Italiji v posebnih pogojih ter se je morala nenehno boriti zoper razne mahinacije, sabotažo in škodljivo delovanje četnikov, poljskih andersovcev¹¹ pa tudi nekaterih, sicer resda ne številnih pripadnikov zavezniške vojske, ki so si prizadevali, da bi kakorkol' škodovali našim koristim in so zatorej želeli zavreti tudi odpravljanje materiala za jugoslovanske partizane. Borce NOVJ so celó javno žalili, jih na ulici in

v lokalih izzivali, izsiljevali ter skušali pridobiti za svoje vrste, celo za vohunsko službo.

Toda naši tovariši niso nasedli. Varovali so vse objekte, vsako pošiljko, namenjeno jugoslovanskim borcem, ter jo skrbno spremljali do izpusta iz letala. Glede na take in podobne pojave ter okolje, v kakršnem je brigada živela in delala, so pomembno vlogo odigrali politični delavci in obveščevalci v brigadi, še posebej pooblašteni oficir OZN-e pri brigadi Anton Mršek-Zvone.

Najboljšo karakteristiko so borcem 4. prekomorske brigade dali zavezniki sami. Z vestnim in poštenim delom na vsakem delovnem mestu so si namreč borci brigade pridobili pri zavezniških oficirjih polagoma takšno zaupanje, da njihovega dela niso več kontrolirali ter so celo svojim vojakom dajali naše tovariše za zgled.

Naj navedemo tu poročilo, ki ga je štab bataljona NOVJ v Brindisiju dne 20. julija 1944 poslal zastopstvu NOVJ v Bariju: »Pri izvrševanju svojih dolžnosti glede materialne pomoči v Jugoslaviji so zavezniki pokazali do danes veliko aktivnost. Ni jim vseeno, ali bo njihovo delo uspešno ali ne. Posebno moramo poudariti prizadevanje zavezniških oficirjev, predvsem komandanta Woolerja, ki večkrat osebno nadzoruje delo in naši enoti izkazuje veliko pozornost; opazilo se je tudi, da v stikih z obiskovalci (omembe vrednih vojaških in civilnih oseb) našega taborišča pohvalno govori o naših tovariših in o NOVJ ter da s simpatijami gleda na naše narodno-osvobodilno gibanje.«¹²

Vendar moramo omeniti, da je bil status omenjenih enot, predvsem v prvem obdobju njihovega obstoja, dokaj poniževalen. Niso bile namreč upoštevane kot enakopravna zavezniška vojska, temveč so videli v njih le nekakšno podrejeno delovno silo, s katero lahko delajo, kar hočejo. Vsak zavezniški podoficir je lahko ukazoval, kaj in kje naj posameznik ali skupina dela. Naši borci so morali opravljati celo privatna opravila za zavezniške oficirje. Preden je bilo to vprašanje dokončno rešeno, so bile potrebne ostre diskusije in pogumne intervencije.

Toda ponos, dostojno vedenje in odločen nastop naših oficirjev in politkomisarjev, predvsem tistih, ki so prispeli v Italijo iz bojev v domovini in so bili ponosni na svojo borbena pot, pa tudi pridnost in vestnost naših ljudi pri delu so brigado dvignili v enakopraven položaj z zavezniško vojsko, oficirje in politkomisarje ter nižji kader pa v enakopraven položaj z zavezniškimi oficirji in podoficirji. Bataljonski štabi in komande čet so dobili popolno komando nad svojim moštvom.

Zavezniški oficirji in podoficirji so kritiko, potrebe, želje ali spremembe na delovnih mestih, ki so se tikale naših tovaršev, lahko poslej uveljavljali in urejali samo posredno, preko komand čet, štabov bataljonov ali štaba brigade. Naši ljudje v brigadi so tako prišli do zaslužene veljave. Pač pa so zavezniki politkomisarje, še bolj pa pomočnike politkomisarjev kot partijske voditelje radi prezirali, ker so jim bili v napoto pri njihovih političnih namenih. Stiku z našim političnim kadrom so se po navadi izogibali ter so vse zadeve najrajši urejali le s komandanti.

Četi pri 1. in 2. bataljonu sta imeli predvsem nalogo varovati skladišča vojaškega materiala in letališča ter strogo nadzorovati vse dohode do teh objektov. Razni emigrantski elementi pa tudi italijanski fašisti in drugi sovražniki zavezniškega tabora so namreč poskušali delati sabotažne akcije. V skladišča so podtikali ogenj, zažgali na letališčih nekaj letal, v skladiščih pa ukradli znatne količine materiala.

V objektih, predvsem v skladiščih, so poleg naših enot delali tudi ameriški, angleški, novozelandski, kanadski in indijski vojaki, pa tudi poljski andersovci in nekaj italijanskih civilnih oseb.

Da bi nemoteno pripravljali in odpravljali material za borbe v domovini, sta omenjeni četi čuvali poslej vse objekte in tako preprečili kakršnokoli diverzijo ali sabotažo; onemogočili sta tudi tatvine, ki so prav tako šle na račun materiala, namenjenega Jugoslaviji. Zaradi zaupanja, kakršno so si pridobili naši tovariši, so se tudi odnosi med njimi in drugimi zavezniškimi vojaki izboljšali.

Količine in vrsta fizičnega dela, ki ga je opravila brigada

Enotam NOVJ oziroma enotam 4. prekomorske brigade, ki so opravljale razna opravila v zavezniških skladiščih, na letališčih in v lukah, so njihovi štabi že od vsega začetka naročili, naj vodijo podrobno evidenco o opravljenem delu. V vsaki četi je bila v ta namen določena oseba, ki je zbirala podatke in jih posredovala nadrejenemu štabu, ta pa naprej. V arhivu brigade je točen pregled opravljenega dela; zabeleženi so tudi vsi problemi, ki so se pri delu ali kjerkoli pojavljali.

Da bi si lahko ustvarili vsaj približno sliko o količini dela, ki ga je opravila 4. prekomorska brigada, oziroma enote, iz katerih je bila brigada sestavljena, naj navedemo nekaj podatkov iz poročil,

ki jih je na primer štab bataljona v Brindisiju redno dostavljal brigadnemu štabu.

Bataljon oziroma njegovi četi, ki sta pripravljali material in ga nakladali na letala, sta na primer od 13. do 19. maja 1944 opravili v skladiščih in letališčih naslednje delo:¹³

Natovorili sta 202 dvomotorni in 51 štirimotornih letal, v tovoru pa je bilo: orožje — lahke strojnice, puške in minometi z municijo, hrana — moka, žito, riž, sladkor, čaj, kava, suh krompir, razna konzervirana hrana, pa tudi cigarete, bencin, olje za strojnice, obleke, stroj za rezanje papirja, sedem pisalnih strojev in štiri majhna motorna vozila. Šest letal so natovorili izključno s sanitetnim materialom. To delo je opravljalo trideset tovarišev.

Drugi pa so v tem času v skladiščih pripravili: 1882 cilindrov, pretežno z orožjem in municijo, oblekami in hrano, 1858 vreč moke (po 25 kg vreča), 150 malih vreč sladkorja in čaja, 80 vreč riža, 400 vreč žita, 100 sodov bencina, 80 kant bencina, 80 kant olja za stroje (kante po 30 kg), 53 minometov, 3310 zabojev in vreč municije.

Poročilo štaba tega bataljona navaja, da je bilo od 20. do 26. maja 1944 natovorjeno 210 dvomotornih in 45 štirimotornih letal. V skladiščih pa so v tem času pripravili takle tovor za letala: 4258 zabojev in vreč municije, 1680 cilindrov orožja in municije, 34 cilindrov telefonskega materiala, 20 vreč radiotelefonskega materiala, 30 zabojev radioaparatorov, 16 cilindrov radiomateriala, 60 mitraljezov tipa »Bren«, 200 pištol, 40 daljnogledov, 100 paketov medikamentov, 28 minometov, 77 bal papirja, 1025 vreč moke, 150 vreč sladkorja, čaja in mleka v prahu, 30 cilindrov sladkorja, čaja in kave, 55 vreč konzerviranega mleka, 30 zabojev raznovrstne hrane, 30 cilindrov razne hrane, 176 vreč konzerviranega mesa, 9 cilindrov konzerviranega mesa, 210 vreč suhega zelja, 100 vreč čebule, 160 vreč krompirja, 90 vreč rdeče pese, 150 zabojev in 50 vreč soli, 115 vreč čevljev, srajc, oblek, 116 vreč raznega semenja.

Oglejmo si še poročilo štaba tega bataljona o opravljenem delu od 3. do 10. junija 1944. Naloženih je bilo 377 letal, v skladišču pa so spakirali za transport: 2341 vreč in zabojev municije, 398 cilindrov municije, 415 vreč in zabojev municije in raznih oblačil, 106 vreč municije, oblek in čevljev, 483 vreč in zabojev raznovrstne hrane in oblek, 30 cilindrov orožja in municije, 1078 cilindrov municije in oblek, 4 cilindre raznega bojnega materiala, 8 zabojev barometrov in baterij, 16 zabojev hrane, 10 cilindrov zdravil, 267 vreč in zabojev razne hrane, 250 cilindrov razne hrane in oblek, 21 zabojev aparatorov,

Podoficirski tečaj 4. prekomorske brigade (v začetku 1945). Za mitraljezi klečijo (z leve proti desni): Anton Černe-Zvone, komandant brigade, Edvin Pervanje, pomočnik politkomisarja brigade, Franc Kralj, politkomisar brigade, (harmonikaš, ?), Jelka Sever-Žugelj, kulturno-prosvetni referent brigade, Franc Artač, namestnik komandanta brigade, Anton Mršek-Zvone, pooblaščen oficir OZN-e v brigadi, Jože Bombač, starešina tečaja

barometrov in baterij, 6 zabojev zdravil, zdravniških aparatov, radioaparatorov in oblek, 777 vrečic in zabojev razne hrane, cigaret, tobaka, vžigalic in drugega, 110 cilindrov raznega orožja, municije in oblek, 7 zabojev radioaparatorov, baterij in zdravil, 517 vreč razne hrane in oblek, 8 minometov, 101 cilinder pušk in municije z raznimi oblačili, 60 cilindrov s po 2 mitraljezoma in po 1250 naboji za vsak mitraljez ter obleke, 75 vreč municije, oblek in čevljev, 8 cilindrov oblek, 17 zabojev radioaparatorov z baterijami in obleke, 4 cilindre delov za aparate, 45 cilindrov pušk, 42 cilindrov s po 2 protiletalskima mitraljezoma in po 2 paketoma municije za te mitraljeze, 12 zabojev in 5 cilindrov radioaparatorov, municije in oblek, 42 cilindrov mitraljezov, 30 vreč mesa, 45 vreč mitraljezov, po en komad v vreči, 52 valjev s po 2 mitraljezoma in po 1250 naboji za vsak mitraljez.

Ta bataljon je samo od sredine marca do 25. julija 1944 naložil 3765 letal z materialom, ki so ga pripadniki bataljona tudi spakirali. Tu niso všteta številna letala, ki so jih ti tovariši iztovorili, niti številni »Liberatorji« in drugi bombniki, na katere so nakladali težke bombe, ki so razbijale sovražnika tudi v Jugoslaviji, prav tako pa niso všteti naloženi in razloženi kamioni, ki so dovažali in odvažali ves ta material v skladišča in iz njih.

Enako delo kot bataljon v Brindisiju so opravljale tudi naše enote v angloameriških skladiščih in na letališčih v Bariju, Palesi in Foggi. Opravljale so zavarovanje ter pripravljale in odpravljale material predvsem za Jugoslavijo. Količina dela, ki so ga opravile te enote, sorazmerno nikakor ni manjša.

Mnogo materiala je bilo odpravljenega v Jugoslavijo tudi iz ruske baze, kjer je delo prav tako opravljala četa NOVJ. Iz poročila štaba baze NOVJ v Bariju z dne 29. avgusta 1944, poslanega vrhovnemu štabu NOV in POJ, je razvidno, da je ruska baza v Bariju opravila od ustanovitve do 27. avgusta 1944 kar 265 vzletov, od teh 59 v Jugoslavijo. Prepeljala je 358 ton materiala, iz Jugoslavije v Italijo pa 713 ranjenih in bolnih borcev NOVJ.¹⁴

Kot smo že omenili, so bila zavezniška skladišča tudi v Monopoliju. V teh skladiščih in pristanišču je pripravljal in odpravljal material 2. bataljon, le s to razliko, da je bilo pakiranje, zlasti spočetka, bolj preprosto, ker so material nalagali na ladje v luki v Monopoliju, mornarji pa so ga odvažali naprej na Vis in drugam v Dalmacijo.

Razloženih in naloženih je bilo veliko število ladij. Transport so opravljale zvečine jugoslovanske motorne jadrnice, ki sploh niso

bile grajene za prevoz čez Jadran, temveč so prej služile samo za obalni promet. Vendar so mornarji NOVJ te naloge uspešno opravljali. Promet je deloma potekal tudi s parniki in potniškimi ladjami, kar pa je bilo tvegano, ker jih na morju ni bilo moč dobro zamaskirati in so bile preveč izpostavljene sovražniku.

Že nekako sredi leta 1944 pa se je del prometa iz Monopolija preusmeril preko letališča v Brindisiju. Material, ki ga je moštvo 2. bataljona pripravljalo v skladiščih v Monopoliju, so zdaj prevažali s kamioni tudi na letališče v Brindisiju, od tod pa z letali v Jugoslavijo in drugam. Te prevoze so v glavnem opravljali šoferji 2. bataljona. Zaradi te preusmeritve prometa so poslej tudi v skladiščih v Monopoliju pakirali material v oblike, primerne za prevoz z letali. Tudi moštvo tega bataljona ni opravilo nič manj dela kot drugi.

Iz poročila, ki ga je štab tega bataljona poslal 4. julija 1944 zastopstvu nacionalnega komiteja NOVJ v Bariju, je razvidno, koliko in kakšno delo so opravljale posamezne čete:

Prva četa je vkrcavala in izkrcavala ladje v pristanišču v Monopoliju, opravljala delo na obali in na železniški postaji, po potrebi pa delala tudi v zavezniških skladiščih. V juniju 1944 je natovorila 27 motornih ladij in štiri parnike, izkrcala pa 12 motornih ladij in pet parnikov. Poleg tega je četa štiri noči izkrcavala tudi angleške parnike, in to: dve noči je delalo 45 tovarišev, eno noč 50, eno noč pa 44 tovarišev. Vsak od njih je opravil enajst ur in pol dela, tako da je četa napravila skupaj 2267 delovnih dni po sedem ur in 42 minut, to je 16 821 ur.

Druga četa je od 1. do 30. junija 1944 opravljala razna dela v zavezniških skladiščih. Napravila je 1770 delovnih dni po osem ur, skupaj 14 160 ur.

Tretja četa je delala v zavezniških skladiščih ter je od 6. do 30. junija 1944 napravila skupaj 2804 delovnih dni po osem ur, v celem 22 432 ur. Tako je dnevno delalo 17,13 tovarišev.¹⁵

Material, ki ga je pripravljalo in odpravljalo moštvo 4. prekomorske brigade, naložena letala in ladje — vse to ni bilo namenjeno samo Jugoslaviji; del tega so odpravljali tudi na druga bojišča. Naslednji podatki kažejo, koliko materiala je bilo na primer po zračni poti prepeljanega v Jugoslavijo v razne pokrajine samo v mesecu oktobru 1944: Srbija 6,9 ton, Slovenija 101,1, zahodna Bosna 60,3, Makedonija 4,8, Črna gora 94,4, zahodna Hrvaška 63,5, Slavonija 61,8, vzhodna Bosna 55,8, Primorska 8,2, Istra 1,5, Dalmacija 3,9 ton, vsega skupaj v oktobru 471,2 ton.¹⁶

Takšni so podatki iz poročila, ki ga je štab baze NOVJ v Bariju poslal 14. decembra 1944 vrhovnemu štabu NOV in POJ in ki zajema material, odpravljen po zračni poti iz omenjenih skladišč oziroma z navedenih letališč.

Proti koncu leta 1944 in v začetku leta 1945 so količine materiala, dobavljenega Jugoslaviji, narasle. Pogoji za pridobivanje materiala od zaveznikov so bili dokaj ugodni, ker se je takrat začelo vnovič govoriti o izkrcanju zaveznikov na našem ozemlju. Major Tone Marinček, zvezni oficir glavnega štaba Slovenije v Bariju, pravi v poročilu, poslanem 18. januarja 1945 glavnemu štabu Slovenije med drugim: »Zahtevke za januar so zavezniki sprejeli brez vsakega zadržka. Material, ki ga zahtevate, je težak 800 ton. Pred nekaj dnevi je bila konferenca vseh komandantov eskadrilj, ki jo je vodil major Wilson. Sklenili so, da bodo izrabili lepo vreme in v glavnem prevažali material v Slovenijo. V smislu sklepov te konference je bilo izvršenih precej poletov: 87 letal nad IX. korpus, deset letal nad VII. korpus.«¹⁷ Pri tem je treba omeniti, da so zavezniki iz strateških razlogov dajali takrat prednost IX. korpusu in IV. operativni coni NOVJ.

Do kraja vojne so bile prepeljane v Jugoslavijo še velike količine materiala, čeprav so zavezniki, ko so prišli do spoznanja, da se ne bodo mogli izkrcati v Jugoslaviji, postali glede dobave materiala za borce v Jugoslaviji zelo skopi. Toda ves material je šel skozi roke borcev 4. prekomorske brigade.

Spušcanje materiala iz letal za potrebe borcev NOVJ

Zelo pomembna naloga enot 4. prekomorske brigade je bila spremljati letala in spuščati material na dogovorjenih krajih na jugoslovanskih tleh.

Pri 1. bataljonu v Brindisiju je bila tretja četa, tako imenovana »leteča četa«, spočetka imenovana tudi borbena četa »Simona Gregorčiča«, ker so bili v njej povečini fantje iz Slovenskega Primorja. Ta četa je glede na spremembe štela 120 do 140 mož. Tudi pri četi na angloameriškem letališču v Bariju je obstajal »leteči vod«, ki ga je vodil Josip Bajuk. Te dve enoti sta bili povezani z zavezniškima letalskima enotama RAF (Royal Air Force) in BAF (Balkan Air Force), ki sta prevažali material v Jugoslavijo in drugam. V obeh naših enotah so bili samo izbrani tovariši, sposobni za polete.

Evakuacija ranjencev iz Slovenije na letališče Škabrnje pri Zadru (marec—april 1945)

Material so spuščali na področju vse Jugoslavije. V Sloveniji so ga odmetavali predvsem na področju Črnomlja, na Banjšici (okrog 700 metrov visoki planoti med rekama Idrijco in Sočo), na Šentviški planoti (okoli 700 metrov visoki planoti med Idrijco in Baško grapo), na Blokah (planota visoka 700 metrov, vzhodno od Cerkniškega in severno od Loškega polja), predvsem pa na področju Trnovskega gozda med spodnjo Vipavsko dolino, Idrijco, Tribušo in Čepovanskim delom. Po podatkih tovarišev iz teh dveh »letečih« enot je vsak izmed njih opravil kakih 60 do 70 poletov. Bili so srečni in ponosni, kadar so se v tihih nočeh dvigali nad domovino, saj so se zavedali pomembnosti svojega poslanstva.

Toda marsikaterikrat so se letala vrnila v bazo, ne da bi bila tovor odvrгла, in sicer bodisi zaradi atmosferskih motenj in sovražnikovih ovir ali pa zavoljo pomanjkljivosti signalov na krajih, kjer so material čakali. Več letal z dragocenim tovorom je sovražnik tudi sestrelil in njihove posadke so po navadi zgorele v plamenih razbitih letal.

»Sporočamo, da se borec 3. čete tega bataljona, tovariš Drago Božeglav-Antonov, roj. 8. novembra 1914 v Lokvi pri Divači, ni vrnil s poleta, ko je 23. junija 1944 ob 20.15 uri odletel s transportnim letalom 'Halifax' skupaj s sedemčlansko posadko zavezniških vojakov. To transportno letalo je baje imelo nalogo, da spusti tovor nekje v severni Italiji,« se glasi poročilo, ki ga je štab bataljona v Brindisiju poslal 24. junija 1944 štabu baze NOVJ v Bariju. Tridesetega junija pa je sledila karakteristika za tovariša Božeglava: »Vojaško usposobljen, borben, discipliniran, predan NOB, zvesto izvrševal naloge.« V istem dopisu beremo tudi tole: »S poleta se ni vrnil borec 1. voda 3. čete tovariš Stanko Pregelj-Valentinov, roj. v Lomu (Gorica). V NOV je prišel 1. novembra 1943.«¹⁸ Štab bataljona pa je dal o tovarišu Preglju takšno karakteristiko: »Discipliniran, hraber, rad se javlja za akcije, predan NOB.«

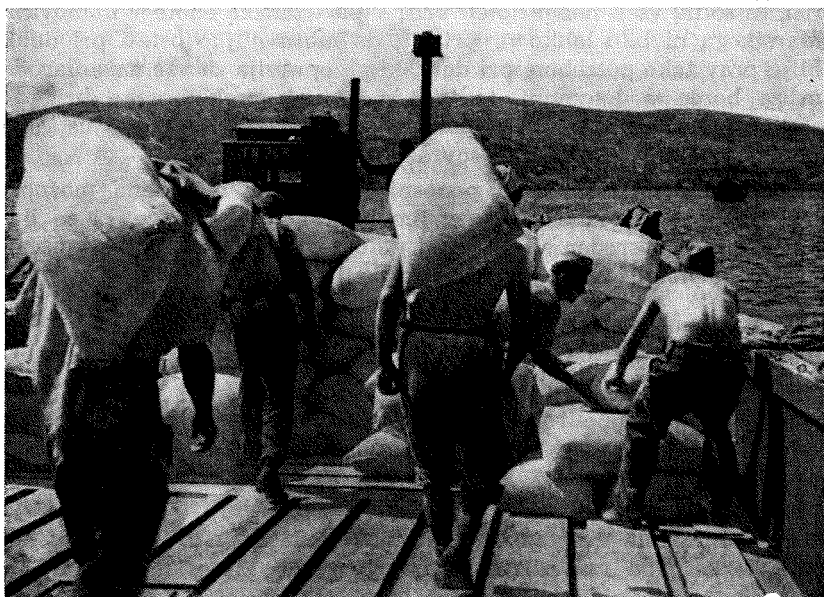
Septembra 1944 se ni vrnil s poleta tudi tovariš Alojz Poberaj iz Solkana pri Gorici. Letalo, s katerim je tovariš Poberaj letel, je po pripovedovanju tovarišev iz »leteče čete« odneslo material v Jugoslavijo in ga je sovražnik sestrelil menda nekje v Bosni. Ti trije partizani so padli pri izvrševanju vojaških dolžnosti. Še nekaj tovarišev je v brigadi zgubilo življenje in so bili pokopani v Monopoliju. Na žalost o njih nimamo zanesljivih podatkov.

S poleta se ni vrnil tudi politkomisar 3. čete 1. bataljona. Toda tokrat je bilo drugače. Polete so v »leteči četi« in v »letečem vodu«

opravljali po določenem seznamu. Tako je 11. novembra 1944 ob 19. uri vnovič odletel nad Jugoslavijo politkomisar omenjene čete v Brindisiju Adolf Dovžak. Letel je s posadko, ki naj bi spustila tovor nekje v Beli krajini. Ko so prileteli nad cilj in zagledali pod seboj pet ognjev v obliki črke L, so se začeli spuščati. Toda namesto dogovorjenega znamenja z električno lučjo je letalo sprejel močan sovražnikov protiletalski ogenj. Kljub težkemu tovoru se je letalo le izognilo napadu in se usmerilo nazaj proti bazi v Brindisiju.

Nad Reko pa je doživelo nov sovražnikov napad in bilo tik nad obalo Jadrana zadeto. Vžgalo se je in začelo padati z višine 3500 m. Zavezniki so obvestili štab brigade, da je v tem letalu našla smrt vsa posadka, seveda s politkomisarjem čete Dovžakom vred. In vendar se je iz gorečega, padajočega letala rešil edino Dovžak, medtem ko je drugih devet članov posadke zgorelo.

Ko je namreč Dovžak opazil, da je letalo zadeto ter da gori in pada, se je pognal iz njega v temno noč, odprl padalo in nepoškod-

Vkrcavanje hrane za naše borce (Vis, 1944). Partizanska mornarica je požrtvovalno oskrbovala borbene enote na otokih in na kopnem

van padel v morje, dobrih sto metrov vstran od otoka Raba. Zatem je priplaval na otok ter se s težavo povezal s tamkajšnjimi terenskimi aktivisti (takrat je bil otok Rab v rokah ustašev in Nemcev), ki so mu omogočili, da je odšel na otok Pag, kjer so bili partizani. Od tod se je prek Ista in Visa vrnil k svoji četi v Brindisiju prav tedaj, ko so za svojim dobrim politkomisarjem pripravljali žalno slovesnost.

Tudi takšno poslanstvo ni bilo prav nič lahko. Zanj je bilo treba mnogo hrabrosti in prisebnosti. Vsak polet je bil tvegan. Tovariši pa se poletov niso bali in se jim kljub žalostnim vestem niso izogibali. Vedrih obrazov in nasmejani so se vkrcavali v letala, prav taki pa so se vračali z uspešno opravljenih poletov.

»Kako je bilo? Kje ste bili? Kaj ste videli?« To so bila vsakdanja vprašanja, kakršna so »letalcem« postavljali predvsem tisti, ki se poletov niso udeleževali. Vsak dan so se o tem pogovarjali. Mnogi niso bili na svoji zemlji že pet ali celo več let. Radi bi odšli v borbo v domovino. Velike težave so bile prav s posameznimi tovariši, ki so na vsak način hoteli priti v partizanske enote v domovini. Marsikoga ni bilo lahko prepričati, da mora nujno ostati pri delu, ki je prav tako potrebno, pri delu, ki ga opravlja za vse naše narode in za borce v domovini, ter da je tudi 4. prekomorska brigada sestavni del hrabre jugoslovanske partizanske vojske, ki uspešno dokončuje boj za uničenje sovražnika.

Ti »letalci« pa so bili ponosni, da jim je bila dana možnost letenja nad domovino in da so jim bile zaupane naloge, ki so jim omogočile neposreden stik z borci v domovini, ko so se tudi spuščali na zasilna letališča na jugoslovanskih tleh.

Akcije brigade za materialno pomoč borcem v domovini

Velike količine raznovrstnega materiala so bile, kot smo že omenili, prepeljane v Dalmacijo tudi iz pristanišč južne Italije, predvsem iz Monopolija. Ladje niso prevažale le materiala iz zavezniškega kontingenta, namenjenega jugoslovanskim borcem, marveč tudi znatne količine raznega materiala, ki so ga pripadniki 4. prekomorske brigade in raznih ustanov v Italiji zbrali med seboj ali kakorkoli samoiniciativno pridobili na področju južne Italije.

V četrti prekomorski brigadi so bile stalne akcije in tekmovanja za zbiranje hrane, cigaret, oblek in drugih potrebščin, pa tudi orožja

in municije za potrebe borcev v domovini. V ta namen so posamezne enote prav tekmovala v štednji. Zmanjševale so potrošnjo hrane, da bi je čimveč ostalo za borce v domovini, prostovoljno so se dvakrat tedensko odrekle zajtrku, kosilu in večerji. O tem so z občudovanjem pisali celo angleški časopisi.¹⁹

Pri komandah čet ter štabih bataljonov in brigade so bile posebne komisije, ki so organizirale tekmovanje in vodile evidenco, katera desetina, vod, četa ali bataljon je zbral za borce v domovini največ in najboljši material. Količine tako zbranega materiala pa niso bile majhne.

Samoiniciativne akcije za zbiranje materiala so potekale tudi izven brigade. Naj navedemo samo en primer.

V Monopoliju je bilo »pokopališče avtomobilov«, kot so imenovali prostor, kamor so zavezniki odvažali iz prometa izločene kamione, ki so imeli okvarjen motor ali poškodovano karoserijo. Naši tovariši so takoj ugotovili, da je mnogo teh vozil moč z malo truda usposobiti za uporabo. Poklicali so nekaj mehanikov, ti pa so več kamionov kmalu usposobili za vožnjo ali pa demontirali in popravili samo motor. Taka vozila ali pa samo motorje so naložili na ladjo in odposlali v Dalmacijo, seveda sporazumno z odgovornim zaveznikom oficirjem. Podobnih akcij je bilo nešteto.

Mnogo hrane in oblek ter drugega materiala so kot pomoč Sloveniji zbrali med seboj ameriški Slovenci, pripadniki ameriških oboroženih sil, stacioniranih v južni Italiji. Ta material so sami prevažali s kamioni v Monopoli in ga izročali štabu brigade.

Material, zbran med borci brigade in izven nje, so odpravljali v domovino predvsem z ladjami, kajti letala so bila le malo na razpolago za prevoze materiala, ki je bil izven kontingenta zavezniške pomoči, namenjene Jugoslaviji. Ladje so ga odvažale na Vis in drugam, in sicer ne le za potrebe pomorskih in suhozemskih enot NOVJ, ki so osvobajale otoke in dalmatinsko obalo; mnogo materiala je bilo poslanega tudi oblastnemu odboru za Dalmacijo. Ta odbor se je štabu 4. prekomorske brigade pismeno zahvalil, tako za poslano pomoč kakor tudi za topli sprejem, kakršnega so borci 4. prekomorske brigade izkazali evakuirancem in ranjencem, ki so dospeli v Italijo s področja Dalmacije. Pismene zahvale za podobno pomoč je 4. prekomorska brigada prejela tudi od drugod, na primer od 26. divizije NOVJ.

Delo Stana ter pomoč evakuirancem in ranjencem

V sklopu in popolni oskrbi 4. prekomorske brigade je bil tudi tako imenovani »Stan« v Monopoliju. Komandant Stana je bil kapetan Albin Dolščak, ki pa ga je v decembru 1944 zamenjal poročnik Jože Janežič. Stan je imel krojaško in čevljarstvo delavnico, kuhinjo in pralnico za svoje potrebe in za potrebe brigade. Njegova naloga pa je bila zlasti še oskrba ljudi, ki so prihajali iz bolnišnic ali od drugod ter čakali bodisi na razpored ali pa na odhod v domovino; bil pa je tudi prebivališče za evakuirane ljudi iz domovine, ki jih je bilo veliko.

Od kod so prihajali ti evakuiranci in kakšna je bila glede njih naloga 4. prekomorske brigade?

Področje naših pomorskih zvez se je raztezalo od pristanišč v južni Italiji pa do pristanišč in otokov v južni in srednji Dalmaciji. Kakor smo že omenili, so enote 4. prekomorske brigade nato varjale ladje z materialom za domovino, pomorska zveza pa je omogočala tudi evakuacijo civilnega prebivalstva in ranjencev iz ogroženih operativnih področij širokega obalnega pasu.

Zaradi evakuacijske akcije so imele operativne enote večjo gibljivost, pa tudi njihova udarna moč se je bolj sprostita. Narodno-osvobodilna vojska je namreč ščitila pod svojim okriljem na tisoče civilnih oseb, ki bi sicer postale žrtve povračilnih in maščevalnih ukrepov okupatorjeve vojske in domačih okupatorjevih pomagačev.

Z našimi in zavezniškimi ladjami je bilo prepeljanih iz Jugoslavije v Italijo ali pa je potovalo prek Italije vsega približno 36 000 ljudi, ki so jih na jugoslovanski strani Jadrana vkrcale v Dalmaciji boreče se enote, medtem ko so jih na drugi strani, v južnoitalijanskih pristaniščih, sprejemale enote 4. prekomorske brigade ter jim nudile svojo pomoč bodisi pri izkrcavanju, nastanitvi in prehrani ali pa pri prevažanju na določena mesta.

Kakih 8000 teh evakuirancev je bilo iz zdravstvenih in drugih razlogov nastanjenih deloma v Stanu 4. prekomorske brigade v Monopoliju, predvsem pa v zbirnih taboriščih jugoslovanskega centra za begunce v Santa Maria di Leuca, v Santa Cesarea in v drugih krajih na peti Apeninskega polotoka.

Približno 28 000 evakuirancev pa je iz Taranta, Brindisija in Neaplja, kamor so jih s kamioni štaba baze NOVJ v Bariju prepeljali tudi šoferji in spremljevalci 4. prekomorske brigade, odpoštovalo z zavezniškimi ladjami v Afriko — v Sinajsko puščavo, kjer so ostali do konca vojne.

Tudi pri povratku evakuirancev iz južne Italije, ki so jo zapustili tedaj, ko je bila osvobojena Dalmacija, je moštvo 4. prekomorske brigade požrtvovalno sodelovalo, bodisi s prevozi, bodisi pri vkrcavanju.

Prav tako so pripadniki 4. prekomorske brigade sprejemali ranjene in bolne borce NOVJ, ki so jih z letali in ladjami vozili iz domovine v južno Italijo. Nudili so jim okrepčilo ter jih nato odpremljali in spremljali v bolnišnice. Samo iz Slovenije je bilo v južno Italijo prepeljanih 2189 ranjenih in bolnih borcev.

Kjerkoli se je pač pokazala potreba, so borci 4. prekomorske brigade kljub obremenjenosti s svojimi osnovnimi nalogami priskočili na pomoč. Pri krvodajalskih akcijah za potrebe ranjenih jugoslovanskih borcev, ki so prispeli v bolnišnice v južno Italijo, so bili prostovoljci v brigadi tako številni, da vsi niti niso mogli priti na vrsto. Pri zavezniških zdravnikih, ki so ob teh krvodajalskih akcijah prihajali v brigado in odvzemali kri, sta tako množičen odziv in tako visoka stopnja patriotske zavesti zbudjala pravo občudovanje.

Zbiranje Jugoslovancev na področju južne Italije

Omenili smo že, da je bila ena izmed nalog 4. prekomorske brigade tudi iskati, zbirati in vključevati v vrste NOVJ Jugoslovane, ki iz kakršnegakoli vzroka še niso našli poti vanje.

Že takoj po osvoboditvi južne Italije je poleg zastopstva NOVJ prišla tja tudi kraljevska delegacija iz Kaira. Ta sicer ni žela uspehov pri vključevanju Jugoslovancev v vrste kraljevske vojske, vendar pa je z vsemi sredstvi poskušala preprečiti njihovo vstopanje v NOVJ. Nagovarjala je zaveznike, naj ne dovolijo odhajanja naših ljudi v borbo v Jugoslavijo, češ da je vseeno, ali se borijo pri zaveznikih ali pri Titu.

Po drugi strani pa je italijanska vojska zadrževala v svojih enotah še nekaj naših ljudi s področja Istre in Slovenskega Primorja. Do teh pa ni bilo vedno lahko najti poti, zakaj italijanski oficirji so skrbno pazili nanje in so še zaostriili varnostne ukrepe. Takrat se je bilo namreč že pojavilo vprašanje Trsta, Istre in Slovenskega Primorja. Naše akcije so bile tvegane, saj je bilo treba s temi tovariši najprej najti primerne zveze, se z njimi skrivaj sestajati in jih ponoči prevažati v naše vrste.

Naši tovariši so odhajali na razgovore na vse strani in se borili za vsakega posameznika. Žal ni na razpolago arhiva 4. prekomorske brigade, kjer bi našli podrobna poročila o prizadevanju, da bi naše ljudi vključili tja, kjer jim je bilo mesto.

Iz dnevnika Vlada Cencija, ki je bil namestnik komandanta bataljona 4. prekomorske brigade, je na primer razvidno, kako sta z bataljonskim obveščevalcem Rajkom Jenkom potovala po Kalabriji in po italijanskih kasarnah »stikala« za našimi ljudmi. Po štiri-najstdnevnem potovanju in iskanju sta pripeljala v Monopoli skupino Slovencev v italijanskih uniformah.

Takih primerov pa je bilo več. Povsod v južni Italiji, kjer je bila stacionirana italijanska pa tudi zavezniška vojska, in če so bili v njej Jugoslovani, so funkcionarji 4. prekomorske brigade prizadevno opravili svoje delo, ki je imelo tudi velik politični pomen.

Vojaška, politična in kulturno-prosvetna dejavnost v brigadi

Četrta prekomorska brigada je morala ostati v južni Italiji zaradi že opisanih nalog in opravil. Toda njen komandni in politični kader ni nič manj truda vložil v prizadevanje za vojaško, politično in kulturno-prosvetno vzgojo moštva brigade. Že od vsega začetka si je zastavil za smoter ustvariti iz brigade zavedno borbenc enoto ter vzgojiti slehernega njenega posameznika tako, da bo postal pravi vojak, z vsemi odlikami borca jugoslovanske NOV.

Posebna skrb je bila posvečena nižjemu kadru. V ta namen je bilo prirejenih več tečajev, na katerih so si pripadniki brigade pridobivali vojaško znanje ter se seznanjali s političnimi in kulturnimi vrednotami, značilnimi za novo jugoslovansko vojsko; postali naj bi starešine, ki znajo spoštovati človeško dostojanstvo slehernega borca, razvijati v njem čut za prostovoljno disciplino in red ter čut tovarštva in samozavesti. Prav iz vojaških in političnih podoficirskih kadrov, ki jih je vzgojila brigada, je bilo 60 tovarišev poslanih v domovino v 26. divizijo NOVJ, kjer so popolnili nižji komandni kader.

Strokovna vojaška vzgoja je v brigadi potekala po skrbno izdelanih programih. Ti so po navadi zajemali vojaška predavanja, namenjena nižjemu komandnemu kadru — desetarjem, vodnikom, komandirjem in njihovim namestnikom, pa tudi urjenje v ravnanju z orožjem za vse pripadnike enot. Predavanja so slonela predvsem na vojaških in političnih publikacijah NOVJ, na člankih v »Naši vojski«, »Borbi«, »Narodnem vojaku« itd., zajemala pa so vse važ-

nejše teme, kot npr.: smelost, spretnost, iniciativa poveljevanja; poveljevanje in kontrola; skrb za borca; današnja dolžnost mladine v vojski; čuvanje vojaške tajnosti; odnosi med borci in starešinami in podobno.

Pri praktičnem delu je šlo predvsem za spoznavanje orožja, njegovo vzdrževanje in ravnanje z njim. To je bila stalna naloga komandnega kadra, vseh enot in posameznikov. Vodstvo brigade se je namreč zavedalo, da utegne brigada nekega dne iznenada odpotovati v domovino in poseči v boj ter da je v boju izredno pomembno prav obvladovanje orožja.

Največ vojaškega znanja in izvežbanosti si je nižji komandni kader pridobil v brigadnih tečajih za podoficirje in za tovariše, ki so bili predvideni za nižji komandni kader. Na teh tečajih so predavali oficirji in politkomisarji štabov bataljonov in štaba brigade. Program je zajemal teme s področja topografije, zvez, utrjevanja, razen tega pa streljanje, vežbanje, politična predavanja in pod. Disciplinski starešina tečajev je bil Jože Bombač. Tečajnikov v enem tečaju je bilo tudi do sedemdeset. Uspeh je bil zelo dober; k temu je pripomoglo, ker so bili udeleženci tečajev oproščeni drugih opravil.

Vojaškemu vežbanju, zlasti v začetnem obdobju obstoja posameznih enot, ni bilo moč posvetiti dovolj pozornosti, predvsem zaradi slabega razporeda in urnika dela ter pomanjkanja časa. Vendar

Del udeležencev podoficirskega tečaja 4. prekomorske brigade v Monopoliju. Pred njimi: starešina tečaja Jože Bombač

se tudi to področje ni zanemarilo. Vežbanje pa je postalo intenzivno, ko se je štab brigade odločil izvesti vojaško paradu.

Parada je bila 1. maja 1945 v Monopoliju in v njej je sodelovalo okoli 700 pripadnikov 4. prekomorske brigade. Komandant parade je bil komandant 1. bataljona p. poročnik Ciril Pangeršič. Defile se je pomikal mimo štaba brigade in predstavnikov štaba baze NOVJ v Bariju; navzoči so bili komandant baze polkovnik Rado Pehaček in predstavniki angloameriške vojske v Monopoliju. Na ulicah si je paradu ogledalo tudi precej zavezniških vojakov, toplo pa so našo vojsko pozdravili prebivalci Monopolija. Brigada je namreč bila zaradi vzornega vedenja svojih pripadnikov priljubljena in spoštovana pri tamkajšnjem prebivalstvu, saj je bilo med njim mnogo simpatizerjev jugoslovanskih partizanov.

Parada je pokazala visoko stopnjo izvežbanosti moštva 4. prekomorske brigade in o nji so se pohvalno izrazili tudi navzoči zavezniški oficirji.

Enaka organizacijska načela kot pri vojaški vzgoji so veljala tudi na področju politične vzgoje. Predavanja so zajemala vse pripadnike brigade, politični tečaji pa politdelegate, politkomisarje čet in njihove pomočnike ter vse tovariše, ki so bili glede na svoje moralne in politične kvalitete predvideni za nižji politični kader.

Pripadniki brigade zvečine niso bili prej v NOVJ niti niso imeli priložnosti, da bi se bili zadosti seznanili z razmerami v bivši Jugoslaviji. Zato je kazalo v predavanjih za vse enote in tudi v brigadnih političnih tečajih sistematično obdelati razvoj, politiko in cilje razredne monarhistične oblasti v stari Jugoslaviji, vlogo, prizadevanje in spletke begunske jugoslovanske vlade v tujini, vlogo njene četniške vojske in drugih sodelavcev okupatorja v domovini, hkrati pa prikazati nastanek in razvoj NOB, razvoj in smotre NOVJ in ljudske oblasti ter temelje povojne družbene ureditve v novi Jugoslaviji.

Partijska in skojevska organizacija (sekretar SKOJ v brigadi je bil Jure Zaninović) sta v brigadi imeli pomembno vlogo. V njenih vrstah je bilo približno dvesto članov. Od teh jih je bilo približno dve tretjini zaradi njihovih političnih, moralnih in drugih lastnosti, kakršne so potrebne za sprejem v partijo in SKOJ, sprejetih v brigadi. Ti komunisti se niso zapirali v svoj krog ter niso obravnavali le splošnih internih vprašanj ter študirali gradivo s področja marksistične teorije, temveč so bili v brigadi faktor, ki je na vseh področjih dela kazal svoj pozitivni vpliv.

Mnogo političnega partijskega in skojevskega dela ter krepitve discipline je bilo treba zlasti spomladi 1945, ko se je zaostрил položaj

glede Trsta. Takrat je namreč postala italijanska kampanja izredno ostra. Italijanski fašistično-šovinistični časopisi so blatili novo Jugoslavijo ter statistično in z drugimi argumenti dokazovali, da so Istra, Reka, Trst in Slovensko Primorje italijanski. Po ulicah italijanskih mest so fašisti organizirali šovinistične demonstracije, fašistični kričarji so razgrajali in napravili celo atentat na misijo NOVJ v Rimu. Ozračje je bilo sploh silno napeto.

Tudi štab 4. prekomorske brigade je 15. aprila priredil v Monopoliju protestni miting zaradi neupravičenih ozemeljskih zahtev Italije. Udeleženci so prišli iz vseh krajev južne Italije, kjer je bil jugoslovanski živelj. Miting je bil zelo buren, vendar internega značaja in ni imel odmeva na ulicah. V brigadi je bilo takrat mnogo sestankov z borci, kjer se je razpravljalo, kako se je treba vesti v javnosti. Bojazen je namreč bila, da nekateri naši tovariši, ki so okusili knuto fašizma, ne bodo mirno prenašali izzivanj ekstremistov, to pa bi vso brigado lahko privedlo v neprijeten položaj.

Brigada je živela in delala v specifičnih pogojih, v okolju, v katerem so bili tudi ljudje z drugačnimi, socialističnim načelom tujimi in celo sovražnimi nazori. Takšne nazore in zavestno infiltracijo tuje miselnosti v naše vrste pa je uspešno pobijal ravno partijski, skopjevski in ves politični aktiv brigade z nenehnim načelnim in konkretnim tolmačenjem ter reševanjem posameznih problemov.

Tudi kulturno-prosvetna dejavnost je bila v brigadi zelo razgibana in uspešna. To delo je vodil propagandni referent pri štabu

Borci 4. prekomorske brigade se pripravljajo na prvomajsko proslavo v Monopoliju (1945)

brigade. Nekaj časa je to bil Rado Bordon, ki je v brigado prišel iz 24. italijanske garibaldinske partizanske brigade »Pio Borri«, boreče se proti Nemcem na področju Toskane; ko pa je tovariš Bordon odšel v domovino, da bi organiziral agitpropagandni oddelek 5. prekomorske brigade, je kulturno-prosvetno dejavnost v brigadi vodila p. poročnik Jelka Sever-Žugelj.

V vsakem bataljonu in v vsaki četi je bil kulturno-prosvetni odbor, ki je skrbel za delo na tem področju. Le-to pa je bilo zelo široko, saj je zajemalo toliko vej, da se je mogel udeleževati sleherni posameznik, bodisi da se je sam učil ali poučeval druge, bodisi da je ustvarjalno uveljavljal svoje zmožnosti in svoja nagnjenja. Zaradi velike oddaljenosti bataljonov in predvsem čet ni bilo mogoče ustanoviti enotnih brigadnih kulturnih skupin, vendar pa niso bili uspehi skupin v posameznih bataljonih in četah zato nič manjši.

Pevski zbori in amaterske igralske skupine, recitacijski zbori in posamezni recitatorji so imeli v enotah brigade številne prireditve in dosegli lepe uspehe. Kulturnim prireditvam, ki so jih organizirali kulturno-prosvetni odbori po bataljonih in četah, so pogosto prisostvovali tudi zavezniški vojaki in oficirji, prav tako pa domačini — simpatizerji jugoslovanskih partizanov. Zelo aktivna je bila zlasti kulturna skupina 1. čete 2. bataljona; izvedla je precejšnje število skečev s partizansko tematiko, ki jih je v ta namen pisal politkomisar čete (prej pomočnik politkomisarja) Metod Jurčič.

Nogometni klubi v brigadi niso prirejali tekem le med seboj, temveč so se pogostoma pomerili tudi s klubi zavezniških vojakov in s tamkajšnjimi domačimi klubi.

Mnogo tovarišev se je udeleževalo v šahovskih krožkih. Tudi likovne sekcije v brigadi so uspešno delovale; na razstavi, ki so jo priredili v Monopoliju, so presegle vsa pričakovanja. Razstavo si je ogledalo tudi mnogo ljudi izven naših vrst. Jezikovni krožki pa so poleg učenja materinega jezika zajemali še učenje ruskega in angleškega jezika.

Posebno skrb so kulturno-prosvetni odbori posvečali odpravi nepismenosti. Nepismenih v brigadi sicer ni bilo veliko, vendar pa so bili zanje prirejani tečajji, ki so nepismenost docela odpravili.

Na desni: Radius poletov transportnih letal (BAF), ki so dovažala material enotam NOVJ v domovini ter odvažala iz nje ranjence in evakuirance. Delo v zvezi s temi transporti so opravljali pripadniki 4. prekomorske brigade

Mnogoštevilna poljudnoznanstvena in kulturna predavanja so prav tako prispevala svoj delež h kulturno-prosvetnemu dvigu pripadnikov brigade. Vsa ta bogata dejavnost in razgibano življenje brigade sploh pa sta se zrcalila tudi v številnih in vsebinsko pestrih stenskih časopisih, ki so jih imele vse enote brigade.

Tako so pripadniki brigade, ki so sicer opravljali zvečine težko fizično delo, koristno izrabili svoj prosti čas, se aktivno kulturno-prosvetno udeleževali in si širili svoje obzorje na raznih področjih. Hkrati pa se je utrjevala in poglobljala njihova politična zavest in borbena pripravljenost.

Naj omenimo še to, da je štab brigade priredil v začetku leta 1945 v Monopoliju šoferski tečaj, na katerem se je 53 tovarišev usposobilo za voznike kamionov.

Brigado so obiskali tudi nekateri pomembni kulturni in politični delavci. Tako jo je obiskal pisatelj Ferdo Kozak in ob tej priložnosti predaval borcem o Prešernu. Profesor Karlo Rupel je v brigadi priredil violinski koncert, tovarišica Brina pa baletno predstavo. Tovariš Franc Leskošek-Luka je brigado obiskal v začetku leta 1945 in zelo pohvalil delo brigade pri oskrbovanju naše vojske v domovini. Ob tej priložnosti je tovariš Leskošek pripravil predlog, da se odlikuje dvajset tovarišev iz brigade, ki so odlikovanje tudi prejeli.

Odhod brigade v domovino

Bližal se je konec vojne. Številčno stanje brigade je nenehno nihalo, toda ne bistveno. Iz nje so odhajali bolni in za težja dela nesposobni tovariši, prav tako pa tudi tovariši, ki so obvladali razne stroke; slednji so odhajali bodisi v partizanske tovarne, ki so bile v Bariju, kot npr. v tovarno galice »Mosor«, v tovarno mila, tovarno konjaka, v farmacevtski laboratorij, bodisi v naše krojaške in čevljarke delavnice v Bariju, ki so delale za potrebe v domovini. Namesto njih so seveda prihajali novi, zakaj s pripravljanjem in odpravljanjem materiala za domovino je bilo vedno dovolj dela. Število pripadnikov brigade se je gibalo od 1000 do 1300. Iz poročila štaba brigade je razvidno, da je 15. maja 1945 štela brigada 1180 tovarišev in osem tovarišic.²⁰

Vtem se je vojna končala. Prenehali so razlogi, zaradi katerih je bila brigada zadržana v Italiji. Štab baze Jugoslovanske armade v Bariju je dal nalog, naj se brigada prične pripravljati na odhod v domovino.

To je bil trenutek, ki se ne dá opisati. Zatajevane skrbi, želje in hrepenenje posameznikov, ki so dotlej izžarevale le v požrtvovalnem, nesebičnem delu za blaginjo domovine ter v učenju in borbeni pripravljenosti, so se sprostile in izbruhnile z nezadržno silo. Vest o bližnjem odhodu brigade v domovino je njene pripadnike prevzela bolj kot karkoli in bolj kot kdajkoli prej; v mislih so že bili onstran Jadrana.

Štab brigade je naročil svojim enotam, naj se z vso opremo in oborožitvijo ter z vsemi rezervami koncentrirajo v Monopoliju, zakaj po nalogu štaba baze JA v Bariju se je morala brigada pred odhodom v domovino še organizacijsko preosnovati. V dveh bataljonih so se zbrali vsi tovariši iz Slovenije, v enem bataljonu pa tovariši iz Hrvaške in z drugih področij Jugoslavije.

Zavezniki so dali za odpravo brigade v domovino na razpolago štiri ladje (večje bojne čolne). Nanje je brigada naložila vse rezerve, nekaj orožja, sedem motornih koles in drugo. Sedemindvajsetega maja 1945 ob šestih zvečer so te ladje z moštvom, orožjem in materialom 4. prekomorske brigade JA odplule iz luke Monopoli. Brigada je štela takrat okoli 1200 mož.

Ladje so preplule Jadransko morje brez nevšečnosti. Brigada je stopila 28. maja 1945 ob treh popoldne na jugoslovanska tla v Splitu, kjer so jo prebivalci navdušeno sprejeli. Mestnemu narodnemu odboru v Splitu je brigada poklonila domala vso hrano, ki jo je pripeljala s seboj, za kar se ji je predsednik MNOO tovariš Mrduljaš javno zahvalil. Zvečer pa je brigada priredila v splitskem gledališču veličasten miting z lastnim pestrim programom; zbrane borce in prebivalstvo je nagovoril v. d. politikomisarja brigade Tonček Kovač.

Po letu dni in več skupnega dela na tujih tleh v korist NOVJ in vse domovine, potem ko so se drug drugega spoznali ter vzpostavili iskreno vzajemno spoštovanje in tovarištvo, so se pripadniki brigade iz Slovenije poslovili v Splitu od tovarišev iz Hrvaške in od drugod. S hvaležnostjo so segli v roke komandnemu in političnemu kadru, še posebej predvojnemu revolucionarju in dobremu politikomisarju bataljona Andjelku Šiškovu, doma iz Kaštela Sućurca pri Splitu. Njihov bataljon je namreč ostal v Splitu, kmalu nato pa odpotoval v Zagreb.

Brigada (štab brigade, dva bataljona, delavnice oziroma osebje Stana) se je 30. maja v rani jutranji uri odpeljala z ladjami v Zadar. Tam je prenočila in drugi dan nadaljevala pot v Novi. Tudi v Novem je prenočila, se naslednji dan s kamioni prepeljala na Reko, od

to pa se je z vlakom odpravila v Ljubljano, kamor je prispela 2. junija 1945 ob sedmih zvečer in se nastanila v bivši belgijski kasarni.²¹ Tu je brigada nadaljevala z delom. V kasarni je naprej potekalo politično in kulturno-prosvetno delo, v Tivoliju pa je imela brigada vsak dan vojaške vaje.

Dobrih deset dni po prihodu v Ljubljano je bila 4. prekomorska brigada razformirana. Nekateri tovariši so že prej odšli na nove službene dolžnosti. Moštvo iz delavnic, kuhinj, šoferji in tovariši raznih strok so ostali v Ljubljani, medtem ko je bil del moštva in del vodilnega kadra dodeljen v dopolnilno brigado v Škofji Loki. Glavnina borcev pa je odšla v Tolmin in se tam vključila v 31. divizijo Jugoslovanske armade.

Tako je 4. prekomorska brigada JA zaključila svojo pot. Med vojno je opravila velikansko delo v korist narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskih narodov, čeprav ga je morala opravljati na tujih tleh, ker so tako narekovale potrebe in je bil tak ukaz vrhovnega štaba NOV in POJ. Svojo nalogo je uspešno in častno opravila na vseh področjih svoje dejavnosti. Zato si je pridobila svoje zgodovinsko mesto med drugimi jugoslovanskimi partizanskimi brigadami.*

* Vire, pojasnila in opombe glej na straneh 407—410 te knjige.

PETA
PREKOMORSKA BRIGADA
IVANA TURŠIČA

Uvod

Pri zgodovinskem orisu 5. prekomorske brigade Ivana Turšiča je treba poudariti predvsem naslednje njene posebnosti:

— Brigada je združevala le manjši del Primorcev, zato pa številne Slovence iz vseh drugih slovenskih pokrajin — Štajerske, Koroške, Gorenjske, Dolenjske in celo sinove izseljencev iz raznih evropskih dežel in tudi iz Amerike.

— Bila je najštevilnejša med prekomorskimi enotami, najso-dobneje opremljena, po svoji strukturi povsem regularna enota in je taka v svoji celotni sestavi stopila na slovenska tla.

— Vojaških operacij ni imela veliko, a tiste, ki jih je izvedla, so bile opravljene v kritičnih fazah in odločilnih situacijah, kar jim daje poseben pomen.

— Nemajhen je tudi prispevek brigade k sodelovanju njenih pripadnikov v povojni graditvi dežele.

Spričo teh posebnosti 5. prekomorske brigade in razpoložljivega gradiva o njej so pomembna predvsem tale obdobja iz njene zgodovine: zbiranje in organiziranje prostovoljcev v Angliji ter njihova povezava z bazo NOV Jugoslavije v Bariju; formiranje brigade v Gravini in Splitu; vojaško in politično utrjevanje brigade; gibanje in boji brigade do njenega razformiranja ter, zatem, sodelovanje njenih borcev v starih partizanskih brigadah.

Zbiranje in organiziranje prostovoljcev v Angliji

Jedro 5. prekomorske brigade so sestavljali štajerski, koroški in gorenjski fantje, ki so se spomladi leta 1944 znašli v nemških vojaških uniformah na novem bojišču v severni Franciji. Po sili izrednih razmer so mnogi od poznejših borcev 5. prekomorske brigade bili potisnjeni v prav tiste nemške enote, ki naj bi bile nepo-

sredno preprečile invazijo zaveznikov čez Rokavski preliv. Nahajali so se potemtakem v izvidniških, tankovskih in topniških enotah, ki so nadzirale cherbourški polotok. Prav zato pa so imeli možnost, da ob invaziji izkoristijo ugodno priložnost in kot Slovenci, ki so bili prisilno vključeni v nemško vojsko, zrahljajo nemški odpor.

To možnost so tudi izrabili. Čeprav so bili večinoma manj izobraženi ali manj razgledani kmečki fantje, so že takoj ob prihodu v Francijo kovali načrte za beg. Naporni vojaški drill ter nečloveško ravnanje nemških oficirjev in podoficirjev so prenašali samo v upanju na skorajšnjo zavezniško invazijo, ki bi jo izkoristili za to, da se iztrgajo iz spon nemškega vojaškega stroja.

Ko je 6. junija 1944 prišlo do tako težko pričakovane invazije, so začeli množično zapuščati nemške vojaške enote in ob sodelovanju francoskih domačinov iskati priložnosti, da prestopijo k zaveznikom. Mnogi so, tvegajoč življenje, odvrgli orožje že ob prvem spopadu in se kljub grožnjam z vojaškim sodiščem vdajali celo tankistom. Bili so primeri, da so nekateri še med boji obrnili orožje proti nemškim oficirjem in podoficirjem.

Tako so ti fantje nedvomno pomagali omajati udarno moč nemške armade v najbolj kritičnem času, ko je šlo za to, ali se bodo zavezniki obdržali na kopnem. O množičnih pobegih iz nemške armade pa najbolj priča dejstvo, da se je že v juliju 1944, še ne dva meseca po začetku invazije, zbralo v angleškem vojnem taborišču pri kraju Woodhouseely blizu Edinburgha na Škotskem nad 1500 Slovencev, ki so bili poprej v nemški vojski.

Zavezniki so sprva vse prebežnike in dejanske ujetnike ne glede na narodnost spravljali v enotna taborišča. Že takoj v začetku pa so se Slovenci takemu ravnanju uprli. Zahtevali so od taboriščnih poveljstev, naj jih ločijo od nemških ujetnikov, ker so bili mobilizirani v nemško vojsko protizakonito in prisilno, razen tega pa zvečine niso bili zajeti, marveč so že v prvih dneh po invaziji zavestno prestopili k zaveznikom in celo kot borci sodelovali pri njihovih vojaških operacijah. Na to svojo zahtevo so bili ujetniki slovenske narodnosti v skupini za skupino prepeljani v mednarodno vojaško taborišče pri kraju Woodhouseely.

To taborišče je bilo, ko je prispela vanj prva slovenska skupina, še prazno. V manj kot dveh mesecih pa se je v njem zbralo že kakih 10 000 ljudi, predvsem Poljakov, Čehov, Rusov, Luksemburžanov, Belgijcev in Italijanov, pa tudi pripadnikov drugih narodov, ki so poprej prav tako prisilno nosili nemške uniforme ali pa so jih zavezniki osvobodili iz nemških koncentracijskih taborišč.

Konec julija 1944 je število Slovencev v omenjenem taborišču naraslo že na okrog 2700. Odpočili so se nekoliko od vojnih grozot in predvsem od krutega duševnega pritiska, kakršnemu so bili poprej izpostavljeni, hkrati pa so se po radiu in časopisju seznanili s potekom vojnih in političnih dogodkov.

Ker so po poljske in češke prostovoljce že prihajali oficirji njihovih osvobodilnih armad, so tudi Slovenci v taborišču začeli misliti na svojo vojaško organizacijo in odhod na bojišče. »Slovenski bataljon«, kakor so se imenovali ti slovenski prostovoljci, se je odlikoval po vzorni disciplini in narodni zavesti ter je užival splošen ugled tako pri taboriščnem poveljstvu kot pri drugih taboriščnikih in okoliškem kmečkem prebivalstvu.

Sprva se je želja po aktivnem sodelovanju v boju proti osovraženi nemški vojski in po odhodu na bojišče oglašala pri posameznikih, toda kaj kmalu je postala splošna. Vendar je bila izpolnitev te želje še negotova. V taborišču so namreč razvili propagandno aktivnost bivši jugoslovanski kraljevski oficirji, ki so skušali slovenske fante pridobiti, da bi v sestavu regularne zavezniške brigade odšli na italijansko bojišče. Angleškimi vojaškimi oblastem se je zdela taka rešitev sprejemljiva in mogoča, saj so tako odhajali na bojišče tudi poljski prostovoljci, ki jih je zbirala poljska begunska vlada.

Pojavljale pa so se tudi druge spletke in nevarnosti. Taboriščne oblasti so slovenskim fantom večkrat namigovale, da bi jim lahko omogočile odhod v Ameriko, mnogi pa bi lahko ostali celo v Angliji. Take ponudbe so Slovenci v taborišču sprejemali s precejšnjim nezaupanjem, saj so bili medtem iz radia in časnikov že dokaj poučeni o narodnoosvobodilnem boju, ki ga je Titova vojska v Jugoslaviji bila za popolno osvoboditev jugoslovanskih narodov.

Vendar so se razmere naglo spreminjale. Uveljavljanje sporazuma Tito—Šubašić je omogočilo, da so nazadnje, po posredovanju kombinirane vlade v Londonu, prišli v taborišče tudi Titovi partizanski oficirji. Ti so slovenskim fantom v taborišču nakazali možnost, da se organizirano vrnejo v domovino in se pridružijo partizanskim enotam NOV Jugoslavije. Večina se je za to možnost takoj ogrela, vendar spričo omahovanja in zavlačevanja angleških oblasti še ni prišlo do njenega uresničenja. Dokončna odločitev je padla daleč od Londona in domovine.

Od 19. oktobra do 1. novembra 1944 je bila namreč v Moskvi zavezniška konferenca, ki so se je udeležili zunanji ministri zavezniških sil Hull (ZDA), Eden (Velika Britanija) in Molotov (ZSSR). Razpravljali so o splošnem vojaškem in političnem položaju, med

drugim tudi o Jugoslaviji, in sklenili, da se zavezniške velesile ne bodo vtikale v zadeve jugoslovanskih narodov, marveč da si bodo ti po osvoboditvi sami izbrali svojo ustavno ureditev.

Že nekaj dni po tej konferenci pa so se njene posledice občutile tudi v angleškem taborišču, kjer so bili Slovenci, ki so si želeli vrnitve v domovino. Angleške oblasti so menile, da je njihova skrb za »nevtralnost« potešena, zato so Slovence dovolile, da smejo odrediti v zbirno bazo NOV v Italijo in od tam v domovino.

Podpisali so posebne pogodbe, prejeli vojaške uniforme in opremo, nato pa so jih prepeljali v londonsko predmestje Lee on Sea. Tu so se 16. novembra 1944 formirali kot brigada, in sicer, začasno, v okrilju češke osvobodilne armade, dokler ne bi mogli odpotovati v Italijo.

Brigada je štela 2700 do 2800 borcev. Imela je štiri bataljone, od teh vsak po štiri čete, in lastno intendanturo. Borci so dobili vojaške knjižice s slikami in so prejemale tedensko plačo. Že tedaj so se začeli seznanjati s partizanskim načinom bojevanja, predvsem pa so spoznavali nastanek narodnoosvobodilnega gibanja jugoslovanskih narodov, potek narodnoosvobodilnega boja in se učili partizanskih pesmi.

Imeli so tudi svojo kulturno skupino. Ta je poleg drugega svojega udejstvovanja priredila 15. oktobra slovesno akademijo v počastitev 100-letnice rojstva slovenskega pesnika Simona Gregorčiča. Akademija je močno povzdignila ugled brigade pa tudi ugled jugoslovanskega partizanstva v domovini.

Enajstega decembra 1944 se je brigada vkrcala v Liverpoolu na ladjo, 24. decembra pa pristala v Neaplju. Od tam se je z vlakom prepeljala v Gravino, kjer je bilo eno od zbirnih središč baze NOVJ v Bariju.

Formiranje brigade v Gravini in Splitu

Baza NOVJ v Bariju je odigrala pomembno vlogo v narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov. Navezovala je stike z zavezniki, hkrati pa zbirala in pošiljala nove in nove borce v domovino. S tem namenom je organizirala tudi več zbirnih središč, med katerimi je bilo zlasti za formiranje slovenskih prekomorskih enot pomembno središče v bližnjem mestecu Gravini.

Že oktobra in novembra 1944 se je v Gravini zbralo precejšnje število Slovencev, ki so pozneje prišli deloma v sestav 5. prekomorske brigade. Bili so to večidel primorski Slovenci, ki so prišli

Izkrcanje ene izmed skupin borcev 5. prekomorske brigade Ivana Turšiča v Splitu (december 1944)

tja iz južne Francije, Italije in Alžirije, bodisi kot bivši mobiliziranci v italijanski vojski, bodisi kot bivši interniranci v fašističnih koncentracijskih taboriščih ali kot pripadniki italijanskih kazenskih delovnih bataljonov (battaglioni speciali), nekaj — med njimi tudi bivše španske borce — pa jih je tja neposredno poslal Komite narodne osvoboditve iz Pariza.

Ko je v decembru prispelo iz Anglije sporočilo, da je na poti v Gravino velika skupina že organiziranih borcev iz angleških taborišč, je štab baze NOVJ v Bariju sklenil zbrati vse Slovence v Italiji in jih poslati v Slovenijo. Slovence so pošiljali v Slovenijo sicer že prej, vendar so vse prekomorske brigade in enote ostajale v Dalmaciji v sestavi VIII. udarnega korpusa NOVJ. Toda sedaj je bila spričo izrednih potreb v domovini izrecna želja vodstva narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji in štaba baze v Bariju, da borci nove brigade vendarle odrinejo v Slovenijo. Okoliščine pa so povzročile, da je tudi 5. prekomorska brigada prispela v Slovenijo šele skoraj tik pred koncem vojne.

Manjše, »neangleške« skupine brigade so bile že v novembru 1944 prepeljane v Split, ki je po osvoboditvi postal zbirna baza v domovini. Prva in največja »angleška« skupina je prispela v Gravino 26. decembra, v Split pa je bila prepeljana postopoma, v celoti do 8. januarja 1945. Borcem, ki so prišli iz Gravine, se je v Splitu pridružila tudi manjša skupina borcev iz mornariške baze NOVJ v Monopoliju; tam je namreč deloval transportni bataljon, ki je novembra 1944 prišel v sestav 4. prekomorske brigade.

Uradna ustanovitev brigade datira z dne 23. decembra 1944. Tega dne je bil v Splitu formiran štab brigade in ustanovljene so bile brigadne enote, razen 4. bataljona, ki je bil formiran 5. januarja 1945. Skupine, ki so prihajale čez morje pozneje, so dopolnjevale že oblikovane enote. Brigada je ob svoji ustanovitvi dobila tudi ime: 5. prekomorska brigada Ivana Turšiča, po narodnem heroju Ivanu Turšiču-Iztoku, komandantu Kosovelove brigade in pozneje 30. divizije IX. korpusa (padel 29. julija 1944 pri Lokvah).

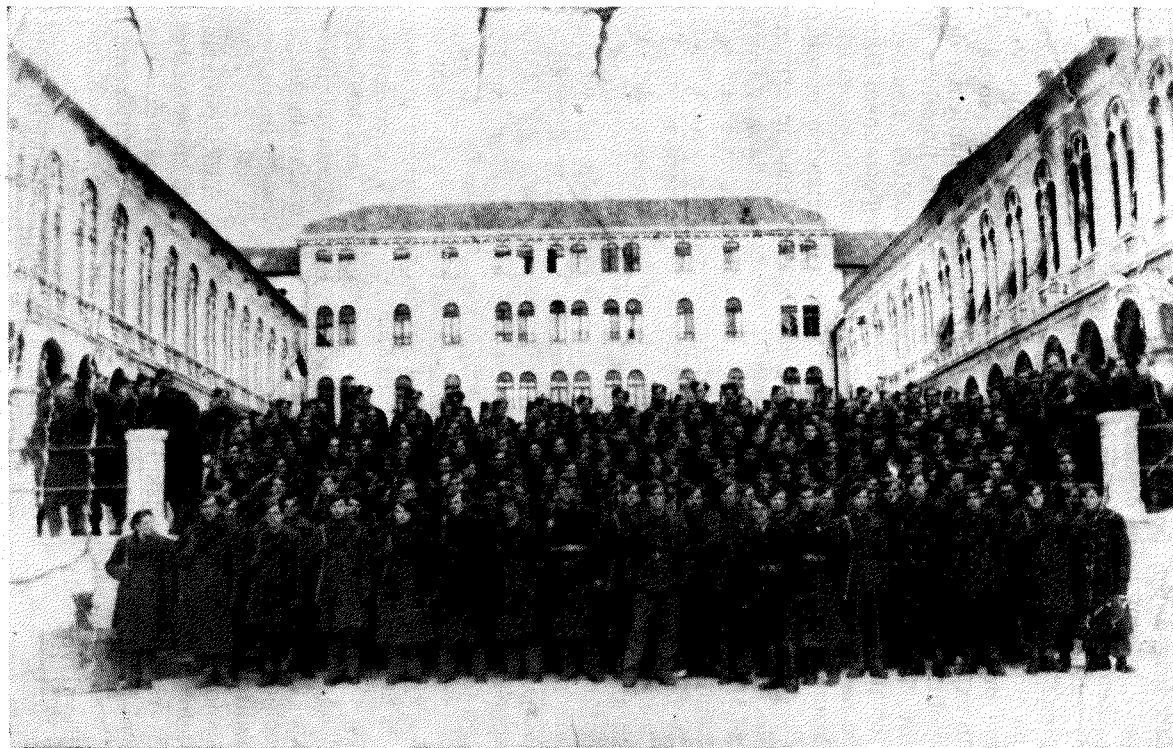
Iz Anglije sta prišli prek Italije še dve pomembni skupini borcev: prva v februarju 1945, ki je bila prav tako razporejena v posamezne bataljone in druge enote 5. prekomorske brigade, druga pa tik pred odhodom te brigade v Slovenijo; spremljala je brigado kot tako imenovani pèti, dopolnilni bataljon. Že ob osvoboditvi je prispela v domovino tudi intendatura, ki je bila ostala v Londonu, da je pripravljala nove skupine za pot domov in za vključitev v NOV Jugoslavije.

Vojaško, politično in kulturno-prosvetno utrjevanje brigade

Kakor smo videli, je brigada kot partizanska vojaška in politična enota nastajala postopoma, njena borbena pot in njen odhod v Slovenijo pa sta se zavlekla. Vzrokov za to je bilo več.

Že takoj v začetku je brigadi primanjkovalo izkušenega vojaškega in političnega kadra. Brigadno poveljstvo se je sicer obrnilo po pomoč na štab VIII. udarnega korpusa NOVJ, a ta je po eni strani sam trpel pomanjkanje kadra, po drugi strani pa je želel obdržati brigado v svojem sestavu, ker mu je borcev primanjkovalo.

Izdatneje so brigado podprli 3. prekomorska udarna brigada ter mestni komite in mestno poveljstvo v Splitu, kjer je več slovenskih partizanskih oficirjev opravljalo razne vojaške in politične dolžnosti. V brigado je nadalje prišlo tudi nekaj partizanskih oficirjev, ki so se zdravili v bolnišnicah v Italiji.

Del borcev 5. prekomorske brigade (1. četa 3. bataljona) v Splitu (januar 1945)

Cilj brigadnega poveljstva je bil pripeljati v Slovenijo čim močnejšo in čim bolj organizirano vojsko, taka pa brigada niti v vojaškem niti v političnem pomenu tedaj še ni bila. Sestavljali so jo predvsem borci, ki so kot bivši pripadniki tujih vojaških formacij pač dobro poznali razno orožje in frontalno vojno taktiko, tuje pa jim je bilo partizansko bojevanje in manevriranje. Večino je sicer prevevala trdna narodna zavest, zaradi katere so se tudi odločili za vstop v NOVJ, niso pa še bili dodobra seznanjeni z družbeno političnimi cilji narodnoosvobodilnega gibanja jugoslovanskih narodov. Taka brigada bi bila lahko verjetno doživela neuspeh že takoj ob prihodu v Slovenijo ali pa bi bila po nepotrebnem izkrvavela že na pohodu do nje.

Razumljivo je, da se je v takem položaju brigadno poveljstvo odločilo za pot, ki se je pokazala kot edino utemeljena in primerna: sklenilo je brigado zadržati v Dalmaciji vse dotlej, da se njeni pripadniki vojaško in politično dovolj usposobijo za borbeni pohod v Slovenijo in za uspešno samostojno operiranje na domačih tleh.

Tako se je brigada do 17. marca 1945, ko je krenila prek Velebita, zadrževala večinoma v obalnem pasu Dalmacije med Splitom in Zadrom. Ves ta čas je porabila za temeljito vojaško urjenje v partizanskem vojskovanju, za izpopolnjevanje svojega vojaškega in političnega kadra ter za politično in kulturno-prosvetno delo med borci.

Vojaško urjenje brigade oziroma njenih enot se je uspešno in koristno povezovalo z vojaškimi akcijami na terenu. Osvobojeni del Dalmacije je namreč po odhodu partizanskih enot, ki so zasledovale že umikajočega se sovražnika, ostal skoraj brez zaščite in nadzorstva. Zato so se vanj venomer vtihotapljale razne sovražne tolpe od ustašev do četnikov in strahovale zlasti vaše narodne odbore. Številčno tako močna, hkrati pa sodobno opremljena in izurjena brigada je ne samo učinkovito preganjala in uničevala te tolpe, marveč je tudi prebivalstvu utrjevala vero v zmago in dokončno osvoboditev.

Svojo moč je brigada pokazala na dveh velikih paradah, v Splitu in Zadru, kamor je prebivalstvo ure in ure daleč prihajalo gledat »redno Titovo vojsko«. Seveda je glas o nenavadno močni, moderni in vzorno organizirani vojski segel tudi do sovražnika, mu hudó omajal morálo, povzročal v njegovih vrstah zmedo in mu zmanjševal voljo do nadaljnega boja.

V kratkem si je brigada dopolnila potrebni vojaški in politični kader, in sicer tudi iz vrst lastnih borcev. S tem namenom so bili

organizirani politični, podoficirski in minometalski tečaj. Udeleženci tečajev so opravljali izpite ter so takoj po njih prevzemali vodilna vojaška in politična mesta v brigadnih enotah.

Politično delo med borci je bilo izredno intenzivno. Razvilo se je predvsem na podlagi že omenjenega tečaja, zlasti pa s predavanji, ki so zajemala do malega vse borce. Zaradi pomanjkanja političnih delavcev so večkrat, vsaj v začetku, predavali tudi sami borci, ki so bili dovolj razgledani in seznanjeni s cilji narodnoosvobodilnega boja.

Že takoj od začetka sta v tem delu pomembno sodelovali tudi partijska in skojevsko organizacija. V januarju 1945 je brigada

Del štaba 5. prekomorske brigade (Split, 10. januarja 1945). V prvi vrsti z leve proti desni: Silvo Hrovat, politkomisar brigade, Stane Mahne, komandant brigade, Franc Mazovec-Risto, načelnik štaba brigade

imela 36 članov KP in 65 članov SKOJ, toda obe organizaciji sta številčno nenehno rasli, tako da je bilo marca v brigadi že 63 članov KP in 219 skojevcev.

Razen političnega dela je bilo v brigadi močno razvito tudi kulturno-prosvetno delo. Pri štabu brigade je delal številčno dokaj močan in kadrovsko vsestransko zaseden agitpropagandni oddelek, v katerem so se zbrali tudi nekateri borci z izrazito umetniško nadarjenostjo. Oddelek je imel lasten pevski zbor (oktet), izbran izmed najboljših pevcev v brigadi, igralsko skupino, risarje, recitatorje, predavatelje za razne stroke in propagandiste. Posamezne skupine, ki so pripadale oddelku, so delovale v vsej brigadi, obiskovale bataljone, čete in prištabne enote na položajih, organizirale mitinge in razne kulturne prireditve, pevske, igralske in recitacijske nastope, s predavanji in sploh z živo besedo dvigale izobrazbo in razgledanost borcev ter poglobljale njihovo narodno, kulturno in politično zavest.

Oddelek je povsod, kamor je brigada prišla, gojil tudi najtesnejše stike z ondotnim prebivalstvom, prirejal v vseh večjih krajih mitinge, kulturne večere, proslave in podobne prireditve, konference in sestanke z ljudstvom, slikarske in propagandne razstave itd., pa tudi izobraževalne tečaje za nepismeno prebivalstvo.

Poleg tega je izdajal vsebinsko in oblikovno bogat brigadni list, v katerem so sodelovali borci iz vseh brigadnih enot, pomagal je pri izdajanju bataljonskih in četnih listov, izdajal dnevna vojaška in politična poročila ter razne priložnostne, predvsem kulturne in propagandne publikacije. Posamezni člani agitpropagandnega oddelka brigade so s poročili in drugimi prispevki sodelovali tudi pri publikacijah drugih enot NOVJ, kot vojni dopisniki in pod.

Vsa ta dejavnost brigade je ugodno vplivala na prebivalstvo v vseh krajih, koder se je brigada pomikala. Še blagodejnejši vpliv pa je imela na borce. Prej neuki in malo razgledani kmečki fantje so kmalu dojeli smisel in smotre narodnoosvobodilnega boja ter se prav zaradi tega tudi dobro vživeli v partizansko življenje in bojevanje. V vseh bojih so se izkazali izredno hrabre, disciplinirane, tovariške in vojaško iznajdljive. Nekateri so zlasti v bojih za Bilaj in Gospić in pozneje v spopadu s slovenskimi domobranci pokazali izjemno junaštvo. Mnogi so v teh bojih tudi padli.

Nič manj blagodejen ni bil politični in vzgojni vpliv tovariškega življenja v brigadi na poznejše življenje njenih borcev in njihovo sodelovanje v povojni graditvi dežele. Iz brigade so izšli nekateri pozneje pomembni organizatorji ljudske oblasti, politični delavci v

Borci 5. prekomorske brigade se pripravljajo na pohod v Slovenijo (marec 1945)

tovarnah in vaseh, književniki in slikarji, novinarji in znanstveniki, zdravstveni delavci, inženirji itd. Zlasti kmečki fantje so ob svoji vrnitvi v ožjo domovino ponesli tudi v najodročnejše vasi, kjer sploh ni bilo partizanov, ideje in sadove narodnoosvobodilnega boja ter zamisel o novem svetu in življenju v bratski skupnosti narodno, politično, gospodarsko in družbeno osvobojenih jugoslovanskih narodov.

Gibanje in borbene operacije brigade v Dalmaciji

Ob svoji ustanovitvi v Splitu je štela brigada skupno 3200 borcev, podoficirjev in oficirjev. Imela je štiri bataljone in pri tem vsak bataljon po štiri čete, razen tega pa še naslednje prištabne enote: spremljevalno četo, četo za zvezo, bolničarski vod, intendantsko četo in agitpropagandni oddelek. Številčno stanje brigade pa se je spreminjalo, ker je do srede februarja 1945 odšlo iz nje v artilerijo, mornarico, v tankovske, letalske in druge specialne enote narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije okrog 1200 borcev, hkrati pa so vanjo dotekali tudi novi.

Brigada se je sicer ves čas svojega bivanja v Dalmaciji gibala v obalnem pasu med Zadrom in Splitom, vendar se je gibanje posameznih enot prilagajalo potrebam. Takoj ob ustanovitvi so se štab brigade, prištabne enote in prvi bataljon nahajali v Splitu, tretji bataljon v Benkovcu, četrti bataljon pa celo v Šibeniku. Tako razmeščene so ostale enote samo v začetni fazi formiranja brigade, nato pa so se začele premikati.

Tako je bil prvi bataljon premeščen iz Splita v Zadar in že nekaj dni pozneje v Visočane, da zavaruje morsko ožino na relaciji Pag—Ražanac—Om in Karlobag na nasprotni strani, koder so plule zavezniške in partizanske ladje ter iztovarjale živež in vojaški material za borce v Liki, na Kordunu, v Beli krajini in drugod.

Bataljon je skoraj do polovice zasedel otok in potisnil sicer dokaj močnejšega sovražnika v mesto Karlobag. Naloga ni bila lahka, ker so ustaši večkrat poskušali vdreti proti jugu. Toda bataljonu so izdatno pomagali domačini, predvsem prebivalci Ražanca in Viljarca, ki so bataljonsko poveljstvo sproti obveščali o gibanju sovražnika na karlobaški strani.

Drugi bataljon se je iz Šibenika prav tako premestil najprej v Split, a takoj zatem v Biograd na moru, od tod v Benkovac in od tam v Zadar. Vsi premiki, ki so bili tudi demonstrativne narave in so imeli zlasti namen, da povzročajo pri sovražniku zmedo in

preplah, so se še nadaljevali, in sicer takole: Sukošan—Banjavica—Benkovac—Zemunik—Murvica—Radovina—Briševo.

Poglavitni vzrok teh premikov pa je bilo preganjanje in uničevanje ustaških in četniških tolp, ki so vnovič vpadale na osvobojeno ozemlje. Šele po teh, uspešno opravljenih očiščevalnih akcijah se je bataljon lahko ustalil v Briševem in se posvetil dokončnim pripravam za pohod čez Velebit.

Tretji bataljon se je iz Benkovca s kratkim postankom v Splitu premaknil sprva v Zadar, od tod v okoliške vasi, nato pa je skupno s prvim bataljonom preprečeval umik oziroma vdor ustašev in Nemcev z otoka Paga, kjer jih je napadala partizanska mornarica in jim grozila s popolnim uničenjem.

Podobno je manevriral četrti bataljon in približno taki so bili tudi premiki prištabnih enot. Tako je spremljevalna četa uspešno sodelovala pri karlobaški akciji, razen tega pa nadzirala teren okoli Polešnika, kjer je bil nastanjen štab brigade s agitpropagandnim oddelkom in intendantsko četo.

Enote brigade so v tem času nekajkrat temeljito prečesale celotno ozemlje, po katerem so se premikale, pobile precejšnje število sovražnikov, znatno število pa so jih tudi ujele in jih izročile mestnemu poveljstvu v Zadru.

Brigada je delovala samostojno, vendar v okviru 19. divizije VIII. udarnega korpusa NOVJ. Ves čas je tesno sodelovala na terenu tudi z ljudskimi odbori, pri katerih je zaradi svoje dobre organiziranosti in izredne discipliniranosti borcev uživala velik ugled ter vselej naletela na popolno razumevanje in močno podporo. Ob vsestranski podpori prebivalstva in organov ljudske oblasti na terenu je bila brigada vedno preskrbljena s prostori in živežem, kar je bilo za takratne razmere veliko. Štab 19. divizije pa je sicer dobro oboroženi brigadi dodelil tudi nekaj minometov, da je lahko bolje opremila spremljevalno četo.

Brž ko se je brigada spopolnila, notranje utrdila in preizkusila v borbenih akcijah, se je začela intenzivno pripravljati na končni pohod. S tem namenom so se tudi bataljoni nastanili po krajih, ki so bili bližje Polešniku, kjer se je nahajal brigadni štab. V tem času se je pridružil brigadi še peti, tako imenovani dopolnilni bataljon, ki je bil malo poprej prispel iz Italije in je štel 350 borcev. Tako je bilo v sestavi brigade tedaj skupno 2350 borcev.

Sedemnajstega marca 1945 je brigada krenila na pot. Z vlačilci se je prepeljala čez Podgorski kanal in pri Obrovcu zavila prek Velebita v Liko.

Boji v Liki

S tem se je začela prava borbena pot 5. prekomorske brigade. Na pohodu čez Velebit je bila v sestavu 20. divizije VIII. udarnega korpusa NOVJ. Pohod čez skalne grebene je bil izredno naporen, zlasti še zato, ker so borci nosili s seboj tudi najtežje orožje in veliko municije, vendar je potekel brez spopada s sovražnikom. Pogled na neskončno kolono mladih, spočitih, sodobno opremljenih in borbena razpoloženih borcev, ki so se vzpenjali po težko prehodnih, strmih pobočjih Velebita, je bil prav veličasten in je sovražniku upravičeno zbujal strah.

V Dalmaciji je bilo tedaj lepo, sončno spomladansko vreme, na liški strani pa sta borce pričakala sneg in mraz. Razen tega so bili od dvodnevne poti čez skalne grebene hudo izmučeni. Borci prvega in drugega bataljona, ki so v mraku prispeli do vasice Sv. Rok pod Velebitom, so se po dolgem maršu namenili k počitku. Polegli so kar pod drevjem. Toda že sredi noči je brigadno poveljstvo odločilo, da morajo kreniti proti vasi Ribnik, pred katero sta bila zavzela položaje že 3. in 4. bataljon; ta dva je namreč začel ogrožati sovražnik.

V pospešenem pohodu sta bataljona še pred jutrom prehodila okrog 25 kilometrov dolgo pot, in sovražnik, ki je začutil premoč, se je spet umaknil v vas, iz katere je bil napravil izpad.

Tako se je brigada znašla tik pred sovražnikom. Štab brigade se je namestil v vasiči Medak in v njegovi neposredni bližini so zavzele položaje tudi prištabne enote.

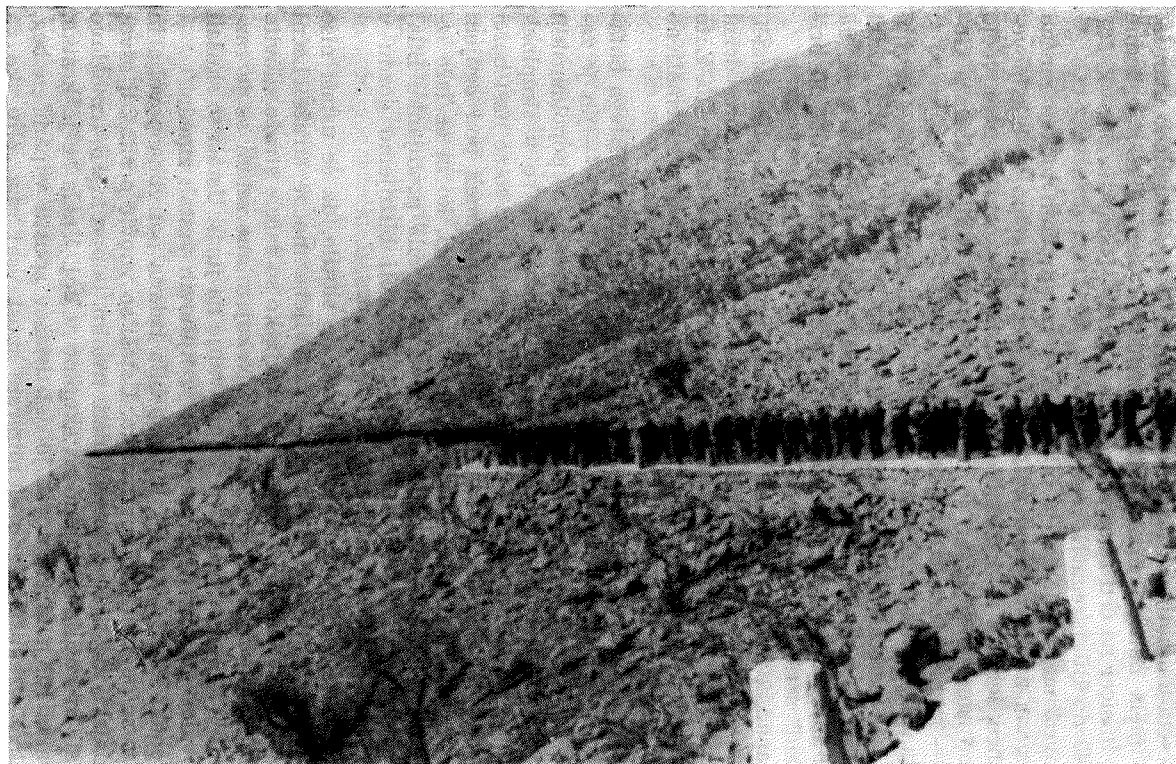
Ker so v tem času enote VIII. udarnega korpusa napadale Bihać, je brigada prejela od štaba 20. divizije ukaz, naj skupaj z 10. dalmatinsko udarno brigado napade utrjeno postojanko Bilaj, ki je varovala most čez reko Liko na cesti Gospić—Bilaj—Bihać. Z zavzetjem bilajskega mostu bi namreč preprečili sovražniku, da bi iz močno utrjenega Gospića, v katerem je bila zbrana elita ustaške vojske, poslal Bihaću pomoč.

Peta prekomorska brigada je v tej pomembni borbeni akciji dobila naslednje naloge:

— nadzorovati cesto Karlobag—Bihać in uničevati ustaške tolpe, ki so se klatile na tem področju;

— nadzorovati cesto iz Gospića proti Bihaću in zadrževati sovražnika, ki bi hotel nuditi Bihaću pomoč;

— napasti postojanko Bilaj na utrjenih točkah z zahodne strani Bilaja, in sicer Prkos k. 566—k. 576, Skvadra k. 578—k. 588 do Vrsina.

Pohod 5. prekomorske brigade po težko prehodnih, strmih pobočjih Velebita (marec 1945)

Deseta dalmatinska udarna brigada, ki je bila številčno manjša, pa je imela nalogo napasti utrjene ustaške postojanke z vzhodne strani, in sicer na črti železniška postaja Bilaj—Ribnik k. 609—k. 657 —k. 649 do Bilajskega Novega sela.

Sovražna postojanka je bila močna, na utrjenih točkah močno zavarovana z žico in bunkerji, posamezne utrdbe pa so bile povezane med seboj z rovi. Branilo jo je okrog 850 ustašev z največjo borbena zagrizenostjo, saj je bil Bilaj obenem tudi predstraža Gospića — središča ustaške vojske v Liki.

Peta prekomorska brigada je zasedla določene položaje s prvim, drugim in četrtim bataljonom, medtem ko je tretji bataljon ostal v rezervi. K napadu je bila pritegnjena še spremljevalna četa, za primer hudega ustaškega odpora pa je štab 20. divizije dodelil brigadi tudi artilerijsko baterijo.

Napad se je, točno po ukazu, začel 25. marca ob enajstih ponoči, in sicer sta napadli obe brigadi hkrati. Čeprav so bili borci drzni in vztrajni, se je vendar pokazalo, da brez artilerije ne bo šlo. Zato so se začasno umaknili s položajev, utrdbe pa je začela sistematično razbijati artilerija.

Boj je trajal ves naslednji dan. Ker so bili borci četrtega bataljona zelo utrujeni — večidel so bili v prvi bojni črti — jih je zamenjal tretji bataljon, ki je bil deloma v rezervi. V popoldanskih urah je sovražnikov odpor začel slabeti. Ustaši so se v skupinah umikali iz utrdb, a so skoraj vsi padli na begu, ker so se naši borci vedno bolj približevali utrdbam in jih nenehno imeli pod ognjem svojega orožja. Večina ustašev pa je čakala noči, ko bi se laže izognili ognju napadalcev. Ob šestih zvečer je bila postojanka Bilaj zavzeta. Preostali ustaši so se umaknili proti bližnjemu gozdu v smeri Gospića.

Poveljstvo 5. prekomorske brigade je slutilo, da se ustaši niso zatrdno umaknili, zato so bile razpostavljene močne straže. Lačni borci so se pravkar pripravljali k večerji, ko so začele straže silovito streljati in opozarjati na nevarnost. Nekaj minut zatem se je razleglo divje kričanje, bobnanje in pozivanje na juriš. Ustaši so skušali oblegovalce presenetiti in napraviti v njihovih vrstah zmedo.

Vendar so se ušтели. V hipu so bila izdana potrebna povelja in borci so se pognali nad sovražnika. Ustaši so vnovič poskušali osvojiti bilajski most. Presenečeni nad trdnim odporom so trmoglavo vztrajali in pošiljali skupino za skupino v boj. Vnela se je kratka, a ostra bitka, med katero se je del ustašev spustil v paničen beg, drugi pa so skušali že prej minirani most vsaj razstreliti, ko ga

pač niso mogli zavzeti. V zadnjem trenutku je skupina borcev prvega bataljona 5. prekomorske brigade presekala tlečo zažigalno vrstico in odstranila mine.

Ob splošnem pregledu bojev pri Bilaju so zanimive tudi nekatere podrobnosti.

Tretji bataljon je dan pred napadom na bilajsko postojanko prejel samo ukaz, naj čaka v pripravljenosti. Ob napadu sta dve njegovi četi ostali v rezervi. Že v noči med 25. in 26. marcem pa se je bataljon na povelje približal bojišču. Ob svitu je borce presenetil močan sovražni ogenj, in sicer z majhnih, dobro utrjenih skalnih gričev. Po tem napadu se je bataljon razdelil v dve skupini; druga in četrta četa sta začeli skupaj z drugimi enotami 5. prekomorske in 10. dalmatinske udarne brigade napadati ustaške položaje.

Po zavzetju prvih sovražnih položajev se je bataljon znašel tik pred bilajskim mostom. V mraku istega dne se je bataljonski štab namestil v prvi hiši vasi Bilaj in sporazumno z dalmatinsko brigado zamenjal četi, ki sta bili prejšnjo noč v boju, s spočitima četama v rezervi.

Ob tej zamenjavi je bataljon dobil nalogo, naj z dvema četama brani položaje in vas levo od ceste, po polnoči pa pošlje osem borcev v patrolo, da bi nadzirala položaje vzdolž vasi in za njo. Tik pred odhodom izčrpanih čet s položajev se je s konca vasi zaslišalo ostro streljanje, ki ga je bataljonsko poveljstvo sprva imelo za nedisciplinirano razgrajanje lastnih borcev. Toda postajalo je vedno močnejše, in nazadnje je bilo poveljstvu jasno, da znova napadajo ustaši. Čeprav so patrole večkrat pregledale vso vas, so se vendar bili ustaši poskrili po hišah in se sedaj bosí pritihotapili iz njih. Vnel se je srdit boj, pri čemer se ni dalo razločiti, kdo je prijatelj in kdo sovražnik. Ustaše je nekoliko izdajalo vpitje v hrvatskem jeziku, a tudi borci 10. dalmatinske udarne brigade so sodelovali v spopadu, zaradi česar razpoznavanje ni bilo zanesljivo.

Ustaši so napadali večidel z mitraljezi in nemškimi ročnimi bombami. Borci tretjega bataljona 5. prekomorske brigade, ki so branili položaje na glavni cesti konec vasi, so imeli puškine cevi kar rdeče od nenehnega streljanja, komandant bataljona pa je bil ranjen. Borcem je že pohajala municija, vendar so vztrajali, dokler ni prišla pomoč.

Sodelovanje spremljevalne čete v navedenih bojih se je pričelo v vasici Metlaj, kjer se je bila namestila takoj po prihodu v Liko. Vasica je bila le pet kilometrov oddaljena od ustaške postojanke, zato je četa dobila ukaz, naj se borci čim manj gibljejo po okolici,

in sicer zaradi možnih letalskih napadov in zategadelj, da bi jih sovražnik ne opazil z utrjenih postojank na bližnjih gričih — tako imenovanih »čukah«. V resnici je četa kmalu doživela letalski napad. Ena izmed bomb je padla celo na hišo, kjer je bila četna ambulanta, vendar k sreči ni eksplodirala.

Naloga čete je bila, da z demonstrativnim obstreljevanjem utrdi odkrije in izzove sovražnika. Ta pa jo je nenadoma napadel. Okrog tristo ustašev je hotelo četi udariti v hrbet, vendar se jim je s spretnim manevriranjem umaknila.

V nadaljevanju bojev je spremljevalna četa varovala prehod četrtega bataljona, ki je imel nalogo zasesti železniško postajo v Bilaju, kjer je bila skoncentrirana močna sovražna enota. Z nekaj minami se je posrečilo postajno poslopje razbiti. Pri tem je sovražniku z okoliških hribov uspelo odkriti položaje čete. Sledil je močan topniški ogenj iz Gospića, zaradi česar se je četa umaknila nazaj v ustaško vas in vnovič osredotočila ogenj na sovražno pehotc okrog Bilaja.

Kljub vsem naporom pa ni mogla uničiti utrjenih mitraljeških gnezd na čukah. Uničila jih je šele artilerijska baterija. Ta je razdejala tudi ustaško radijsko oddajno postajo ter tako omogočila uspešno napredovanje četrtega bataljona 5. prekomorske brigade, ki je proti večeru zasedel najvišji vrh in z belo raketo oznanil zmago. Drugi dve čuki so uničili hrvatski partizani.

V začetnih borbenih akcijah brigade je imel precejšnje uspehe tudi njen prvi bataljon. Ker se je brigada razmestila po položajih, je prvi bataljon dobil nalogo, naj prodira v smeri Podkonjaci—Počitelj in nadzira desni breg reke Like med vasema Ivančevići in Negovanova varoš. Ob teh njegovih premikih še ni prišlo do bojev, ker se je sovražnik spretno izmikal, bodisi da je čutil premoč ali pa je hotel zvbati bataljon v zasedo.

Tretjega dne je bil bataljon premeščen na območje Čitluk—Divoselo, in sicer z namenom, da zamenja borce velebitskega odreda in dela 13. divizije, hkrati pa nadzira prostor med reko Liko in potokom Počiteljica. Že naslednjega dne je bataljon zavzel vas Ribnik, ustaši pa so se umaknili proti Bilaju. Dan nato so poskušali obstreljevati in bombardirati Ribnik in most, toda oboje je bilo brez kakršnegakoli uspeha.

Videti je tudi bilo, da so se zavedali svojega brezupnega položaja, kajti po izgubi Ribnika so zagrizeno branili vsako koto in je prvi bataljon naše brigade šele tretji dan prispel pred Bilajsko Novo selo.

Tu je bataljon prejel ukaz, naj prevzame položaj tretjega bataljona 5. prekomorske brigade in položaj dalmatinske enote, ki sta bila prejšnjo noč z vso silo napadena. Prebivalci Bilajskega Novega sela so bili namreč zvečine na strani ustašev, zato so ti kmalu zvedeli za partizanske položaje in prednje straže. V trdi temi so napadli, poklali stražarje dalmatinske enote, ki je imela stražiti do polnoči, in planili proti mostu. Napad je bil tako nenaden in silovit, da bi se partizani bili že skoraj začeli umikati. V kritičnem trenutku je prispel na položaj prvi bataljon 5. prekomorske brigade, pognal z odločno akcijo ustaše v beg in rešil most pred razstrelitvijo.

Če na kratko povzamemo potek dogodkov, lahko ugotovimo, da je bil napad 5. prekomorske brigade na ustaško postojanko Bilaj dobro organiziran in zelo uspešen. Vse brigadne ekipe in službe so odlično delovale. Štabi so imeli stalno telefonsko zvezo z vsemi desetninami na prednjih položajih. Sanitetna ekipa je prišla do slednjega ranjenca. Ranjeni borci so bili takoj preneseni v ambulanto in izročeni zdravniški oskrbi.

Izgube so bile sicer znatne, vendar v primerjavi s sovražnikovimi zelo majhne. Peta prekomorska brigada je imela v tej akciji le dvanajst mrtvih in 29 ranjenih. Ubitih je bilo 170 ustašev, zajeta pa samo dva; o ranjencih ni podatkov. Peta prekomorska in 10. dalmatinska udarna brigada sta v tesnem borbenem sodelovanju in podpiranju v celoti opravili svojo nalogo ter zaplenili tudi veliko orožja in municije.

Po zavzetju bilajske postojanke je 5. prekomorska brigada nekaj dni počivala in se pripravljala na izredno zahtevno nalogo — napad na Gospić. Bila je to zadnja velika ustaška trdnjava, obdana z močnimi postojankami v okoliških zaselkih.

Enote VIII. udarnega korpusa NOVJ so se začele zbirati in zavzemati položaje. Prispela je celo tankovska enota, da bi posegla vmes v kritičnem trenutku. Peta prekomorska brigada je dobila naslednje naloge:

— nadzirati cesto Karlobag—Gospić in preprečiti morebitno pomoč Gospiću;

— napasti postojanko v vasi Brušane in očistiti teren na zahodni strani Gospića;

— napasti postojanko na območju Čitluk—Divoselo—Lički Novi na vzhodni strani Gospića;

— nuditi s prvim bataljonom z dvema topoma pomoč drugim enotam VIII. udarnega korpusa.

Čeprav je morála ustašem po padcu bilajske postojanke močno upadla, je vendar bilo treba napadati zelo taktično. V Gospiću in okolici je bilo precej težkega artilerijskega orožja, ki bi bilo lahko ustašem omogočilo trajnejši odpor.

Drugega aprila je brigada prejela ukaz, naj napade postojanko Brušane in še nekatere druge postojanke. Napad se je začel ob šestih zjutraj. Ob istem času so napadle tudi druge enote VIII. udarnega korpusa.

Postojanko v Brušanih je zavzel prvi bataljon 5. prekomorske brigade. Po enodnevnem počitku se je s položajev na območju Divo-seborci—Brušane prebil čez reko Brušanjico. V dežju in snegu so se borci prvega bataljona v največji temi pretihotapili čez vodo in ob prvem svitu vdrli v vas. Dve četi tega bataljona pa sta zavzeli vas Vrboško in istoimenski hrib. Ustaši so bili tako presenečeni, da so v temi napadali drug drugega, medtem ko ni imel naš bataljon nobenih žrtev.

Postopoma so začele padati tudi druge postojanke okrog Gospića. Partizanski obroč se je vedno bolj ožil. Nad bojiščem so sicer krožila sovražna letala, vendar se niso spuščala v boj. Večji odpor pa so nudile sovražnikove postojanke v predmestju Gospića, ki so stalno obstreljevale premikajoče se partizanske enote.

Četrtega aprila je štab VIII. udarnega korpusa izdal ukaz za naskok na Gospić. Partizanske enote so z vseh strani pritiskale v mesto. Ustaši, zavarovani v močno utrjenih bunkerjih, so sprva nudili hud odpor, kmalu pa so spoznali, da ne bodo kos naskoku številnejše vojske in tankom, ki so medtem že razbili nekaj bunkerjev. Skupine partizanskih borcev so vdirale v mesto in pričeli so se ulični boji, v katerih so bile ustaške tolpe postopoma uničene. Nekaj se jih je zateklo v cerkev, ki pa je kmalu začela goreti.

Enote 5. prekomorske brigade so med naskokom na Gospić predvsem blokirale sovražnika, da ni mogel pomagati obleganemu mestu. Tako je drugi bataljon, ki mu je bilo ukazano napasti sovražnika na južni strani mesta in preprečiti morebitno intervencijo iz smeri Oštarije oziroma Karlobag, opravil to svojo nalogo v celoti uspešno, čeprav v izredno težavnih razmerah. V boj je posegla tudi spremljevalna četa. Kljub obstreljevanju sovražnega topništva iz Gospića, ki je poskušalo zadržati napredovanje partizanskih borcev, se je moral sovražnik umakniti, ker sta mu grozila obkolitev in popolno uničenje.

Ob enajstih zvečer je bil Gospić zavzet. Več poslopij je gorelo. Ustaši, ki so se bili poskrili med ruševinami, so samo še iskali izhode,

da bi pobegnili. Večini se je to tudi posrečilo: pomagal jim je skrivni rov, ki so si ga bili v severnem delu mesta že prej pripravili za skrajno silo.

Gospić je branilo več tisoč ustašev in drugih sovražnikov, ki so imeli na voljo tudi težke topove in jim je razen tega pomagalo letalstvo. Vendar je pod nezadržnim pritiskom enot VIII. udarnega korpusa NOVJ mesto padlo in sovražnik je utrpel hude izgube. Našteli so okrog 850 mrtvih, 25 ranjenih, ujetnika pa samo dva, kar potrjuje njihov zagrizeni odpor. Zajeto je bilo tudi ogromno orožja in municije ter drugega vojaškega materiala, tako tudi več sto konj.

Izgube VIII. udarnega korpusa, ki se je medtem preformiral v IV. armado, pa so bile razmeroma majhne. Skupno je 5. prekomorska brigada imela na področju Bilaja in Gospića okrog 160 mrtvih in ranjencev. Nekaj borcev, ki so jih ustaši zajeli v bojih za prednje postojanke, je bilo v Gospiću rešenih iz zaporov.

Po zavzetju Gospića je agitpropagandni oddelek 5. prekomorske brigade priredil v mestni dvorani velik miting, medtem ko so druge enote še čistile okolico. Miting, ki je bil programsko pester in vsebinsko bogat, je bil mogočna manifestacija borbenega duha borcev 5. prekomorske brigade, hkrati pa, ob navzočnosti velikega števila borcev iz drugih enot VIII. udarnega korpusa, veličastna manifestacija bratstva in enotnosti.

Zatem se je brigada zbrala in se po kratkem počitku pripravila za pohod proti Sloveniji. Z vojnim plenom se je zdaj še boljje opremila. Dobila je tudi precej konj in voz. Tako so dotlej hudo obremenjeni borci lahko preložili del tovora na vozove, nadaljnji pohod pa je bil lažji in hitrejši.

Pohod brigade v Slovenijo

Petega aprila 1945 je 5. prekomorska brigada zapustila Gospić in krenila proti Ogulinu. Zdaj je brez dopolnilnega bataljona, ki je štel okrog 350 borcev, imela po posameznih enotah naslednje število borcev, podoficirjev in oficirjev: prvi bataljon 375, drugi bataljon 378, tretji bataljon 380, četrti bataljon 425, spremljevalna četa 216, četa za zvezo 130, bolniški vod 30, intendantska četa 70, agitpropagandni oddelek 20 in štab brigade 12. Poleg običajnega orožja je brigada imela okrog 500 brzostrelk, 200 puškomitraljezov, osem minometov, protitankovske puške, potrebno eksplozivno za miniranje,

*Del kulturne skupine 5. prekomorske brigade. V sredini šef agitpropa-
gandnega oddelka brigade Rado Bordon (spomladi 1945)*

radijsko oddajno postajo, telefonsko mrežo, dobro opremljeno sanitetno ekipo, veliko jezdnih konj, vpreg in druge vojaške opreme.

Morala borcev je bila izredna. Prekalili so jih boji pri Bilaju in za Gospić, vedeli so, da se sovražnik umika, in podžigala jih je bližina ožje domovine, kamor so želeli dospeti čimprej, da se spoprimejo tudi z neposrednim sovražnikom.

V Ogulinu je brigada počivala en dan, nato pa je v pospešenem pohodu nadaljevala pot proti Vinici. Vzroki za to so bili dovolj tehtni.

V Ogulinu, se pravi že na pohodu, je štab brigade zatekel poziv glavnega štaba Slovenije, naj brigada pospeši svoj pohod. Sovražnik je namreč ob splošnem umiku z Balkana hotel z zadnjimi napori vdreti v Belo krajino, uničiti sile VII. korpusa in ustvariti fronto na Kolpi. S tem namenom je prodiralo proti Brodu na Kolpi približno 4000 nedičevcev in ustašev, zelo močna skupina sovražnikov pa iz Karlovca proti Vukovi gori.

Neposredna nevarnost pa je grozila Beli krajini in osvobojenemu ozemlju sploh od Nemcev in domobrancev, ki so hoteli vnovič zavzeti izgubljene postojanke in prehiteti sile IV. armade, ki je prodirala z juga. Položaj je bil še bolj kritičen, ker so bile stare slovenske partizanske brigade številčno že močno razredčene ter od nenehnih bojov v Beli krajini in na Kočevskem tudi hudo izčrpane. Nevarno je bilo, da ne bodo mogle zadržati številčno dokaj močnega sovražnika na tako široki fronti.

Štabi enot 5. prekomorske brigade so seznanili borce z namenom sovražnika in z odločitvijo GŠ Slovenije. Oboje je borce samo še spodbudilo za pohod in jim okrepilo borbenega duha. Oddaljenost od Ogulina do Bele krajine je bila precejšnja, vendar so jo borci premagovali ne glede na težavno pot, saj so že nestrpno čakali, kdaj bodo stopili na domača tla in na njih posegli v odločilni boj.

Bojev med pohodom ni bilo, ker se je sovražnik bal napasti tako veliko in tako dobro oboroženo vojsko, ki je, podobna redni armadi, prodirala proti severozahodu. V resnici je sovražnik menil, da se bliža slovensko-hrvatski meji IV. armada NOVJ, ki pa je medtem bila še na Hrvatskem.

Sedemnajstega aprila 1945 je brigada pri Vinici prekoračila Kolpo in stopila na slovenska tla. Prebivalstvo Bele krajine in zastopniki ljudske oblasti so borce pozdravili na domači zemlji. Veselje vseh je bilo nepopisno. Borci so ginjeni poljubljali zemljo, domačini pa so jih obsuli s prvim spomladanskim cvetjem.

Borci 5. prekomorske brigade gradijo ob sodelovanju domačinov pontonski most za prehod čez Kolpo (17. aprila 1945)

Po kratkem postanku je brigada nadaljevala pot v Črnomelj, kamor je prispela kmalu popoldne. Pričakala jo je velika množica ljudi, ki so se zbrali iz vseh okoliških vasi. Mladina in pionirji so borce obsuli s cvetjem in zelenjem. Na Glavnem trgu mesta je predstavnik glavnega štaba Slovenije sprejel raport komandanta brigade, nato pa jih pozdravil v imenu slovenske osvobodilne vojske. Za njimi so pozdravili borce 5. prekomorske brigade zastopniki množičnih organizacij.

Istega dne zvečer se je kulturna skupina brigade zahvalila prebivalstvu in vojski za veličastni sprejem z uspelo kulturno prireditvijo v črnomaljskem prosvetnem domu. Navzoči so bili tudi zastopniki tujih vojaških misij pri glavnem štabu NOV Slovenije. Kulturna skupina brigade je ta večer navdušila domačine in številne zbrane borce starih slovenskih partizanskih brigad predvsem zategatelj, ker je pokazala, da so tudi borci 5. prekomorske brigade

vsrkali vase tradicije slovenskega partizanstva in stopili na domača tla kot sestavni del slovenske narodnoosvobodilne vojske.

Zaradi velike utrujenosti borcev je bilo predvideno, da bo brigada dva dni počivala, zato se je nastanila v Črnomlju in Semiču. Vendar borcem ni bil namenjen počitek.

Boji v Suhi krajini

Sovražnik si je tedaj prizadeval znova vzpostaviti izgubljene postojanke v Podturnu in Dolenjskih Toplicah ter je 18. aprila v zgodnjih jutranjih urah vdrl prek Podturna in Poljan do Starih Žag, kjer je bil že uničil partizanske delavnice. Njegov namen pa je bil, kot že omenjeno, vdreti dalje v Belo krajino in do Kolpe ter se tam upreti prodiranju narodnoosvobodilne vojske.

Na poziv VII. korpusa je 5. prekomorska brigada s tremi bataljoni takoj odrinila prek Semiča proti sovražniku. Štab brigade je v vasi Brezje nad Semičem izdelal podroben borbeni načrt. Bataljoni so začeli prodirati proti Starim Žagam.

Prvi spopad je bil na Riglu blizu Podturna, kjer je brigada naletela na v grmičevju skritega sovražnika in z njim hitro opravila. Precej domobrancev in Nemcev je padlo, drugi pa so se umaknili v Podturen, kjer je bila glavnina sovražne vojske, in sicer kakih tristo Nemcev in domobrancev.

Proti večeru se je brigada približala Podturnu in ga napadla s treh strani. Ena kolona je prodirala naravnost, druga na levi, tretja pa je imela nalogo Podturen obkoliti. Na griču pri Podturnu se je utrdil minometalski vod in začel sovražno postojanko vprav zasipati z minami. Sovražnik je bil docela presenečen in se ni znašel v silnem ognju. Izgubil je več vozil in tanke ter se spustil v paničen beg proti Novemu mestu.

V Podturnu je padlo okrog trideset Nemcev in domobrancev. Pri napadu je sodeloval tudi jurišni bataljon 15. divizije in nudil bataljonom 5. prekomorske brigade dragoceno pomoč.

Podrobnosti o tem boju so take:

Po prihodu 5. prekomorske brigade v Slovenijo so se njeni bataljoni nastanili po vaseh okrog Semiča. Tu sta prvi in četrti bataljon še isto noč po prihodu prejela ukaz za pohod, in sicer prvi bataljon na Velike Poljane, četrti bataljon pa na Uršna sela, da bi domobranci, ki so vdrl čez Krko, napadla z boka.

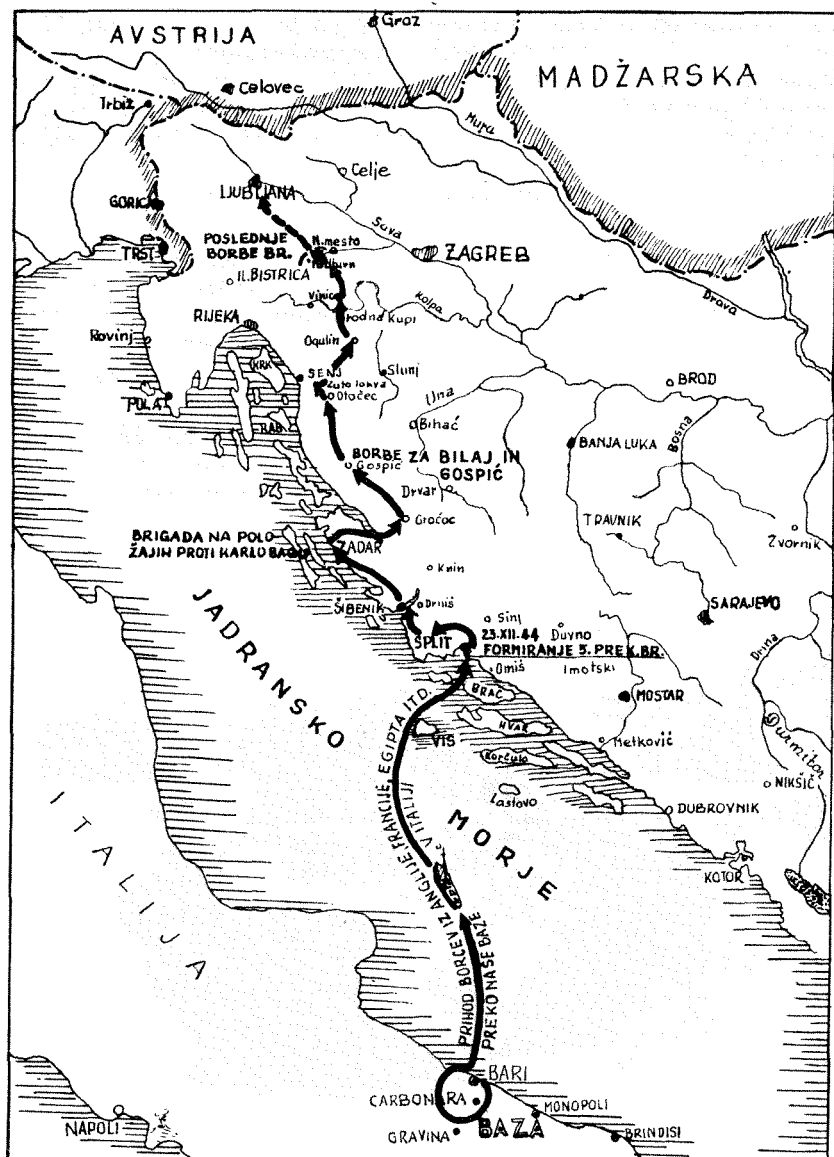
Težišče bojev pa je bilo predvsem na tretjem bataljonu, ki je moral nemudoma, brez opreme, samo z orožjem in municijo kreniti proti Črmošnjicam, od koder je prodiral proti Poljanam in naprej proti Podturnu. Pot je bila težavna, borci utrujeni in lačni. Vendar je bila njihova morála visoka, ker jih je navdajala zavest, da se slednjič bojujejo na domačih tleh.

V vasi Poljane ni bilo sovražnika, zato se je bataljon pomikal dalje proti Podturnu. Le malo pred vasjo se je ustavil, da bi proučil položaj. Nobenih podatkov o številčnosti sovražnika ni bilo, pa tudi to ni bilo gotovo, ali je sovražnik sploh v vasi. Medtem se je po cesti pripeljal na motornem kolesu komandant brigade; če bi ga ne bili prestregli, bi se bil zapeljal naravnost v sovražno gnezdo.

Sledil je skupen posvet bataljonskega štaba, komandanta brigade in načelnika 15. divizije. Odločili so se za provizoričen napad na Podturen, pri čemer je bataljon dobil tudi nalogo, naj drži položaj pred vasjo in prepreči morebitni izpad sovražnika proti Črmošnjicam. Borci so se zamaskirali in se skrivaj približali vasi. Nameravali so tedaj, ko bi se zmračilo, z manjšimi patrolami napasti vas, da bi

Prevažanje kamionov z borci 5. prekomorske brigade na splavu čez Kolpo (april 1945)

Borbena pot 5. prekomorske brigade Ivana Turšiča

ugotovili številčno moč in oborožitev sovražnika. Še preden pa so patrole odrinile, je začel sovražnik streljati, in sicer v smeri, kjer naj bi bil bataljonski štab.

Desno od tretjega bataljona sta bila drugi bataljon in jurišna četa. Ko je komandant tretjega bataljona videl, da sovražnik napada korce, ki so se po čistini pomikali proti Podturnu, je ukazal napad. Vnela se je kratkotrajna, a srdita bitka, v kateri se je sovražnik spustil v beg, v naglici pa vendar še odvelkel s seboj svoje mrtve in ranjence. Sovražnik je samo še s strojnico kosil z zvonika bližnje cerkve in pri tem smrtno zadel komandirja prve čete tretjega bataljona. Slednjič je mitraljezni vod utišal tudi sovražnika v zvoniku.

Medtem se je spoprijel s sovražnikom tudi četrti bataljon pri Uršnih selih. Vendar so se Nemci in domobranci tako naglo umikali, da so jih borci prvega bataljona, ki so zasedli položaje pri Velikih Poljanah, komaj še videli.

Po zmagi pri Podturnu so se bataljoni 5. prekomorske brigade napotili proti Črmošnjicam, toda prvi bataljon so po ukazu štaba VII. korpusa prepeljali nazaj na Vinico. Prišlo je namreč sporočilo, da skušajo ustaši in Nemci še enkrat vdreti prek Bosiljevega proti Kolpi oziroma Vinici, kjer je bil zgrajen nov most. Tako je ta bataljon ostal na položaju še dva dni, nato pa je bil prepeljan v Koprivnik. Tam se je razformiral, kakor so se medtem razformirale tudi druge brigadne enote.

Razformiranje brigade

Dvajsetega aprila 1945 je bila 5. prekomorska brigada v Črmošnjicah razformirana. Njeni borci, podoficirji in oficirji so bili hkrati z opremo in orožjem razporejeni v stare partizanske brigade in so v njihovem sestavu nadaljevali boje vse do dokončne osvoboditve Slovenije. Agitpropagandni oddelek brigade pa se je v celoti vključil v propagandni oddelek VII. korpusa.

Brigada se je razformirala po odloku glavnega štaba Slovenije in je bila po tem odloku tudi utemeljena: stare slovenske partizanske brigade so bile namreč razredčene in izčrpane ter jih je bilo potrebno okrepiti, da bi izpolnile še zadnje vojaške in politične naloge. A tudi borcem razmeroma mlade brigade, ki je šele malo poprej prispeła v Slovenijo, bi koristilo, če bi zaživel skupaj s starimi partizanskimi borci in se še bolj preoblikovali.

*Prisrčen sprejem 5. prekomorske brigade v Črnomlju. Za pionirkami
stoje (z leve proti desni): Silvo Hrovat, politkomisar brigade, Dušan
Kveder, komandant glavnega štaba NOV in PO Slovenije, Anton Bartol,
pomočnik politkomisarja brigade, Stane Mahne, komandant brigade*

Vodstvo brigade in tudi številni borci so se sicer zavzemali, da bi brigada ostala. Vendar je bila razformirana zaradi vzrokov, ki jih je bilo treba v danih razmerah sprejeti. Posamezne enote ali pa posamezni borci brigade so prišli v sestav brigad 4. in 18. divizije VII. korpusa NOVJ. Tudi v teh brigadah so do kraja izpolnili svojo dolžnost.

Delež borcev iz 5. prekomorske brigade v starih partizanskih brigadah bo treba še proučiti. Po razpoložljivih virih lahko le deloma orišemo nadaljnjo usodo borcev prvega bataljona, ki so bili v Koprivniku razporejeni v Gubčevo in v 12. slovensko brigado.

Brigadi sta ponoči krenili v Staro Brezje pri Kočevju, rano zjutraj pa nadaljevali pot proti Štalcerjem. Dopoldne sta zadeli na četnike, toda ti so se umaknili proti Kočevski Reki. Drugega dne sta brigadi krenili za njimi, a že pri Novih Lazih izvedeli, da jima prihajajo z rakitniške strani naproti Nemci s sedmimi tanki. Umaknili sta se nazaj v Štalcerje in jih čez kako uro pričakali. Uničili sta enega od sovražnih tankov in Nemci so se spustili v beg.

V sestavu drugih enot so borci 5. prekomorske brigade odločilno sodelovali zlasti v bojih za Kočevje, Grosuplje in Velike Lašče ter se udeležili tudi ene največjih zadnjih bitk — na Orlah pri Ljubljani. Tu jih je desetine in desetine žrtvovalo za svobodo domovine tudi svoje življenje. V sestavu enot VII. korpusa Jugoslovanske armade so borci nekdanje 5. prekomorske brigade pomembno sodelovali tudi pri osvoboditvi Ljubljane.*

* Vire, pojasnila in opombe glej na strani 410 te knjige.

ARTILERIJSKE
ENOTE

Ustanovitev artilerijskih enot za obrambo Visa in sodelovanje prekomorcev v njih*

Pri ustanovitvi artilerijske brigade VIII. udarnega korpusa NOVJ, kasnejše Težke motorizirane artilerijske brigade IV. armade, 6. januarja 1945 v Kistanju pri Kninu je šlo pravzaprav le za preformiranje tedaj že obstoječe artilerijske grupe VIII. udarnega korpusa, katere začetki segajo v december 1943, ko se je začela na Visu ustanavljati artilerijska obramba tega otoka.

Po kapitulaciji Italije (8. septembra 1943) je bila osvobojena Dalmacija z vsemi srednjedalmatinskimi otoki. V vrste NOVJ je stopilo na tisoče novih borcev. Nastale so nove enote in se opremile z orožjem, ki je bilo zaplenjeno Italijanom. To pa ni šlo Nemcem nikakor v račun, zato so hitro ukrepali. Hoteli so namreč čimprej okupirati Dalmacijo in zasesti vse otoke.

Za to so imeli mnogo tehtnih razlogov. Predvsem so hoteli zavarovati jadransko obalo proti morebitni zavezniški invaziji, hkrati pa zavarovati morske poti vzdolž naše obale, da bi ohranili zveze za vzdrževanje svoje vojske v Grčiji in na Egejskih otokih.

Split se je branil celih petnajst dni. Naposled, 22. decembra 1943, se je sovražniku posrečilo zasesti vso našo obalo. Istega dne so se Nemci izkrcali na Korčuli, ki sta jo branili 13. dalmatinska in 1. prekomorska brigada; slednja je imela tudi šest 57 mm angleških protitankovskih topov. Boji so trajali tri dni. Žal ni bilo mogoče usrediti ognja pozicijske, nepremične artilerije, ki je bila razporejena na raznih položajih tega velikega otoka in ni imela med seboj zveze, vrh tega pa ji je primanjkovalo tudi municije. Italijanom zaplenjeni 105 mm topovi so sicer streljali do poslednje granate;

* *Opomba:* Uredništvu knjige se je zdelo primerno, da oris zgodovine artilerijskih enot, v katerih so bili prekomorci, vsebuje tudi splošen oris vojaških operacij vse do zaključka velike ofenzive IV. armade NOVJ.

ker pa ni bilo vlačilnih sredstev, da bi jih odpeljali, so jih artileristi uničili. Tudi prekomorci so svoje topove onesposobili, zapiralice pa odnesli s seboj in prišli z njimi celo na Vis.

Izid bojev je bil za naše enote porazen. Trinajsta brigada je bila prepolovljena in je izgubila približno petsto borcev, 1. prekomorska brigada pa okrog tristo. Nekaj borcev, ki so bili všteti v te izgube, se je poskrilo na otoku in jih je kasneje rešila naša mornarica.

Ker pa je sovražnikovo letalstvo prizadejalo tudi našemu ladjevju občutne izgube, in da bi se kaj podobnega ne ponovilo še na Braču in Hvaru, je bilo odločeno, naj se 1. prekomorska brigada in ostanki 13. dalmatinske in 2. prekomorske brigade, 11. dalmatinska in 12. dalmatinska brigada, hkrati s štabom 26. divizije, s posameznimi posadkami obalnih baterij ter drugimi manjšimi enotami in skupinami prepeljejo na Vis. Ta otok je bilo treba z zelo skromnimi sredstvi, ki jih je uspelo prepeljati tja, čim hitreje utrditi.

Z otokov Korčule in Brača so bili prepeljani na Vis en italijanski top 105 mm d. 28, dva topa 75 mm M. 28., nekaj angleških protitankovskih topov 40 mm in 57 mm ter nekaj 20 mm italijanskih protiletalskih topov. Zbrali so se vsi artileristi in mehaniki, formiral pa se je tudi štab artilerije pod vodstvom Karla Levičnika in politkomisarja Draga Matkovića.

Topovi so bili postavljeni na položaje, in sicer 105 mm top nad zalivom Rukavac, baterija 75 mm topov pa nad Stončico; komandir le-te je bil poročnik Milivoje Marković, ki je pozneje padel pri desantu na Korčulo. Štab artilerije se je 7. januarja 1944 preselil v Marinje Zemlje, kjer se je takoj začelo šolanje posadke za protitankovske topove. V Poselju je učil posadke protiletalskih topov kapetan Franc Misjak, poznejši komandant havbičnega divizionarja.

Medtem so začeli pošiljati iz Italije angleške 40 mm, nekaj pozneje pa tudi 57 mm protitankovske topove ter italijanske protiletalske topove »Breda« in »Scotti«. Nekaj teh topov je dobila mornarica za oborožitev ladij. Ker ni bilo dovolj strokovnih ljudi, so pehotne enote odstopile večino svojih artileristov in mehanikov. Obljubljeno pa je bilo tudi dvanajst havbič 100 mm M. 14/19 iz italijanskega vojnega plena.

Obrambna in utrjevalna dela so potekala brez prestanka dan in noč, čeprav še ni bilo odločeno, ali bomo otok branili ali pa ga zapustili. Pokrajinski komite za Dalmacijo s tovarišem Vickom Krstulovićem in štab za obrambo otoka sta že od vsega začetka spoznala veliko pomembnost, kakršno je ta, poslednji otok, ki je

bil sredi Jadrana še naš, imel za nadaljnji razvoj našega narodno-osvobodilnega boja. Prepričana sta bila, da bo otok moč obraniti.

Na njun predlog, ki ga je nazadnje podprl tudi štab VIII. udarnega korpusa na kopnem, je 20. januarja 1944 vrhovni komandant Tito odobril tri brigade za obrambo Visa. V svoji zgodovinski depesi je ukazal postaviti ovire in mine, obenem pa naročil, da je treba zahtevati od zaveznikov pomoč v artileriji, tankih in protiletalskem orožju ter doseči, da nam bodo v najodločilnejših trenutkih pomagali pri obrambi z letalstvom in mornarico, v primeru nuje pa nas tudi evakuirali.

Ta odločitev vrhovnega komandanta je imela daljnosežne posledice. Vis, mali otok sredi morja, je postal svetilnik svobode na Jadranu. Na njem so nastale sodobno organizirane in za boj dobro opremljene enote naše ljudske armade.

Intenzivno šolanje artileristov je trajalo nenehno. Že do 13. februarja je bilo opravljenih pet tečajev za posadke, dva pa za komandirje in vodnike protitankovskih topov. Izurjenih je bilo 28 posadk. V tem obdobju je bil tudi tečaj za radiotelefoniste in prvi tečaj za komandirje.

Prve dni februarja se je začelo urjenje 91 borcev za posadke havbic. Hkrati so pripravili tudi položaje za havbične baterije in položili kable za zvezo med opazovalnicami in baterijami ter komando artilerije in komando diviziona, ki jo je prevzel Franc Misjak.

Do 20. februarja so bile vse tri baterije že na položajih, in sicer: baterija »A« v Čunkovem polju z rezervnim položajem bliže Marinjim Zemljam, ki pa ga je bilo treba pozneje zapustiti zaradi graditve letališča. Baterija je gledala na vzhod ter je imela dve opazovalnici nad Stončico (V. Glava, kota 167) in na stari utrdbi nad Podstražjem (kota 152). Baterija »B« je bila v Pošpilju in orientirana na zahod, z opazovalnicama na zahodnem pobočju Huma in na Glavici južno od vasi Talež. Baterija »C« je bila v Kostirni, orientirana v severnovzhodni smeri, z opazovalnico nad mestom Vis. Opazovalnica komandanta artilerije in komandanta diviziona pa je bila na južnem pobočju Huma, ker se od tam najbolj vidita komiška luka in viško polje.

Otok in morje v dosegu baterij sta bila razdeljena v kvadrate s površino enega kvadratnega kilometra, za sredino vsakega kvadrata pa so bili izračunani strelski elementi, da je bilo moč takoj streljati najmanj z dvema, na nekatere kvadrate pa hkrati z vsemi tremi baterijami.

Dvajsetega februarja je že streljala baterija »A« na otoka Parzanj in Greben, naslednji dan baterija »B« na otoke Barjake, 23. februarja baterija »C« na otoka Krava in Volić, prihodnji dan pa je ves divizion streljal na kvadrat 242, medtem ko je opazovalnica bila na Kamiku pod Humom.

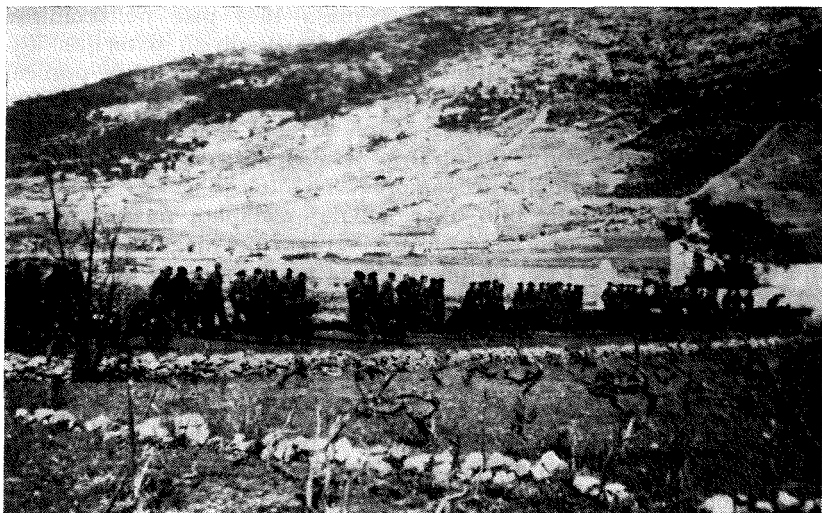
Tedaj je bila potemtakem artilerijska obramba otoka že trdno organizirana. Splošno prepričanje je bilo, da se sovražniku ne bi posrečilo zavzeti otoka. Tega tudi ni tvegala; dvakrat je odložil že pripravljeni napad, tretjič pa odnehal. Otok je bil razdeljen v tri obrambne in artilerijske sektorje: Vis, Rukavac in Komiža. Jedro artilerijske obrambe je bil havbični divizion, ki je usposabljal kadre tudi za mnoge druge enote in bil jedro kasneje, v Kistanju ustanovljene motorizirane artilerijske brigade VIII. udarnega korpusa oziroma poznejše IV. armade.

Za neposredno obrambo pred morebitnim poskusom izkrcanja so bili na obali postavljeni topovi 105 mm in 75 mm, protitankovski topovi 40 mm in 57 mm, za boj s sovražnikovimi motoriziranimi silami, če bi se tem posrečilo kje izkrcati, pa so bili na ključnih mestih postavljeni dobro zamaskirani protitankovski topovi istih kalibrov kakor na obali in z odlično izurjenimi posadkami. Protiletalsko obrambo, predvsem obrambo luke Vis in Velikega polja, so sestavljali 20 mm protiletalski topovi. V poljih in ob robovih cest ter na prostorih, ustreznih za spuščanje jadralnih letal, so bili postavljeni s kamenjem napolnjeni bencinski sodi in kolci, poleg naravnih ovir — kamnitih ograd med vinogradi.

V tem obdobju je razen havbičnega diviziona sodelovalo v obrambi otoka pet topov 105 mm d. 28, štirje brdski topovi 75 mm M. 15 oziroma M. 28, 34 protitankovskih topov 40 mm, enajst protitankovskih topov 57 mm in 28 protiletalskih topov 20 mm. Pozneje so bili postopoma formirani še brdski divizion s topovi 75 mm in protitankovski divizion s topovi 47 mm.

V tem času se je štab artilerije preselil v Podhumlje, kjer sta bili ustanovljeni artilerijska šola in tehnična delavnica; v slednji so delali večinoma Primorci iz 1. prekomorske brigade.

Nenehno pa je primanjkovalo artileristov, še posebej za 75 mm brdske divizione, za katere je že začel prihajati na otok potreben material. Takrat, 5. in 11. marca, je v dveh ešalonih prispela iz Italije 3. prekomorska brigada ter s svojimi artileristi, tehniki in mehaniki strokovno popolnila artilerijske enote, zlasti havbični divizion. V veliko olajšanje je bilo, ko je 13. marca Karel Miklavčič pripeljal iz Italije 153 med tamkajšnjimi Primorci izbranih artiler-

Artilerijska šola v Podhumlju na otoku Visu (april—september 1944)

ristov. Devetnajstega marca pa je prispelo tudi prvih šest 75 mm brdskih topov.

Medtem so bili tečaji za reflektoriste in posadke 105 mm topov, končala sta se drugi tečaj za oficirje in dopolnilni tečaj za namestnike komandirjev ter vodnike iz prvega tečaja, v artilerijskih obrambnih sektorjih pa je bilo na protitankovskih topovih izurjeno 99 artileristov. Prispel je tudi ves material za tri brdske baterije 75 mm (topovi z opremo in instrumenti, sredstva za zvezo, municija, sedla za tovorjenje ter živina in hrana zanjo; pozneje, ko je bilo na otoku še več živine in so bili ustanovljeni še novi divizion, je bilo treba tudi vodo dovažati iz Italije).

Tedaj je štela artilerija na Visu že 947 mož. Vendar je samo 1. brdskemu divizionu, sestavljenemu iz treh baterij 75 mm havbic, manjkalo 284 ljudi; imel jih je namreč samo 172, potreboval pa 456, od teh 275 mulovodcev, ki bi morali biti izvežbani tudi za rezervne posadke topov. Četrtega aprila se je začelo intenzivno šolanje in urjenje 1. brdskega divizion, že 21. aprila pa je 1. baterija, sicer brez tovarne živine, zato pa okrepljena s topovskimi posadkami 2. baterije za prenašanje municije, izplula v akcijo na otok Korčulo.

Še v svojem poročilu z dne 6. maja 1944 piše politkomisar 26. divizije, da primanjkuje artileriji v divizionih in baterijah komandnega, posebno pa političnega kadra. Dvajsetega julija poroča, da vprašanje artilerije še vedno ni rešeno, sami pa ji ne morejo učinkovito pomagati ne s kadri ne na drugih delovnih področjih. Potemtakem je nadaljnje formiranje artilerijskih enot bilo odvisno samo od prihajanja novih prekomorcev na otok.

Enotam na Visu je bilo ukazano, naj z napadi na posamezna važna sovražnikova oporišča na otokih razkroje njegovo obrambo, mu ovirajo pomorsko pot ob obali ter ga primorajo, da bo potegnil k obali več svojih sil, s tem pa olajšajo dejavnost našim enotam na kopnem.

Tačas je imel sovražnik na Pelješcu, Korčuli in Mljetu 2100 do 2200 vojske svojega 750. polka 118. lovske divizije. V Korčuli je bil štab polka, od vasi Lumbarde na vzhodnem kraju otoka do vasi Račišća in Pupnata je bil razporejen 3. bataljon, v sredini otoka, v Blatu, pa je bil štab 1. bataljona s 1., 4. in 5. četo, 3. baterijo 1. divizionu 688. artilerijskega polka (štirje topovi 75 mm M. 15) ter vodom protitankovske čete 750. polka (dva topa 50 mm). Na odseku Čara—Smokvica je bila njegova 2. četa, v Veli Luki pa 3. četa. Dvanajst minometov 81 mm je bilo razporjenih okrog Žrnova.

Odločeno je bilo, da se napade in likvidira sovražnikov garnizon v Blatu, demonstrativno pa tudi Mljet in s tem sovražnik zmede. Desante so izvršili 1. udarna brigada, 11. udarna brigada, dva bataljona 12. brigade in ena četa 3. prekomorske brigade; za obrambo Visa pa so bili zadržani 3. prekomorska brigada in dva bataljona 12. brigade.

Prva baterija 1. brdskega divizionu, okrepljena z dvema 8 mm mitraljezoma in borci 2. baterije, je bila določena, da z artilerijskim ognjem pripravi in podpre napad 1. brigade na Blato.

Akcija je bila temeljito pripravljena. V Rukavcu na otoku Visu se je baterija urila v vkrcavanju in izkrcavanju ter streljanju. Vsak je natanko poznal svojo vlogo in mesto v vsem poteku akcije. Vnaprej je bil izdelan načrt strelbe in pripravljene so bile planšete. Borci in material so bili tako razporejeni na ladje, da bi artilerija mogla po vsej verjetnosti izpolniti svojo nalogo tudi tedaj, če bi del konvoja sovražnik potopil.

Bilo je prvikrat, da so naše enote nastopile v taki operaciji. Razporeditev baterije na plovne objekte pa je bila takale: 1. in 2. topovski oddelek na majhne invazijske čolne »LCA«, s 14 ljudmi in dvema topoma z mlajšim komandirjem voda; 3. in 4. topovski oddelek na

drugi, prav tak invazijski čoln, s 13 ljudmi in dvema topoma; komandirjeva skupina, dva politkomisarja, ena bolničarka, 16 nosačev municije, signalne naprave in polovica municije na brod »Dupin«, z 28 ljudmi in 300 naboji; 21 nosačev municije, politkomisar, ena bolničarka, hrana in druga polovica municije na brod »Sv. Ante«, s 23 ljudmi in 300 naboji; komandant artilerije, zaščita baterije in skupina starejšega komandirja voda na ribiški čoln.

Ker je bilo morje nemirno in je bilo treba invazijske čolne razbremeniti, so se ljudje prekrkali z njih na ribiški čoln komandanta artilerije; pred obalo Korčule pa so se vrnili na invazijske čolne, ki so jih zaradi štednje goriva in močnega šuma njihovih motorjev večidel vlekli drugi čolni.

Konvoj je izplul ob osmih zvečer in priplul pod Korčulo 22. aprila ob dveh zjutraj. Noč je bila tako temna, da so nekateri brodovi izgubili kurz, med njimi tudi brod s štabom 26. divizije, ki je vplul v Velo Luko, v poslednjem hipu opazil pomoto in se vrnil.

Znano je bilo, da so Nemci položili ob zalivih, na poteh in okrog svojih oporišč mnogo raznovrstnih min z različnimi varavkami. Zato je bila našim enotam ukazana previdnost. Pred akcijo so bili poslani na otok obveščevalci, ki so se povezali s tamkajšnjimi terenci. Artilerijski ešalon je pričakal na obali in mu dal dogovorjeni znak z vžgalico obveščevalni oficir komande artilerije Stanko Jerković, ki je takoj opozoril na nevarnost min ter pokazal mrtvega terenca, ki mu je mina odtrgala nogo in si je sam vzel življenje, da ne bi prišel v roke Nemcem.

Poudarjeno je bilo, naj nihče ne prijema predmetov, ki bi jih opazil, posebno ne telefonskih kablov, ker so jih Nemci radi povezovali z odskočnimi minami. Telefonistom je bilo še posebej naročeno, naj ne hodijo skozi vinograde. Nekateri, ki se niso po tem ravnali, med njimi Ivan Čok, so bili od min v vinogradih hudo ranjeni, ker je bilo tanke žice, ki so bile privezane na mine, zelo težko opaziti.

Najprej se je izkrcala skupina starejšega vodnika z zaščitnim oddelkom in s komandantom artilerije, nato pa še komandirjeva skupina s topovi in municijo. Topove so takoj prenesli na položaje dvesto metrov od obale in jih tako dobro zamaskirali, da jih sovražnikova letala, ki so jih iskala in večkrat nizko preletela, niso mogla odkriti. Zaradi nevarnosti min je bila smer od obale do položajev zaznamovana z belo vrvico, po kateri so morali vsi stopati.

Brž ko je bila baterija na položaju, je izstrelila 40 granat na koto 141, in sicer po karti, ker je Blato in Polje pokrivala megla.

Pozneje se je zvedelo, da je ena prvih granat zadela sovražnikovo zaklonišče in ubila trideset Nemcev. Zaradi atmosferskih in terenskih pogojev ter slabih radijskih postaj (SET-48) ni bilo moč vzpostaviti radijske zveze s komandantom divizionu kapetanom Milivojem Markovićem, ki je spremljal štab 1. brigade in je v tej akciji padel. Zato je baterija streljala po vnaprej določenem načrtu, pol ure pozneje pa začela obstreljevati sovražnikovo baterijo na podnožju kote 181, ob križišču cest zahodno od Blata.

Medtem je prispel na opazovalnico operativni del štaba 26. divizije, in sicer z zakasnitvijo, ker je ponoči pomotoma vzel kurz na Velo Luko. Ves dan je naša baterija obstreljevala sovražnikova oporišča v Blatu, pod Sv. Vidom in Gospo od zdravlja, koto 181 in tamkajšnjo baterijo. Izstrelila je 315 granat. Čez noč je naša pehota zavzela koto 181, kamor se je takoj premestila opazovalnica baterije in skupaj s štabom 26. divizije ostala tam do konca boja.

Naslednji dan je baterija od enajstih dopoldne do dveh popoldne obstreljevala sovražnikovo oporišče Sv. Vid, kjer so se Nemci utrdili v hišah s protitankovskimi topovi ter v cerkvi Gospe od zdravlja in okrog nje. Ko je baterija izstrelila 143 granat, je pehota na juriš zavzela vsa oporišča in osvobodila Blato; pri tem je zaplenila baterijo s štirimi brdskimi topovi 75 mm M. 15, dva protitankovska topa 50 mm, dva protitankovska topa 28 mm, mnogo municije in pet vlačilcev.

Po osvoboditvi Blata se je naša baterija po vnaprej določenem načrtu vkrcala zvečer v Veli Luki in čez otok Lastovo vrnila na Vis. Da bi zavarovali umik naših enot, ujetnikov in plena, je bila zaplenjena baterija čez noč usposobljena ter z zaplenjenimi kamioni in vlačilci poslana na položaj pri vasi Ložišče. Ker ni imela dovolj svojih artileristov, se je popolnila z nekaj ujetimi nemškimi podoficirji in šoferji ter uspešno tolkla po sovražniku na Sv. Vidu zahodno od vasi Smokvica. Nato pa se je skupaj z enotami, ki so še ostale na otoku, vkrcala v Veli Luki, od koder je 25. aprila zjutraj prispela na Vis.

Ta akcija, v kateri sta bila likvidirana 1. in 2. bataljon 750. polka 118. nemške divizije (297 mrtvih in 450 ujetih) je občutno skrhala obrambni sistem Nemcev na otokih. V povelju štaba 26. divizije NOVJ z dne 26. aprila 1944 pa so prejeli artileristi pohvalo, ker »so s svojim preciznim ognjem omogočili likvidacijo najmočnejših sovražnikovih oporišč«. Ujeti komandir nemške baterije je povedal, da niso ničesar vedeli o partizanski artileriji, njegov obveščevalec pa je trdil, da jih bojne ladje z morja pod južno obalo obstreljujejo

s topovi kalibra nad 100 mm; tako silen je bil namreč učinek 75 mm granat.

Na Visu pa so se artilerijske enote še naprej, podnevi in ponoči, urile in popolnjevale z novimi borci, ki so prihajali čez morje. Bili so novi tečaji, in skoraj ni bilo dneva, da niso imele baterije strelskih vaj ali divizioni medsebojnih tekmovanj v streljanju. Obenem pa so že potekale priprave za prihodnje desante, tokrat na otok Šolto in pozneje na otok Brač.

Da bi še naprej rušili sovražnikov obrambni sistem in zmanjševali njegovo nadzorstvo nad našimi kanali za prevažanje materiala na kopno, je bilo ukazano napasti sovražnikov garnizon v Grohotah na otoku Šolti. Svoje sile na tem otoku je sovražnik razporedil na Mali Straži nad južno obalo otoka (približno 100 ljudi), na severnem robu Grohot v močno utrjenih in miniranih oporiščih okrog kote 103 (okoli 200 ljudi) in v Rogaču, na severni obali (kakih 80 ljudi iz 892. polka 264. divizije).

Te sovražnikove enote so bile boljše od onih na Korčuli in zelo dobro opremljene. Oskrbovane so bile z otoka Čiovo in iz Splita; sovražnik jih je mogel v kratkem času okrepiti iz Splita in Trogira, njegova artilerija pa jih je podpirala z baterijami, ki so imele položaje na otoku Čiovo, okrog Splita in v rajonu Trogir—Seget.

Skupine komandanta artilerije, komandirja baterije 1. brdskega divizona in starejšega komandirja voda so 9. maja ob devetih zvečer izplule na zavezniškem invazijskem brodu iz Komiže, topovske skupine pa ob osmih iz Visa na štirih ladjicah (»Kornat«, »Dupin«, »Topčider« in ena gajeta), vsaka pa je vlekla en invazijski čoln, natovorjen z materialom. V zgodnjih urah 10. maja sta se izkrcala 1. brigada in 3. bataljon 12. brigade v Sešuli, dva bataljona 11. brigade 26. divizije v zalivu Senjska, na peščini Gradac pa artilerija, sestavljena iz 2. baterije 1. brdskega havbičnega divizona (4 topovi 75 mm) s 500 naboji, enega protitankovskega topa 47 mm s 60 naboji, dveh protiletalskih topov 20 mm z 2000 naboji in dveh protiletalskih mitraljezov 8 mm.

Kraj izkrcanja artilerije je bil določen na podlagi posnetkov iz zraka; pričakovati je bilo, da bo izkrcanje zaradi težkega terena zelo naporno. Zato je bil naprej poslan artilerijski oficir, da izbere položaje za topove in opazovalnice, ugotovi cilje ter pričaka artilerijo na peščini Gradac.

Brž ko so bili naši topovi na položajih, sta se v zalivu Rogač pojavili dve sovražnikovi ladji s približno 120 vojaki s kopnega, da bi okrepili garnizon na otoku. Na te dve ladji je začela naša

baterija posredno streljati na daljavo 5000 metrov in ju prisilila, da sta se umaknili pod obalo; tam pa ju je pričakala naša pehota in skoraj popolnoma uničila. Pozneje je eno teh ladij, že prazno, potopilo zavezniško letalstvo.

Ker se zavezniško letalstvo, ki bi bilo moralo pol ure pred našo artilerijsko pripravo bombardirati Grohote in po potrebi mitraljirali koto 197, ni pojavilo ob dogovorjenem času, a da bi vendarle pohiteli z napredovanjem, se je polurna artilerijska priprava na koto 197 (240 granat) pričela pred določenim časom in končala ob 6.30. Takoj nato je naša pehota zavzela koto. Od 6.30 do 7.00 je bilo izstreljenih 200 granat na koto 103, posebno na hišo in bunkerje okrog nje, kjer je domnevno bil sovražnikov štab z radijsko postajo.

Naši pehota ni uspelo zavzeti utrjenih in miniranih položajev, ki jih je sovražnik vztrajno branil, zato je bilo med 10.05 in 10.35 izstreljenih še 74 granat. Toda navzlic temu naša pehota ni mogla napredovati. Od 15.00 do 15.15 je bilo izstreljenih 40 granat na koto 22 v zalivu Rogač, ker se je sovražnik tudi tam upiral. Ko se našim enotam ni posrečilo zavzeti sovražnikovih položajev okrog kote 103 v Grohotah, je bil ukazano predvideni umik k mestom vkrcavanja.

Medtem se je artilerija popolnila z municijo iz Visa ter je do 16.04, nato pa še od 19.50 do 20.30 obstreljevala hišo in bunkerje na koti 22 v zalivu Rogač (103 granate), da bi sovražnika premotila in bi se naše enote lažje umaknile k obali. Tudi sovražnikova artilerija z otoka Čiovo in iz rajona Trogir—Seget je streljala ves dan, večkrat zelo točno. Verjetno so jo upravljali iz Grohot; nadaljevala je strelbo tudi ponoči, ko so se naše enote umikale k obali.

Protitankovski top 47 mm, ki so ga naši artileristi z velikim naporom prenesli na položaj, da bi neposredno obstreljeval bunkerje okrog kote 103, so nepravilno sestavili; zaradi te napake, ki je niso mogli takoj odpraviti, sovražnika ni bilo mogoče presenetiti.

V tej akciji je imela artilerija lastno protiletalsko obrambo; pozneje pa je bilo protiletalsko in protitankovsko orožje dodeljeno artilerijskim enotam za stalno, v njihov formacijski sestav.

Čeprav naloga ni bila popolnoma opravljena, ker Grohote niso bile zavzete, so vendar bile sovražniku prizadejane velike izgube v ljudeh in materialu, njegov obrambni sistem pa je bil tudi na tem odseku občutno omajan.

Dvajsetega maja se je končalo šolanje 1. brdskega divizion. Divizion (njegov komandant je bil Karel Miklavčič, politkomisar pa Drago Vajs), razmeščen na odseku Ženaglava—Čajno polje, je bil vključen v neposredno obrambo otoka in je 25. maja izvršil divizion-

sko strelbo na otoke Greben, Veli in Mali Parzanj. Medtem je prispel ves material z mulami za 2. brdski havbični divizion s tremi baterijami po štiri topove 75 mm. Urjenje divizona se je začelo 27. maja, končalo pa konec junija. Posadke topov, mulovodci, telefonisti, telegrafisti in izvidniki so bili večidel Primorci; poslala jih je baza NOVJ v Bariju.

Da bi še naprej uničevali sovražnikove sile na otokih, je bil z zavezniki dogovorjen napad na sovražnikove garnizone v Nerežiščih in v Supetru na Braču, zaradi zamotitve sovražnika pa še napad na garnizone med Selcami in Sumartinom.

Sovražnik je imel okrog Nerežišč tri bataljone 738. polka 264. divizije (brez ene čete, ki je bila v Supetru), 9. baterijo 3. divizona 668. artilerijskega polka in pet lahkih tankov. V Selcah in v Sumartinu je bil 2. bataljon 738. polka (brez 6. čete, ki je bila v Sućurju), 2. baterija 668. artilerijskega polka in vod 15. protitan-kovske čete 738. polka.

Sovražnik je imel močne utrdbe, deloma izdolbene v skalah, posebno južno od Nerežišč, na kotah 542, 622, 648, 680, na Vidovi gori (kota 778), na Sv. Tomi (kota 406) in Sv. Nikoli (kota 160). Z Vidove gore je mogel opazovati vsako približevanje obali. Južna obala, kjer se je bilo treba izkrcati, je sicer pristopna na mnogih mestih, vendar se strmo vzpenja.

Za akcijo so bili odrejeni 1. brigada, 12. brigada, 3. prekomorska brigada s tremi bataljoni (njen 3. bataljon je ostal na Visu), 400 angleških komandosov, ena naša baterija brdskih topov 75 mm, ena baterija brdskih topov angleške artilerije z otoka Visa in ena baterija njihovih poljskih topov 87 mm (17 funtov).

Predviden je bil napad v treh skupinah: severna skupina naj bi od Supetra presekala komunikacijo z Nerežišči, blokirala morebitne ojačitve, ki bi jih utegnil sovražnik izkrcati v Supetru, obenem pa sovražniku preprečila umik iz Nerežišč k Supetru; zahodna skupina je imela nalogo napasti sistem utrjenih položajev južno in jugovzhodno od Nerežišč ter jih osvoboditi; vzhodna skupina naj bi prodirala v smeri Sv. Tome k Selcam in Sumartinu. Zavezniki so prevzeli nalogo likvidirati poprej Vidovo goro, da bi sovražnik ne mogel s te opazovalnice nadzorovati obalo in usmerjati ogenj na mesta ob obali, kjer bi se naše enote izkrcale.

Za podporo zahodni skupini z 12. brigado, ki je imela nalogo likvidirati sovražnikova oporišča okoli Nerežišč na kotah 614, Gažul (koti 710 in 680), na Mali Visoki in Klopotini ter odporno točko severno od kote 542, je bila določena 3. baterija 1. brdskega

divizionu; ojačena je bila z enim protitankovskim topom 47 mm za rušenje bunkerjev in dvema 20 mm protiletalskima topoma. Angleška brdska baterija naj bi pomagala vzhodni skupini, njihova poljska zahodni, obe pa naj bi obstreljevali cilje na morju, če bi se ti pojavili.

Angleški komandosi so morali napadati v smeri Blaca—Celina Cura—Vrpolje s cono širjenja v desno in v zvezi z 12. brigado, na levi pa v smeri Dračevica—Nerežišća.

Štab divizije in zahodna skupina sta se izkrcala v zalivu Planici, artilerija v Farski, severna skupina v zalivu Blaci, vzhodna pa na Bolu. Izkrcavanje je bilo končano 2. junija do četrte ure zjutraj. Artilerija je bila pripravljena za strelbo ob pol petih. Čeprav se komandosom ni posrečilo likvidirati Vidovo goro, ni sovražnik oviral izkrcavanja, marveč je le brezuspešno streljal okrog Bola.

Glavni cilj naše artilerije sta bila sovražnikovo oporišče in taborišče severnozahodno od kote 542. Na ta dva cilja je bilo od 4.45 do 5.15 zjutraj izstreljenih 150 granat. Sovražnikovi položaji so bili močno minirani, zemljišče pred njim pa tako temeljito očišćeno in poravnano, da niso imeli naši borci med približevanjem nobenega kritja.

Tretjega junija ob devetih zvečer so komandosi napadli koto 622, naši borci pa koti 648 in 542. Napad se ni posrečil. Naši so se morali ustaviti zaradi gosto položenih min in žičnih ovir; komandosi so zavzeli koto 622, vendar so bili takoj odbiti s hudimi izgubami, komandanta pa so Nemci ujeli.

Naslednje jutro je naše poveljstvo predlagalo zaveznikom, da bi napad ponovili in osvobodili njihove ujetnike; toda ta predlog so zavrnil, češ da bodo po načrtu otok zvečer zapustili. Ker je zavarovanje prevoza po morju opravljala angleška vojna mornarica, javljeno pa je bilo, da zbirajo Nemci pri Dubrovniku hitre pomorske enote, so bili tudi naši prisiljeni zapustiti otok.

Da bi prizadejali sovražniku čim več izgub, je naša baterija začela vnovič obstreljevati cilje na kotah 622, 648 in 542 ter gozdiček severno od te kote, medtem ko je protitankovski top 47 mm obstreljeval bunkerje na koti 622. Izstreljenih je bilo 923 granat 75 mm in 90 iz topa 47 mm. Sovražnikova baterija je umolknila; municija je bila uničena in nekaj skladišč zažganih.

Vzhodna skupina je na juriš zavzela sovražnikovo baterijo pri Sv. Tomi in ujela 120 Nemcev. V tej akciji so se artileristi naučili hitrega in urejenega vkrcavanja in izkrcavanja, prvič pa so vzeli čez morje tudi mule za prenašanje municije.

Brdska artilerija ob proslavi na otoku Visu (27. julija 1944)

Najpomembnejši dogodek v tem obdobju pa je bil prihod vrhovnega komandanta z vrhovnim štabom, centralnim komitejem in zavezniškimi misijami na otok Vis. Otok je postal pravi čebelnjak. Zgrajeno je bilo letališče za bojno letalstvo in pomožno letališče za spuščanje bombnikov, ki so se brez goriva ali pa obstreljeni vračali s poletov nad Srednjo Evropo. Vsak dan so prihajali visoki vojaški poveljniki in funkcionarji s poročili in po navodila. Okrepljena je bila protiletalska obramba, posebno okrog Titove špilje.

Kakšen pomen in kolikšno pozornost je maršal pripisoval artileriji, priča to, da je že 12. junija prisostvoval v spremstvu sovjetskega generala Kornejeva in angleškega generala MacLeana skupnemu streljanju treh baterij 1. brdskega diviziona in baterije »A« havbičnega diviziona. S strelbo je bil očitno zelo zadovoljen in je artileriste pohvalil.

Potrebovali smo še mnogo materiala, predvsem pa borcev, in sicer ne samo za enote na Visu, temveč tudi na kopnem. V Monopoliju je bila ustanovljena artilerijska baza, ki naj bi posredovala pošiljanje materiala na Vis in na kopno, na Visu pa je bil ustanovljen artilerijski oddelek vrhovnega štaba NOVJ.

Medtem so dospeli 47 mm protitankovski topovi, od katerih se je formiral protitankovski divizion s štirimi baterijami na mulah. Moštvo za ta divizion je prišlo predvsem iz Italije; zvečine so bili Primorci. Ta divizion se je kasneje izkazal v bojih na Pelješcu in Stonu, nazadnje pa je bil razdružen in po baterijah dodeljen štirim divizijam VIII. udarne korpuse NOVJ.

Od 6. do 11. avgusta 1944 je spremljal vrhovnega komandanta v Caserto pri Neaplju tudi komandant artilerije vrhovnega štaba. Ob tej priložnosti je naše vodstvo zahtevalo od zaveznikov večjo materialno pomoč, posebno pa vnovič poudarilo zahtevo, naj vsem našim Primorcem, ki so bili še vedno na Sardiniji ali kje v Afriki, omogočijo, da se vključijo v našo borbo. To je sicer že 8. maja obljubil na Visu operativni oficir »Force 266«. Američani so nam ponujali protitankovske topove 37 mm, ki pa jih nismo hoteli sprejeti, ker so bili neučinkoviti; kljub temu so nam jih ob koncu vojne, ko se je že bila reška bitka, vendarle poslali.

Naša artilerija se je dotlej ne samo na Visu, temveč tudi na kopnem kvantitativno in kvalitativno že tako okrepila, da je 30. avgusta vrhovni komandant podpisal odlok o organizaciji celotne naše artilerije ter formiranju artilerijskih štabov, enot in ustanov. Po tem odloku je bilo treba formirati: artilerijski oddelek vrhovnega štaba s tremi odseki (operativnim, šolskim in materialnim); arti-

lerijo vrhovnega štaba; artilerijske oddelke glavnih štabov in korpusov; korpusno in divizijsko artilerijo; artilerijske šole pri korpusih, glavnih štabih in pri vrhovnem štabu. Določena je bila tudi začasna formacija od baterije do artilerijskega oddelka vrhovnega štaba.

Z drugim ukazom istega datuma pa je vrhovni komandant odredil, naj se iz artilerije na Visu v soglasju s prejšnjo odredbo formira: 1) artilerijska grupa VIII. udarnega korpusa, sestavljena iz 1. in 2. brdskega havbičnega diviziona, vsakteri po tri baterije, in iz protitankovskega diviziona s štirimi baterijami; tovarna živina za ta divizion naj bi se dodelila kasneje, kar se je tudi zgodilo; 2) grupa pozicijske artilerije (83 topov raznih kalibrov); 3) šolski dopolnilni divizion pri artilerijski šoli vrhovnega štaba; v njem naj bi se zbirali in urili za že obstoječe in nove artilerijske enote ljudje, ki bi prihajali iz taborišč in bolnišnic onstran morja.

Temu divizionu je bila najprej dodeljena baterija štirih brdskih topov 75 mm M. 15, postopoma pa je dobil material še za tri baterije 75 mm M. 1-4. Vendar je primanjkovalo artileristov oziroma ljudi, ki bi se bili mogli v kratkem času izuriti za razne dolžnosti v artileriji.

Takrat je na Vis prispel protiletalski bataljon, ki se je bil formiral v Gravini, v Italiji; v njem so bili večidel Slovenci, ki so po različnih, trnovih poteh prišli iz zaporov in konfinacije, pa tudi taki s severa fronte, ki se jim ni posrečilo ob pravem času, takoj po kapitulaciji Italije, prebiti do slovenskih partizanov na Goriškem in Primorskem. To so bili predvsem primorski Slovenci in Istrani, ki so jih bili Italijani mobilizirali v tako imenovane »specialne bataljone«, slovenski Primorci — italijanski vojaki, ujeti v Afriki, ki so jih zavezniki uvrstili v svoje delovne enote, ranjeni in v bolnišnicah ozdravljeni partizani iz Črne gore, Dalmacije, Like in Slovenije.

Na Vis pa so prišli tudi Italijani, ki so se pridružili našim enotam in se vključili v naš boj. Le-tem pa v začetku, v Komži, ni bilo prav, da so bili določeni zvečine za mulovodce; toda takšno opravilo so jim naši odredili samo zato, ker so bili prepričani, da znajo z mulami najboljše ravnati Italijani. In imeli so prav. Ko so se brdski tovarni divizion izkrcali na kopno, so bile mule že tako izvežbane, da so, brž ko so bile raztovorjene, na žvižg pohitele v zaklon in tam polegale, in na žvižg zopet prihitele k topovom, da jih natovorijo.

Zadnje dni v juliju so bile tri baterije topov 75 mm M. 1 popolnjene z vsem potrebnim materialom, tako da je šolski dopolnilni

divizion, pogosto imenovan tudi 3. (šolski) brdski divizion, imel topov in opreme za štiri baterije. Vendar pa posadke zanje še niso bile izurjene in jih tudi ni bilo dovolj.

Baterije so se precéj popolnile, ko se je 13. septembra izkrcala v Komiži protitankovska baterija, ustanovljena v Gravini, s šestimi 57 mm protitankovskimi topovi. V njej so bili pretežno sami primorski Slovenci. Baterija je bila razformirana, 24 borcev je bilo uvrščenih v oficirski tečaj, z drugimi, ki so se vežbali skupaj s tečajniki, pa sta bili popolnjeni dve bateriji. Vendar divizion ni dolgo obdržal teh topov.

Nekako v avgustu je havbični divizion po nalogu vrhovnega štaba priskočil v pomoč glavnemu štabu Slovenije z municijo 100 mm, ki je je primanjkovalo njegovi artileriji. Okoli 600 kompletno opremljenih granat so prepeljali v Bari, od tam pa z letali na osvobojeno ozemlje v Beli krajini.

Na kopnem so imeli naši težke boje z Nemci. Prvemu proletarskemu korpusu v Črni gori, ki se je odpravljal v Srbijo, je bilo treba pomagati z artilerijo in municijo. Iz 1. in 2. brdskega divizona na Visu sta bili izločeni dve bateriji, popolnjeni z najboljšimi artileristi in temeljito opremljeni z vsem materialom. Ker je bilo treba baterije z mulami prepeljati z letali, so na pomožnem letališču na Visu teden dni za vajo vkrcavali in izkrcavali mule v uničene »Liberatorje«, da ne bi bilo z njimi preveč težav ob izkrcanju v bližini sovražnika.

Prva baterija s komandirjem Ratkom Čičin-Šajnom, po rodu iz Šibenika, namestnikom komandirja, 12 zvezniki s petimi radijskimi postajami, 16 topničarji, artilerijskim mojstrom, podkovnim kovačem, ki je bil obenem sedlar, 34 mulami, štirimi topovi in 200 naboji se je 27. julija vkrcala v Komiži na jadrnice in se prepeljala v Italijo, v Brindisi (Paradise Camp), od tam pa z angleškimi letali do 13. avgusta na pomožno letališče pri Njegobudji, v bližini ceste Šavnik—Pljevlja. Spremljal jo je dotedanji komandant 1. divizona Karel Miklavčič, ki je moral pripraviti tudi sprejem druge baterije.

Iz te baterije so napravili dve bateriji, vsako po dva topa. Ena je ostala pri korpusnem divizionu in z njo Čičin-Šajn kot strokovni namestnik komandirja baterije, drugo baterijo pa so dodelili 1. proletarski diviziji za njen artilerijski divizion. Bateriji sta krenili s I. korpusom čez planino Ljubišnjo in skozi Priboj na Zlatibor.

Ko so Bolgari kapitulirali in zapustili Kraljeve vode, sta bateriji nadaljevali s korpusom pot v smeri Šljivovice, kjer sta s padali

prejeli municijo. Tu je bilo na hitrico urejeno letališče. Nanj so sovjetska letala prepeljala drugo baterijo, ki je bila sestavljena podobno kakor prva; vodila sta ju Primorca Marin Pekorari in Cveto Pišler.

Tudi to baterijo so preuredili. Polovico baterije so dali korpusnemu divizionu; za komandirja je bil določen Čičin-Šajn, za njegovega namestnika pa Pišler. Druga polovica je bila dodeljena 6. diviziji, za njenega komandirja pa postavljen Morić. Pekorari je prevzel baterijo 1. proletarske divizije.

Baterije z Visa so se borile in streljale na svoji borbeni poti čez Maljen. Čičin-Šajnova baterija je bila dodeljena predhodnici, ki je pod severnimi obronki Maljena naletela celó na Mihajlovičev »gorski štab«, vendar se ji ga ni posrečilo ujeti; pač pa je zajela njegov arhiv in pomožno osebje. Zatem so se te baterije borile za osvoboditev Valjeva, Arandjelovca in Gornjega Milanovca ter pri Avali, v Beogradu pa sodelovale v uličnih bojih. Ker je za te topove zmanjkalo municije, so jih izročili v artilerijsko bazo na Donavi, razen topov 2. baterije korpusnega divizona, ki je dobila še dva topa in vso še razpoložljivo municijo, tako da je imela štiri topove. Nato je bila dodeljena 28. slavonski diviziji, ki je krenila iz Beograda proti Obrenovcu in Šabcu ter dalje na zahod kot skrajno levo krilo na sremski fronti.

V teh baterijah so bili poleg topovskih posadk tudi radiotelefonisti, v glavnem slovenski Primorci. Komandant artilerije I. korpusa se je sicer pritožil Miklavčiču, da ne znajo dobro srbskohrvatsko, a vendar to ni bila ovira, da ne bi bili prav dobri strokovnjaki.

Prispevek artilerije k osvoboditvi srednjedalmatinskih otokov in Dalmacije ter njeno izkrcanje na obalo

V tem obdobju so se na Visu pripravljale brigade 26. divizije, mornarica, tankovske enote, letalstvo in artilerija za izkrcanje in napad na dalmatinsko obalo.

Dalmacije pa ni bilo moč osvoboditi, preden niso bili osvobojeni srednjedalmatinski otoki, ki so bili osrednji in najvažnejši obrambni zid v sovražnikovi strateški verigi obrambe od Grčije do Istre. Če bi bil ta zid razbit, bi bilo Nemcem zelo težko oskrbovati enote ob dalmatinski obali, v Grčiji in na Egejskih otokih, poleg tega pa bi jih po morski poti težko umaknili. Hkrati pa bi nastali pogoji, da bi se naše enote izkrcale na obalo, se združile z enotami

VIII. udarnega korpusa NOVJ na kopnem in neposredno ogrozile sovražnikove kopenske komunikacije.

In vendar so kljub neugodnim razmeram, z lesenimi brodovi ter brez premoči na morju in v zraku krenile naše enote v napad na otoke.

Glede na ustrezeni ukaz vrhovnega komandanta je bilo zaradi tega, da bi se ustvarile osnove za izkrcanje na kopno in da bi se zaprl Brački kanal, odločeno, da se okoli 18. septembra 1944 izvrši desant na Brač. Ta otok je bil namreč najvažnejši v sistemu nemške obrambe srednjedalmatinskega otočja.

Sovražnik pa je zaslutil naše namere. Da bi prikril svoj umik, je 7. septembra z brandenburškim bataljonom, vkrcanim na petih ladjah, nenadoma napadel Hvar. Prva proletarska brigada 26. divizije, ki ji je pomagala 1. baterija 1. brdskega diviziona, je hitro posegla vmes. Še preden je mogel sovražnik odvreči kaj od naropane hrane in blaga, so mu omenjene enote vse odvzele in vrnile prebivalstvu. Zavezniške ladje in letala so potopili štiri sovražnikove ladje. Bilo je mnogo mrtvih in ujetih, kakih tristo jih je utonilo, kakih petdeset pa se razpršilo po otoku. Pozneje so jih našli in ujeli.

Ker je izvidniška skupina 26. divizije, ki je bila na Braču, javila, da Nemci zapuščajo Nerežišća in Supetar, se je 11. septembra na južni obali Brača, pri Planici in Farski izkrcala 12. brigada 26. divizije. Pred silnim naskokom naših enot je sovražnik po dvanajsturnem boju zapustil 12. septembra Nerežišća. Bil je pregan tudi s položajem zunanje obrambe Supetra; v hudih uličnih bojih, ki so divjali vso noč, je bilo mesto zavzeto.

Dvanajstega septembra se je pri Sumartinu, najmočnejšem nemškem oporišču, izkrcala 11. brigada 26. divizije, v noči pa sta se na Bolu izkrcala še dva bataljona 1. brigade te divizije in blokirala Sumartin.

Štirinajstega septembra ob treh popoldne so se začeli boji za Sumartin. Pri napadu sta sodelovala dva bataljona 1. brigade, poleg njih pa še en bataljon 12. brigade, ena naša brdska baterija, ena zavezniška brdska baterija in dve zavezniški poljski bateriji 87 mm, ki so ju bili prepeljali s Hvara na Bol.

Nemcem je bilo ukazano, da se morajo braniti do zadnjega. Njihovo obrambo je učinkovito podpirala artilerija s kopnega.

Trinajstega septembra je bila 1. baterija 1. brdskega diviziona, ki se je s Hvara vrnila na Vis, z izvidniškim vodom in zveznim vodom štaba diviziona vred poslana na Brač. Štirinajstega septembra

ob desetih dopoldne je že bila pripravljena za strelbo na sovražni-kove močno utrjene položaje med kotama Sv. Toma in Sv. Petar i Pavao. Posebno močno se je sovražnik utrdil na Sv. Nikoli (kota 160) in v mestu Sumartinu. Ob šestih zvečer je baterija izstrelila 500 granat na koto 160 (Sv. Nikola); ko pa se juriš naše pehote ni posrečil, se je morala baterija vrniti na svoje izhodne položaje.

Petnajstega septembra od enih do petih zjutraj so bili trikrat obstreljevani sovražnikovi položaji na koti 160, v Sumartinu in Sv. Roku, popoldne ob štirih pa vnovič kota 160. Šestnajstega sep-tembra od treh do štirih zjutraj je bila v sodelovanju z angleško artilerijo izvršena planska koncentracija ognja na koto 160, od štirih do pol petih pa na Sumartin. Na zahtevo pehote je artilerija ob sedmih zjutraj znova obstreljevala sovražnikove položaje v Sumar-tinu, od osmih dalje pa položaje na koti 160. Zvečer ob osmih je bil vnovič odprt ogenj na Sumartin in koto 160.

Sedemnajstega septembra ob štirih zjutraj je artilerija začela obstreljevati sovražnika v Sumartinu, tako tudi tamkajšnji hotel, ob osmih pa sovražnikove položaje na koti 160. Pehota je napre-dovala z južne in severne strani ob obali proti Sumartinu, da bi sovražnika na Sv. Nikoli izolirala in ga z obleganjem prisilila k vdaji. Ob štirih popoldne je 1. baterijo zamenjala 2. baterija istega diviziona, ki pa je izstrelila vsega le eno samo granato, ker je bil medtem sovražnik v Sumartinu likvidiran. Na Sv. Nikoli je sovraž-nik, docela zmeden od silnega ognja, saj je samo naša 1. baterija izstrelila 1575 granat, zapustil bunkerje in rove ter se poskušal pre-biti, vendar je bil uničen.

Osemnajstega septembra je bil ves Brač osvobojen. Sovražnik je izgubil 983 mrtvih, utopljenecv in ujetnikov, štiri ladje, devet-najst topov, petnajst minometov, obilo mitraljezov, avtomatov, pušk, municije in hrane.

Da bi zavaroval Split, je sovražnik nameraval držati Šolto za vsako ceno. Pod pritiskom enot 12. brigade in 1. baterije 2. brdskega diviziona, ki je bil medtem prepeljan na Brač in se je razporedil v Gornjem Humcu, pa so Nemci v noči med 22. in 23. septembrom zapustili Grohote, ker s kopnega niso dobili okrepiteve. V noči med 26. in 27. septembrom so enote 12. brigade z isto baterijo napadle še otok Drvenik, in ko so zemljišče očistile min, so osvobodile tudi vas Veli Drvenik.

Ker se je sovražnik žilavo branil in posebno močno tolkel z arti-lerijo z otoka Čiovo, so naše enote zapustile Drvenik. Baterija se je vrnila k svojemu divizionu, ki je medtem dobil iz sestava šolskega

dopolnilnega diviziona še tretjo baterijo ter se zbral v vasi Pražnice, pripravljen za desant na kopno. Štab diviziona z eno baterijo se je izkrcal na kopno v Krilu pri Dugem Ratu 22. oktobra, drugi dve bateriji pa naslednji dan, ker za izkrcaње v enem ešalonu ni bilo dovolj ladijskega prostora.

Otok Korčulo je sovražnik zapustil pod pritiskom enega bataljona 3. prekomorske brigade, ki se je 13. septembra izkrcal v Brni. V ugodnem trenutku je 26. divizija izkrcala na Pelješac dva bataljona 11. brigade, vso 3. prekomorsko brigado in eno baterijo 1. brdskega diviziona. V enem samem naskoku je bil zavzet ves polotok do Stona in zajete cele čete 370. polka 369. nemške »vražje« divizije. Pod pritiskom Mljetskega odreda pa je sovražnik izpraznil tudi otok Mljet.

V drugem ešalonu je bil prepeljan čez Starigrad še drugi del 1. diviziona in dve bateriji protitankovskega diviziona (8 protitankovskih topov 47 mm na tovorni živini), drugi dve bateriji tega diviziona pa sta bili postavljeni med mestom Korčulo in rtom Ražnjić, da bi zaprli Korčulanski kanal, in sta bili šele pozneje prepeljani na kopno v sestav svojega diviziona.

Po osvoboditvi Stona se je protitankovski divizion zbral v Korčuli; od tam je bil postopoma prepeljan na Bol, pozneje pa na kopno pri Omišu. Prvi brdski divizion se je po končani operaciji na Pelješcu in pri Metkoviću zbral v Povjah in bil po osvoboditvi Splita prepeljan v Kaštele.

Do 23. septembra 1944 so bili osvobojeni vsi srednjedalmatinski otoki, razen Drvenika, ki ga je sovražnik pozneje sam zapustil.

Takoj se je začelo urejanje artilerijske obrambe otokov. Pozicijska artilerija otoka Visa je bila zvečine izročena mornarici. Ta je s protitankovskimi topovi zaprla Splitska vrata, havbični divizion z Visa pa je eno baterijo s štirimi havbicami 100 mm na lesenih kolesih (ki niso bile ustrezne za motorno vleko in operacije na kopnem) postavil na Sućurju. Ta baterija je uspešno obstreljevala sovražno artilerijo na kopnem in zapirala Brački kanal. Pozneje je tudi ta baterija prešla v sestav mornarice. Operativni del štaba havbičnega diviziona z obema drugima baterijama, ki sta bili medtem motorizirani, večinoma z zaplenjenimi vozili, pa se je 22. oktobra izkrcal na kopno v Krilu pri Dugem Ratu.

Ko so bile havbice in vozila v Splitu popravljena, je ena baterija s kapetanom Vinkom Kregarjem krenila po dolini Cetine proti Sinju in Drnišu, druga pa s komandantom diviziona kapetanom Francem Misjakom čez Trogir proti Šibeniku. Na poti je sovražnik

obstreljeval naše artilerijske kolone, ki so hitele na nove položaje. V hudih bojih s sovražnikovo artilerijo je vneto bodril borce in pospeševal preganjanje sovražnika zlasti politkomisar artilerijske grupe VIII. udarnega korpusa NOVJ Vinko Maglica, ki je pozneje kot politkomisar 10. brigade 20. divizije padel v Trstu.

Omenili smo že, da tretji (šolski) divizion svojih baterij ni dolgo obdržal. Dvajsetega septembra je ladja »Sv. Petar« prepeljala iz Komiže v Brindisi eno njegovo baterijo z vso opremo, 600 naboji, oddelkom za zvezo in topovskimi posadkami, vsega 39 ljudi. Iz Italije pa so jo letala prepeljala k 29. hercegovski diviziji, na letališče pri Gackem.

V oktobru 1944 so bili Dugi otok in otoka Pašman v naših rokah, razen ozkega pasu od Kalov in Preka do trdnjave sv. Mihovil (kota 265) na otoku Ugljanu, od koder je sovražnik nadzoroval Zadrski in Srednji kanal. Z obale pri Kalih in Prekem pa je v povezavi z artilerijo na nasprotni obali ponoči lahko zapiral prehod skozi Zadrski kanal.

Mornariška pehota tretjega pomorskega sektorja je dobila nalogo, da otok Pašman očisti sovražnika in zapre Zadrski kanal. Ker ni imela artilerije, je bilo komandantu 3. brdskega divizona, ki sicer še ni končal šolanja, ukazano, naj hitro pripravi baterijo štirih topov, izvrši strelbo na Visu ter baterijo pošlje v spremstvu učitelja streljanja kapetana Mardešića na Pašman. Odločeno je tudi bilo, da naj vzamejo s seboj samo tovorna sedla, ker da bodo živino dobili od otočanov; toda ti je niso imeli, zato so morali artileristi sami prenašati topove in municijo, domačini pa so jim pomagali.

Dvanajstega oktobra je bila baterija čez Dugi otok, kjer je opravila strelbo, za katero na Visu ni bilo več časa, prepeljana v luko Čereno na Pašmanu. Položaji za topove so bili izbrani pri vasi Nevidjane. Petnajstega oktobra okoli desetih zvečer je bilo od Zadra v smeri Biograda na moru slišati šum ladijskih motorjev. Ko so se sovražne ladje približale, je baterija odprla ogenj in zadela tridesetonsko ladjo v komandni most; pri Nevidjanah se je nasukala, naši pa so jo nato odvedli in popravili.

Potem je baterija z novega položaja pri vasi Barotul obstreljevala Nemce v hišah v Biogradu na moru, ustaše v Filipjakovu in Turnju, nemško artilerijo in težko pehotno orožje ter reflektorje jugozahodno od Pručanika, nazadnje pa se je premestila v Kukljico na otoku Ugljanu, da je mogla obstreljevati trdnjavo Sv. Mihovil, zatem Trešnjak in na koncu cilje v Prekem. Pri tem je baterija porabila 580 nabojev. Nato se je vrnila na otok Pašman, od koder

je bila pozneje prepeljana na kopno in uvrščena v sestav 29. divizije. Pozneje je bila dodeljena 3. brdskemu motoriziranemu divizionu, ki se je tačas še formiral in uril v taborišču Gravina v Italiji.

Tretjemu (šolskemu) divizionu sta ostali še dve bateriji: ena 75 mm M. 1 in ena 75 mm M. 15. Ko sta bila 1. in 2. brdska divizionona že v akciji za osvoboditev srednjedalmatinskih otokov in je imel 1. divizion nekaj poškodovanih topov, je bila le-temu dodeljena baterija 75 mm M. 1, drugemu divizionu pa baterija 75 mm M. 15. Tako je ostal 3. divizion brez topov. Njegova naloga je bila poslej ta, da je zbiral in pošiljal borce drugim enotam.

Ko so bili pozneje osvobojeni Kašteli, je bil divizion s približno 190 ljudmi in 130 mulami prepeljan v Trogir, kjer je s prejetimi osmimi topovi 75 mm M. 1, šestnajstimi tritonskimi kamioni znamke »Dodge« in dvema džipoma formiral **4. brdski motorizirani divizion artilerijske grupe VIII. udarnega korpusa**. Ta je bil po mostarski operaciji dodeljen 26. diviziji, ki jo je že podpiral v kninski bitki. Njegov komandant Miklavčič je obenem prevzel tudi dolžnost komandanta artilerije 26. divizije.

V začetku oktobra 1944 je vrhovni komandant zapustil Vis, da bi iz Srbije vodil operacije za osvoboditev Beograda. Zaradi odhoda vrhovnega štaba ter glede na bližnje akcije v zvezi z izkrcajem na kopno in zapustitvijo Visa je bila tamkajšnja artilerijska šola razpuščena. Njeno dejavnost je na Visu prevzel šolski dopolnilni divizion. Oficirji šolskega odseka artilerijskega oddelka vrhovnega štaba in oficirji inštruktorji iz šole pa so odšli v Italijo, v taborišče v Gravini, kjer so se naši ljudje zbirali ter dan in noč urili na topovih za tri divizione, ki so jih dali zavezniki. Pri tem so pomagali naši oficirji iz šole na Visu, ki je že prej nehala delovati.

Dva brdska divizionona, eden na tovorni živini, drugi pa motoriziran, sta bila zadnje dni oktobra poslana II. korpusu v Dubrovnik. Ker korpus ni imel za divizion na tovorni živini artileristov, teh pa tudi v Gravini ni bilo dovolj, je 3. šolski divizion poslan z Visa v Dubrovnik tri vodne oficirje, 48 topničarjev, 15 signalistov in 32 mulovodcev-Italijanov s prav tolikšnim številom mul. Motorizirani brdski divizion pa je bil poslan v Dubrovnik kompleten, z ljudmi in materialom vred, in sicer v treh ešalonih, vsega 223 ljudi, osem topov in 49 motornih vozil.

Drugi tak divizion je bil poslan v Split, brž ko je ta bil osvobojen, z namestnikom komandanta Olegom Smirnovom, 13 komandirji in politkomisarji, 210 topničarji, radiotelefonisti, šoferji in mehaniki, osmimi topovi, 22 džipi, 14 priklopniki, 14 tritonskimi

kamioni, šestimi enoinpoltonskimi kamioni, tremi cisternami za gorivo, dvema motocikloma, toda brez oklopljenih izvidniških vozil, čeprav smo jih zahtevali. Oba motorizirana divizion sta bila zares pravi prekomorski enoti; polovica njunih pripadnikov je bilo Slovencev, šoferji pa so bili skoraj sami Primorci.

Kakor hitro je divizion prispel v Split, je bil kot **3. brdski motorizirani divizion artilerijske grupe VIII. udarnega korpusa** že poslan na Prolog, da bi zapiral smer od Livna. Pozneje je dobil v svoj sestav še baterijo 75 mm M. 1, ki je bila z otoka Pašmana poslana 19. diviziji, ter dva protitankovska topa 57 mm in dva protiletalska topa 20 mm kot četrto baterijo. V takem sestavu se je boril pri Kninu, pozimi 1944/45 v Liki, pri Mostarju in nato, od marca 1945 dalje, v Liki, na Reki in pri Gorici. V sestavu motorizirane grupe IV. armade se je udeležil pohoda na Koroško, takoj po končani vojni pa je bil v našem odredu v coni »A«. Pred kninsko bitko je prevzel komando divizion kapetan Nikola Mardešić, po bitki pa dotedanji namestnik komandanta Oleg Smirnov, ki je odločno in zelo uspešno vodil divizion skozi vse boje do Koroške.

Artilerijska baza v Monopoliju je delovala še do kninske bitke, ker je tam pregledovala in izbirala italijansko municijo. Razen tega pa sta bila v Gravini še en protitankovski in en protiletalski divizion. Z moštvom in topovi sta pozneje dopolnila **5. protitankovski divizion in 6. protiletalski divizion Težke artilerijske brigade IV. armade.**

Kninska bitka

Po osvoboditvi Splita, Šibenika in Drniša, kjer je sodelovala vsa artilerija ter opravila težko delo, posebno 1. brdski divizion, ki je pripravil in podpiral napad 3. prekomorske brigade (ta je zaradi uspehov pri Janjini na Pelješcu dobila naziv udarna) na sovražnikove kolone na Konjevratih, in havbični divizion, ki je uničil celo kolono vozil za Šibenikom, so enote VIII. udarnega korpusa zavzele do 5. novembra več oporišč sovražnikove zunanje obrambe Knina in mu presekale vse zveze na sever.

V rajonu Knina so čakali na pripravljenih položajih: sveža nemška 264. divizija z 891., 892. in 893. pehotnim polkom, dvema divizionoma 264. artilerijskega polka in drugimi divizijskimi deli, skupaj približno 3400 vojakov in oficirjev; 373. nemška legionarska divizija, sestavljena iz delov 383. in 384. pehotnega polka, 2. divizion 373. artilerijskega polka in dveh pionirskih čet, skupaj okoli 1890

Baterija naše brdske artilerije v bojih pri Kninu (november—december 1944)

vojakov in oficirjev; nemške mornariške enote: 994. obalski artilerijski polk (HKA), 540. mornariški artilerijski divizion (MAA) in 501. inženirijski bataljon, skupaj približno 880 mornarjev in oficirjev; četniki dinarske oblasti pod komando popa Djujića, vsega kakih 4300, od teh 2300 v enotah in 2000 oboroženih na svojih domovih; kakih 80 ustašev iz enot »NDH«.

Vsega skupaj je bilo udeleženih pri obrambi Knina približno 10 500 sovražnih vojakov in oficirjev.

Sovražnik je svojo artilerijo razdelil v dva sektorja:

a) Južni sektor s približno 27 artilerijskimi orožji je imel nalogo, da z devetih strelnih položajev podpira obrambo proti jugu in vzhodu; vsa artilerija tega sektorja je mogla obstreljevati pas glavne komunikacije, ki vodi z juga v Knin.

b) Zahodni sektor je imel nalogo, da s približno 36 artilerijskimi orodji z dvanajstih položajev podpira obrambo proti zahodu, zaščiti komunikacijo h Gračcu in pomaga artileriji južnega sektorja. Ta artilerija je bila tako postavljena, da je mogla ščititi rajon Knina z zahoda in iz zaledja.

Poleg pehotnih in protiletalskih topov, ki jih tu ne štejemo, je sovražnik imel: tri topove 150 mm M. 18 (doseg 25 km), sedem topov-havbic 152 mm M. 433 R, devet havbic 150 mm M. 18, osem havbic 105 mm M. 18, osem topov 100 mm, štiri havbice 100 mm M. 14/19, dvanajst protitankovskih topov 88 mm M. 15/43, šest protitankovskih topov 75 mm in šest topov 75 mm različnih sistemov.

Naš VIII. udarni korpus pa je imel:

a) 9. divizijo s štirimi brdskimi topovi 75 mm M. 15, štirimi topovi 76 mm M. 27 in štirimi protitankovskimi topovi 47 mm na tovrni živini; b) 19. divizijo s štirimi brdskimi topovi 75 mm M. 15 in štirimi protitankovskimi topovi 47 mm na tovrni živini; c) 20. divizijo z baterijo štirih havbic 100 mm M. 16 in protitankovsko baterijo 47 mm na tovrni živini; d) 26. divizijo s tovrnjeno protitankovsko baterijo 47 mm; e) tankovsko polbrigado (bataljon tankov, polbataljon oklopnih avtomobilov, dve protitankovski bateriji in dva protiletalska topa); f) artilerijsko grupo v naslednjem sestavu: 1. brdski divizion — dvanajst topov 75 mm M. 1 in dva protiletalska topa 20 mm; 2. brdski divizion — dvanajst topov 75 mm M. 1; 3. motorizirani brdski divizion — dvanajst topov 75 mm M. 1 in dva protitankovska topa 57 mm; 4. brdski motorizirani divizion — osem topov 75 mm M. 1, dva protitankovska topa 57 mm in dva protiletalska topa 20 mm; havbični motorizirani divizion — osem havbic

100 mm M. 14/19, dve havbici 150 mm M. 18 in dva protitankovska topa 57 mm; g) inženirijski polbataljon.

Sovražnik je imel dovolj časa, da je lahko pripravil obrambo, in ga je tudi izrabil, da je uredil sistem opazovanja in ognja v vse smeri. V artilerijskem smislu je imel sovražnik posebno prednost v tem, ker je zelo spretno organiziral opazovanje, uredil dobro maskirane topovske položaje in pripravil elemente strelbe za vse važnejše točke (križpotja, naselja itd.).

Tako pripravljenega sovražnika pa je bilo treba ne samo pregnati, temveč uničiti, da bi imel naš VIII. udarni korpus prosto pot v Liko.

Osnovna operativna zamisel kninske operacije je bila tale: s frontalnim napadom prebiti sovražnikovo obrambo, ga z dvojnimi objemom — z vzhoda in zahoda — odsekati od zaledja, ga popolnoma obkoliti in nato uničiti. Težišče napada VIII. udarnega korpusa je bilo na levem krilu sil, ki so vršile preboj z juga.

Po tej zamisli je bilo odločeno takole: 20. divizija naj udari s severovzhoda, med Grahovom in Kninom, očisti sovražnikova oporišča v Strmici in Golubiću, se čez Debelo Brdo spoji z 19. divizijo ter s severa napreduje čez Kninsko polje h Kninu; 26. divizija naj prebije sovražnikovo obrambo z juga, vrže sovražnika iz Knina ter ga skupaj z 19. in 20. divizijo uniči; 19. divizija naj preseka komunikacijo, ki vodi iz Knina v Otrić ter prepreči, da bi sovražnik dobil ojačitve s severa in se umaknil iz obkolitve; 9. divizija — v korpusovi rezervi — naj podpre napad 20. in 19. divizije in nato obvlada komunikacijo Zrmanja—Otrić ter prepreči vsak sovražnikov poskus, da bi se iz rajona Gračac ali iz Bihaća prebil proti Kninu.

V ta namen je bil izdelan takle operativni plan: 20. divizija bo s 3. baterijo 2. brdskega diviziona zavzela položaje zunanje sovražnikove obrambe v severnem in severnovzhodnem okolišu Knina, dosegla linijo Debelo Brdo—Žagrovići in v sodelovanju z enotami 19. divizije preprečila sovražniku umik v smeri Srba; 26. divizija bo likvidirala sovražnikova oporišča južno od Knina, od Oštre Glavice do levega brega reke Krke, podpirali pa jo bodo 2. brdski divizion brez 3. baterije, 3. in 4. motorizirani brdski divizion, havbični motorizirani divizion in del 1. tankovske brigade (trinajst tankov, šest oklopnih vozil — blind, trije protitankovski topovi 57 mm in dva protiletalska topa 20 mm); 19. divizija s 1. brdskim divizionom in delom 1. tankovske brigade (šest tankov, pet blind, trije protitankovski topovi 57 mm) bo zavzela komunikacijo Padjene

—Prevjes, likvidirala sovražnikova oporišča na masivu Koma ter vsa oporišča v coni med to komunikacijo in reko Krko.

Da bi sovražnika preslepili, je 25. novembra najprej napadla 20. divizija v pomožni smeri korpusa, in sicer z 8. brigado ob petih zjutraj, z 9. in 10. brigado pa uro kasneje. Splošni napad z vsemi silami je sledil naslednji dan, 26. novembra.

Šestindvajseta divizija je po enourni artilerijski pripravi od 6.30 do 7.30 in ob podpori tankov napadla prednji kraj sovražnikove obrambe. V smeri napada 11. in 3. prekomorske udarne brigade so položaji večkrat prehajali iz rok v roke, posebno Bulajuša in Oštra Glavica. Prvi brigadi pa se je posrečilo zavzeti vasi Grguri, Cvijanoviči in Marjanoviči ter doseči koto 334 južno od Ljubice. Devetnajsta divizija ni imela pomembnejših uspehov, ker je imel sovražnik zelo močno utrjene položaje in minska polja ter se je zagrizeno branil.

Artilerijska priprava napada je bila planirana po podatkih o sovražnikovi obrambi in položaju baterij, ki so jih prispevali naši terenci in obveščevalci; vendar pa ti podatki niso zadoščali za natančno planiranje, zato na njihovi podlagi ni bilo moč izdelati sheme ciljev. V planu artilerijske priprave so zato posamezne grupe dobile naloge brez nadrobnih podatkov o ciljih in navodilo, naj se arti-

Eden od nemških 88 mm protitankovskih topov »Panzerjäger«, zaplenjenih sovražniku pri Kninu (december 1944)

lerijska priprava izvrši po prednjem kraju sovražnikove obrambe in poznanih sovražnikovih položajih.

Natančneje določanje ciljev pa je bilo prepuščeno komandan-
tom artilerijskih skupin in pehotnih enot; cilje naj bi določili pred
začetkom artilerijske priprave in med njo. Deloma je bila uporab-
ljena tudi strelba za vznemirjanje na področjih, kjer so po naših
domnevah bili sovražnikovi štabi. Ko smo drugega dne tako obstre-
ljevali naselje Podkonje, je bil uničen center za zvezo 264. nemške
divizije, tako da si je bil štab divizije, ki je bil v bližini, prisiljen
poiskati drugo mesto, kar je povzročilo zmedo v njegovem pove-
ljevanju.

Enourna artilerijska priprava je bila potrebna predvsem zaradi
številnih sovražnih ciljev in majhnega števila naših topov. Zato
je morala vsaka baterija predstavljati ogenj tudi desetkrat, kar je
zahtevalo več časa. Razen tega je bilo treba predvideti tudi potrebni
čas za obstreljevanje ciljev, ki bi se pojavili med artilerijsko pri-
pravo.

Na odseku 20. divizije je njena 10. brigada po kratki, toda ostri
borbi zavzela koto 476 in podila sovražnika čez Golubić, proti večeru
pa je v trdem boju zavzela Veljuv in preganjala sovražnika naprej
proti Vrpolju. Sovražnik je bil tako presenečen, da je pustil ves vojni
material v Golubiću in Vrpolju. Osmo brigada je dopoldne odbila
sovražnikov protinapad. Popoldne je sovražnik še dvakrat napadel,
toda brez uspeha. Po močni artilerijski pripravi 2. brdskega divizion
je brigada nato prešla v napad in zavzela koti 379 in 451. Ni pa
mogla zavzeti Oštre Glavice, ker je sovražnik privedel okrepitev.

Tudi naslednji dan, kljub močni artilerijski pripravi, pri kateri
je sodeloval tudi 4. brdski motorizirani divizion (2. divizion je sode-
loval brez 3. baterije), je 8. brigada samo deloma osvojila Oštro
Glavico. Ko pa jo je sovražnik v protinapadu potisnil z Oštre Glavice,
se je vkopala na prvotnih položajih.

Prvi dan napada se tudi 11. brigadi 26. divizije ni posrečilo
z južne strani zavzeti Oštro Glavico; vendar je ta nekajkrat prešla iz
rok v roke, tako tudi Bulajuša, ki jo je napadala 3. prekomorska
udarna brigada.

Naslednja dva dneva so trajali boji brez prestanka, zlasti na
odseku 3. prekomorske udarne brigade, vendar so bili kljub močni
artilerijski podpori brez pomembnejših uspehov in z velikimi
žrtvami. Pač pa se je sovražnikov odpor postopoma le lomil. Šest-
indvajseta divizija je šele v teh bojih zvedela in tudi občutila, da

ima pred seboj dvakrat večje in močnejše sile, kakor je bila ocenila v začetku.

Zaradi močnih sovražnikovih sil na fronti 26. divizije kakor tudi zaradi potrebe, da bi izkoristili že omenjeni uspeh 20. divizije ter ogrozili sovražnika s severa v smereh Debelo Brdo, železniški postaji Padjene in Radljevac ter Stara Straža, je 28. novembra štab korpusa odločil, naj 9. brigada 26. divizije na odseku Oštra Glavica—Krkić zamenja 8. brigado 20. divizije, ki se je morala premestiti severno od Knina. Zato je bilo treba znova organizirati napad, enote pa so morale dotlej obdržati že osvojene položaje.

Da bi podprla 8. brigado 20. divizije, je ponoči 29. novembra napravila 1. baterija 2. divizionu pospešen marš od Kosova v Kraljevo Dolino. Da bi marš olajšali in razbremenili mule, so topove in municijo prepeljali do Kikiča mlina kamioni 4. brdskega divizona, ki se zato ni mogel premakniti s svojih položajev.

Vse artilerijske enote so ves čas obstreljevale sovražnika, kjer koli se je pojavil, prav tako pa tudi njegove baterije, kakor hitro so z novih položajev odrle ogenj.

Tridesetega novembra zvečer je sovražnik pod pritiskom 26. divizije in zaradi izgub, ki jih je utrpel, zapustil Lisnik, Bulajušo in Oštro Glavico.

Prvega decembra je 26. divizija napadla z vsemi svojimi silami, podpirali pa so jo 3. in 4. brdski divizion, 2. baterija 2. brdskega divizona in havbični divizion. Med napadom je bila 1. baterija 3. divizona poslana v pomoč 19. diviziji, da bi pomagala njeni 14. brigadi in preprečila umik Nemcev iz Knina. Posebno močno je naša artilerija obstreljevala sovražnikova oporišča v Konju, Podkonju, koto 412, železniško postajo Padjene, most čez reko Krko v Kninu, razpotje v Stari Straži in železniško progo.

Deseta brigada 20. divizije je v hudem boju moža proti možu in z ročnimi bombami zavzela Drenovac (kota 389), dospela na cesto, ki vodi iz Knina v Žagroviče, ter presekala sovražniku odstopnico iz Knina. Sovražnik je ves dan delal protinapade, vendar so Drenovac naši obdržali; le s ceste so se morali umakniti. Borba se je z nepopustljivo/silovitostjo nadaljevala še vso noč; naše enote so nekajkrat dosegle cesto, vendar je niso mogle obdržati. Ob devetih zvečer je 19. divizija ob zelo učinkoviti pomoči artilerije dosegla s svojimi prednjimi deli pod Klenovcem cesto za Padjene.

Drugega decembra je sovražnik okreпил svoje sile na fronti naše 8. brigade 20. divizije z 800 možmi in napadel. Boji so trajali ves dan. Šele zvečer je bila ta sovražnikova skupina razbita in se je v

neredu umaknila ob železniški progi Padjene—Bojanić. Nato je 8. brigada prešla z dvema bataljonoma v napad v smeri Padjen, z drugima dvema pa je napadla sovražnikovo artilerijo pri železniški postaji Stara Straža. Zaplenila je devet težkih topov, od katerih pa se je sovražniku posrečilo štiri prej uničiti. Bataljona se nista mogla obdržati, ker je sovražnik uporabil v boju tanke; zato sta uničila še druge zaplenjene topove in se umaknila na pobočja Marića Glavice in kote 619.

Prva baterija 2. diviziona je ves dan obstreljevala kolone pri Stari Straži ter baterije pri Stari Straži in Deliću. Na fronti 10. brigade je zjutraj sovražnik napadel s 1500 vojaki; po dveurni borbi moža proti možu je zavzel Drenovac ter omogočil umik svojih sil iz Knina v smeri Stare Straže. Ob sedmih zvečer, ob koncu zagrizenih bojov, pa je 10. brigada s protinapadom vnovič zavzela Drenovac.

Deveta brigada te divizije je okoli šestih zvečer, podprta z močnim ognjem 3. baterije 2. diviziona, napadla položaje južno od Vrpolja; trije juriši pa so bili brez uspeha. Nato je uporabila bataljon iz rezerve, zavzela 3. decembra ob njih zjutraj sovražnikove položaje in ga podila proti Kninu. Čeprav se je sovražnikova zaščitnica v silovitih bojih žrtvovala, da bi rešila glavnilino, je naša brigada v močnem naskoku zdrobila ves odpor. Sovražnik se je umaknil v Knin. Brigada ga je podila dalje, vdrla približno ob štirih zjutraj v Knin in sovražnika podila naprej v smeri Žagrovičev.

Na južni fronti je 11. brigada 26. divizije zavzela Crno Glavico (kota 451) in vdrla v Knin 3. decembra pred zoro, istočasno z enotami 20. divizije. Tretja prekomorska udarna brigada je zlomila sovražnikov odpor na Sv. Nikoli, 12. brigada pa je 2. decembra opoldan ob močni in učinkoviti podpori artilerije in minometov v silovitem naskoku osvojila vas Miloševići ter pri tem deloma uničila sovražnikov 2. bataljon 892. polka. Nato je nadaljevala napad na vas Jaramazi. Ko je sovražnik izgubil vas Miloševići in videl, da se naša 12. brigada s tanki približuje vasi Jaramazi, je prišlo v njegovem obrambnem sistemu zahodno od komunikacije Sv. Nikola—Knin do popolnega razpada; njegov odpor v vaseh Jaramazi in Ljubić je bil hitro strt.

Med temi boji sta bila poslana po en bataljon iz 1. in 12. brigade k mostu čez reko Krko južno od Knina; oba bataljona sta prispela do mostu 3. decembra ob treh zjutraj. Tedaj je sovražnik razstrelil most in odrezal vse svoje enote, ki so se nahajale južno od Knina. Bile so deloma uničene, deloma pa ujete.

Na fronti 19. divizije so 2. decembra okoli enih popoldne pripele sovražniku od Zrmanje ojačitve, in to trije tanki in šest kamionov s približno dvesto vojaki. Čeprav so naše enote sovražno kolono opazile in je naša artilerija močno obstreljevala Kravljji Most, se ji je vseeno posrečilo prebiti in napasti naš položaj. Le smotrni intervenciji 5. brigade gre zasluga, da je bil napad odbit in da se je sovražnik moral umakniti.

Naša zamisel obkoljevanja in uničenja sovražnika je bila prav uspešno uresničena. Dvajseta divizija s severa in 26. divizija z juga sta prodrli v Knin in odrezali južno skupino 1200 Nemcev. Devetnajsta divizija je osvojila Očestovo in dosegla komunikacijo Knin—Padjene, kjer se je združila z 20. divizijo; tako je bila obkoljena druga skupina Nemcev. Levo krilo 19. divizije je zavzelo Prevjes in železniško postajo Padjene ter se združilo z enotami 20. divizije, ki so od Otona hitele na zahod in jug. Tako je bila obkoljena tretja, poslednja skupina Nemcev. Da bi uničila sovražnikove skupine, ki se jim je posrečilo prebiti se na sever, je bila poslana iz korpusne rezerve 9. divizija; ta jih je uničila oziroma ujela.

Čeprav je bila naša artilerija številčno šibkejša — 77 sovražnikovih topov in havbic proti 66 našim, ne računajoč topov s kalibrom manjšim od 57 mm in protiletalske topove 20 mm, posebno pa v razmerju teže granat (1400 kg proti 556 kg naših, kar je 2,6 : 1 v sovražnikovo korist) — je vedno in povsod, o pravem času in učinkovito podpirala našo pehoto in ji vsestransko pomagala. Z obstreljevanjem — kontrabatiranjem sovražnikove artilerije je dosegla, da naša pehota ni od nje trpela. Med operacijo so samo brdski divizionisti izstrelili 17 334, vsa artilerija pa skupaj 19 988 granat. Municije za puške in mitraljeze je bilo porabljen več kot 1 800 000 nabojev, minometalskih min 21 000, ročnih in tromblonskih granat pa 9600.

Premoč naše artilerije na črti glavnega udara — pri 26. diviziji — je bila dosežena tako, da se je grupiralo devet baterij korpusne artilerije, medtem ko so na pomožnih črtah bile samo štiri. Med operacijo je bila premoč dosežena s hitrim premeščanjem baterij na mesta, kjer se je pokazala potreba. K hitremu razkroju sovražnikove obrambe je mnogo prispevala tudi precizna strelba in nagla koncentracija ognja, dosežena s spretnim manevriranjem in s premiki.

Maloštevilčnost naše artilerije so nadomestili hitri premiki baterij, ti pa so bili možni zato, ker je bila polovica artilerije motorizirana, polovica pa na tovorni živini. Tako je bilo moč izvršiti premike na vsako, tudi najtežje zemljišče. Pri tem so ves čas odlično

delovale potrebne radiotelefonske zveze med opazovalnicami in baterijami, divizion in komando artilerijske grupe.

V pohvali vrhovnega komandanta osvoboditeljem Knina je rečeno, da so se v devetdnevnih bojih, v katerih je bila skoraj popolnoma uničena ena cela nemška divizija in v njih bilo ubitih 3200, ujetih pa 2600 nemških oficirjev in vojakov ter zaplenjena vsa oprema in tehnika, posebno izkazale 20., 26., 19. in 9. divizija, tankovske in artilerijske enote.

Tudi v zapovedi komandanta glavnega štaba Hrvatske z dne 6. decembra 1944 so bile pohvaljene enote artilerijske grupe VIII. udarnega korpusa, poleg drugih enot, ki so v trdih in žilavih končnih bojih za osvoboditev Dalmacije premagale zagrizeni odpor sovražnika ter v jurišu zavzele sovražnikovo oporišče, strateški center in važno križišče na tromeji Dalmacije, Bosne in Like — mesto Knin. Naj vnovič omenimo, da je bilo treba v tej operaciji sovražnika ne samo pregnati, temveč ga uničiti, da bi imel VIII. udarni korpus prosto pot v Liko.

Ves zaplenjeni artilerijski material, z motornimi vozili vred, je bil poškodovan, večidel razstreljen. Zato je bil prepeljan v Šibenik, kamor se je premestila in se tam razširila artilerijska tehnična delavnica z Visa. Ta je hitro popravila poškodovano orožje, topove in havbice; še posebno se je izkazala, ko je iz dveh ali treh poškodovanih topov ali havbic sestavila nov, uporabljen top ali havbico.

Tako se je artilerijska grupa VIII. udarnega korpusa popolnjevala s popravljenim zaplenjenim orožjem in z vozili.

Bil je ustanovljen nov, **2. havbični divizion** (komandant Gojko Manzoni, politkomisar Drago Vajs) z dvema baterijama (osem nemških havbic 105 mm M. 18). Pozneje, v Liki, je dobil še material za tretjo baterijo. Čeprav je imel s trofejnimi vozili mnogo težav, ni nikdar zamudil dospeti na položaje.

Razen omenjenega orožja so naši mehaniki popravili v Šibeniku še dve havbici 150 mm, tako da je 3. baterija dotedanjega havbičnega divizona, ki je bil medtem preimenovan v **1. havbični divizion**, imela štiri take havbice.

Protitankovski divizion je dobil več 50 mm in 75 mm protitankovskih topov ter dva protitankovska topa 88 mm z veliko močjo (»Panzerjäger«). Takšno orožje so morali Nemci v nevarnosti obvezno uničiti, vendar so jih naši presenetili ter dobili topove nepoškodovane in uporabne.

Četrtemu brdskemu motoriziranemu divizionu, ki je bil pozneje dodeljen 26. diviziji, ni bilo dano, da bi se po kninski bitki spočil

in v vasi Filipjakov ob morju uredil za nadaljnje boje. Že 9. decembra je moral na pot čez Vagić in Otrić v Liko, da pomaga 13. in 35. diviziji XI. korpusa. Od Vagića ni mogel dalje zaradi visokega snega. Zato mu je bilo ukazano, naj krene v Obrovac, od tam pa čez Velebit v Gračac.

Izvidnica je ugotovila, da je cesta na več mestih porušena in minirana. Nato je od štaba 13. divizije dobil divizion nalog, naj se napoti čez Alan in Sv. Rok v Lovinac. Pohod po ozki in zasneženi cesti je bil izredno težaven in brez pehotne zaščite tudi nevaren, kajti sovražnik je bil povsod. Med potjo so ujeli štiri nemške vojake. Že 13. decembra je 4. brdski motorizirani divizion s položajev pri vasi Papuče prisilil s svojim ognjem sovražnika, da je zapustil vas Medak. Tam so baterije divizona zavzele nove položaje in se 17. decembra skupaj s štabom 13. divizije pomaknile še naprej pred vas Ribnik.

Četudi zaradi goste megle ni bilo mogoče opazovati, so baterije zelo uspešno streljale na železniški in leseni most čez rečico Liko ter na utrdbe ob cesti in okrog vasi Bilaj, ki so branile dostope do Gospića. Ko pa je sovražnik okrog poldneva prebil našo obrambo v Ribniku, se je divizionu komaj posrečilo, da se je mimo Medaka umaknil nazaj v vas Papuče. Nato je obstreljeval Udbino, ki jo je moral sovražnik 21. decembra zapustiti.

Da bi bila pomoč našim divizijam v Liki izdatnejša, je 15. decembra bil poslan 1. havbični divizion brez 3. težke baterije čez Obrovac in Gračac v Sv. Rok. Oba divizona sta v hudem mrazu, po visokem snegu in v zametih krenila čez popolnoma porušeno Udbino v Pećane, kjer so artileristi prejeli cilje od 35. divizije; ta je po močni artilerijski pripravi napadla sovražnika in ga potisnila najprej z Debelega Brda, potem pa še z Belega polja, sosednih vrhov in iz Korenice. Nemci in ustaši so se panično umaknili, deloma na močno utrjene položaje med Babinim potokom in Čudinim klancem, deloma pa v Ličko Petrovo selo ter na grebene med Čelopek in Vaganjcem.

Medtem ko je XI. korpus ostal v okolici Gospića, je IV. korpus osvobodil Ličko Petrovo selo. Nato sta ena baterija havbičnega in ena baterija brdskega divizona krenili na položaje v Prijeboju, od koder sta zelo uspešno obstreljevali Čelopek in Vaganjac, zelo važni sovražnikovi postojanki za zvezo na sever in v Bosno, od koder bi mogel sovražnik dobiti okrepitve. Drugi dan boja so naši zavzeli Čelopek, naslednje jutro pa še Vaganjac. Za uspešno opravljen napad

in dober manever z ognjem so artilerijske enote prejele pohvalo načelnika glavnega štaba Hrvatske, generala Gošnjaka.

Po izvršeni nalogi sta štaba 1. havbičnega in 4. brdskega diviziona z baterijami ostala na straži oziroma v pripravljenosti v Pečanah, razen 2. baterije havbičnega diviziona, ki je odšla počivat v Sv. Rok, ker je bila poprej neprestano in v najhujših pogojih v boju.

Da bi zatrdno preprečili sovražniku sleherni večji prodor na osvobojeno ozemlje, je bil še ves 3. brdski motorizirani divizion poslan v Gračac. Njegova prva baterija je že prej, po kninski bitki, pomagala pehoti poditi Nemce čez Otrić, Debelo Brdo pri Srpskih Klancih in Srb v Liko. Zasedla je položaje pri Netku in Bratnji do Joševice, od koder se je 4. januarja 1945 vrnila v sestav diviziona pri Gračcu.

Razen vojaškega pomena, kakršno je imelo sodelovanje naše artilerije pri učinkovitem podpiranju pehote v zimskih operacijah v Liki, je treba omeniti, da je zlasti motorizacija imela ogromen moralni učinek na vojsko, še večjega pa na civilno prebivalstvo.

Napori so bili sicer velikanski. Sneg je bil nenavadno visok, zima zelo ostra, vrh tega pa nenehni viharji niso dopuščali, da bi se ceste in poti očistile, tako da so bile takoj zopet zametene. Zavetja ni bilo nikjer, ker so bile vse hiše in staje požgane ali porušene.

Takratni komandant 1. havbičnega diviziona Franc Misjak se spominja: »Okrog 10. januarja 1945 je bil strašen mraz z burjo, ki je zametla ceste, da se ni moglo nikamor. Ob takem vremenu je prispela kolona odprtih kamionov z najtežjimi ranjenci iz Slovenije na poti v Dalmacijo. Kolona je obtičala v snegu na cesti iz Korenice v Gradino. Komandantu vojnega področja se nikakor, kljub vsem naporom vojske in prebivalstva, ni posrečilo očistiti ceste, ker je bila sproti zametena. Na pomoč so pohiteli artileristi. Posebno Primorci so se prostovoljno javljali ter se skozi sneg in burjo prebijali do kamionov, da bi okrepili ranjence s čajem in angleškimi biskviti, z rezervo hrane, ki jo je divizion hranil za najhujše čase še vse od Visa.«

Čeprav je imela artilerijska grupa dovolj sredstev za zanesljive zveze, kakršne so potrebne za povezano poveljevanje, je štab korpusa želel imeti močno gibljivo in v celoti motorizirano korpusno brigado. Zato je bilo odločeno, da se iz 1. in 2. brdskega diviziona formirajo trije divizioni po dve bateriji ter vključijo v sestav 9., 19. in 20. divizije. Iz drugih divizionov, teh je bilo šest, pa je bila 6. januarja 1945 v Kistanju ustanovljena **artilerijska brigada VIII. udarnega**

korpusa. Za komandanta je bil postavljen dotedanji komandant 1. havbičnega diviziona major Franc Misjak, za politkomisarja dotedanji pomočnik politkomisarja artilerijske grupe major Nikica Zenić, za načelnika štaba pa Karlo Zah; ko je bil ta zatem postavljen za načelnika štaba artilerije korpusa, ga je zamenjal kapetan Vinko Kregar. Prvi havbični divizion pa je prevzel Lazo Klaić. Tedaj je štela brigada že 1250 borcev, vendar jih je mnogo primanjkovalo, zlasti 2. havbičnemu divizionu,

Mostarska operacija

Medtem ko se je glavnina VIII. udarnega korpusa urejevala na področju Knina, Šibenika, Zadra in Obrovca ter se pripravljala na popolno osvoboditev Like in na veliko ofenzivo do Soče, so nemška 369. »vražja« divizija, 6. ustaški združ in 2. gorski ustaški združ, kakor tudi ojačitve, ki so sovražniku prispele iz Sarajeva, skupaj napadle iz Širokega Brijega in Mostarja, potisnile 27. januarja 1945 našo 9. divizijo nazaj ter zavzele področje do Metkovića in Ljubuškega. Porušile so tudi mostove čez Neretvo v Metkoviću in v Čapljini, in sicer z namenom, da razdvojijo 9. dalmatinsko in 29. hercegovsko divizijo; bila pa je tudi nevarnost, da zavzamejo Vrgorac. Deveta divizija je zgubila vso svojo artilerijo (pozneje smo jo našli v Mostarju), razen brdskega diviziona, ki ji ga je formirala artilerijska grupa korpusa in je bil takrat še v Dalmaciji.

Vrhovni komandant je ukazal VIII. udarnemu korpusu, naj sovražnikovo mostarsko grupacijo likvidira, da bi imel zaledje čisto in da bi se 9. divizija sprostila za bližnjo veliko operacijo za osvoboditev Like, Hrvatskega Primorja, Istre in Slovenskega Primorja.

Tridesetega januarja je štab VIII. udarnega korpusa zapovedal hitro pregrupiranje in koncentracijo enot na prostoru Kočerin—Vrgorac—Imotski. Pregrupacija iz 200 do 300 kilometrov oddaljenih mest je bila opravljena do polnoči 3. februarja, v komaj štirih dneh, čeprav po deloma zasneženih in zametenih poteh.

Sovražnik je uredil obrambo Mostarja na široki fronti, naslonjeni na težko prehodni planini Čabuljo in Velež, svoje glavne sile pa razvrstil ob vpadnicah v Mostar od Širokega Brijega in iz Nevešinja, v močnih utrdbah, grajenih za krožno obrambo. V dolini reke Neretve so bili močni garnizoni za zvezo z zaledjem. Okoli Nevešinja je imel sovražnik okrog 2150 vojakov, v Mostarju in okolici pa

105 mm baterija 2. havbičnega diviziona korpusne artilerijske brigade na položaju pred Mostarjem (6. do 14. februarja 1945)

8650; s posadkami na Širokem Brijegu in v drugih oporiščih je bilo vsega skupaj približno 18 000 mož.

Od naših sil so v tej operaciji sodelovale 9., 19. in 26. divizija, deli korpusne artilerijske brigade, 1. tankovska brigada, večji del z VIII. udarnim korpusom, manjši, ki je bil že prej prepeljan v Dubrovnik, pa z 29. hercegovsko divizijo. Le-tej je pomagal še artilerijski divizion II. korpusa, prekomorski divizion, ki je bil ustanovljen v Gravini in pozneje prepeljan v Dubrovnik, dvojnik 3. motoriziranega brdskega divizionu artilerijske brigade VIII. udarnega korpusa in ki se je iz okolice Gračca v Liki prebil skozi snežne zamete.

Prav tako je sodeloval 4. motorizirani brdski divizion, ki je bil ob formiranju artilerijske brigade VIII. udarnega korpusa vključen v sestav 26. divizije, vendar je bil v tej operaciji uporabljen kot korpusna artilerija, zadržan v Imotskem in šele 12. februarja poslan na položaj pri Krivodu, da bi pomagal 19. diviziji.

Razen teh divizionov sta bili poslani pred Mostar še 3. težka baterija 150 mm havbic 1. havbičnega diviziona in 1. baterija novo formiranega 2. havbičnega diviziona s 105 mm havbicami korpusne artilerijske brigade. Ta si je morala del kamionov za vleko havbic in municije sposoditi od rudnika Siverić pri Kninu.

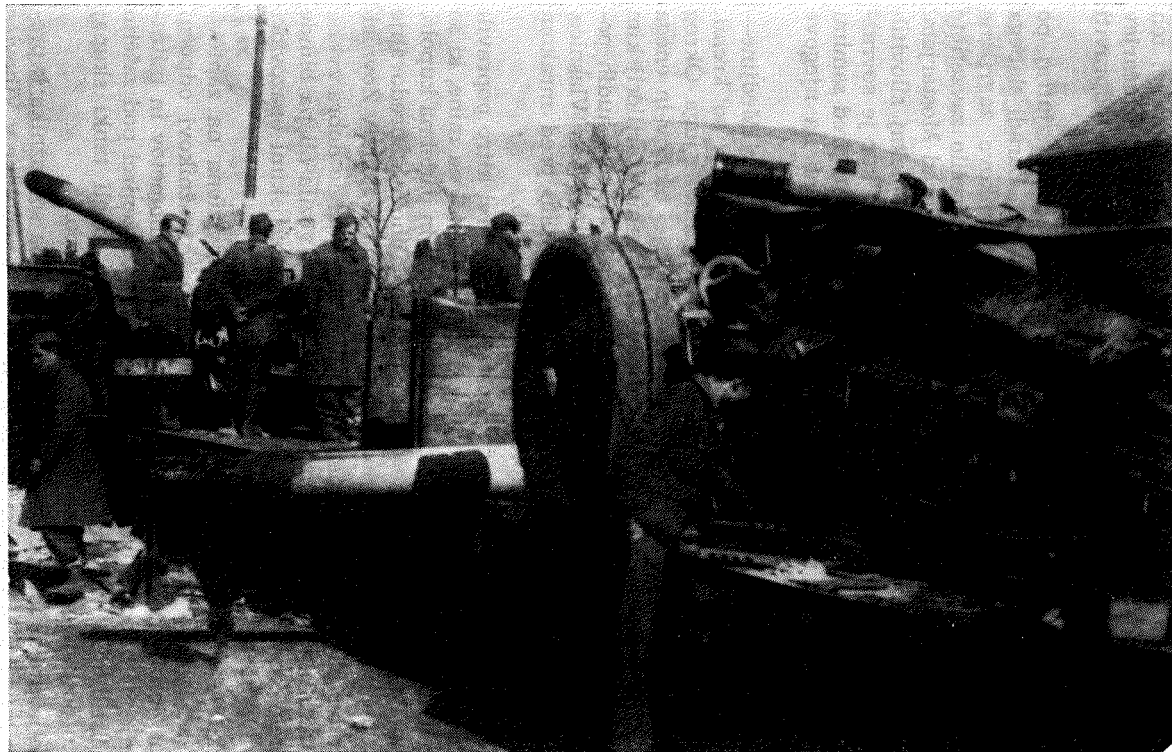
Medtem sta 9. in 19. divizija zadržali sovražnika in mu odvzeli izgubljeno ozemlje. Deveta divizija je po srditem boju zavzela tudi Gorance in Mikuljačo, pomemben obrambni položaj zunanjega, zahodnega obrambnega pasu Mostarja, za katerega so se tudi pozneje, ob napadu na Mostar, bili težki boji. Toda ko je sovražnik dobil okrepitve iz Mostarja, se mu je posrečilo te položaje spet zavzeti, medtem ko so se enote naše 9. divizije utrdile na liniji Aršinovac—Gradina—Modrovići ter zavarovale levi bok naše glavne grupacije pred Širokim Brijegom.

Medtem ko je 3. prekomorska udarna brigada varovala zaledje 26. divizije v smeri Crnega luga, so druge tri brigade te divizije (9., 1. in 12.) po prejšnji polurni artilerijski in letalski pripravi napadle 6. februarja zjutraj Široki Brijeg. Pod zaščito artilerijskega ognja in umetnega dima je dospela pehota z 2. tankovskim bataljonom komaj na kilometer daleč od glavnih položajev okrog samostana, kjer se je sovražnik trdovratno upiral in z odločno protitankovsko obrambo zavrl napredovanje naših tankov. Ker so naši odkrili ves sovražnikov sistem obrambe in minskih polj, so ponoči napravili prehode skozi minska polja in žične prepreke, se prevrstili in 7. februarja ob petih zjutraj napad ponovili.

Enote 11. brigade so ob tri četrt na devet zavzele samostan, medtem ko 1. brigada niti po četrtem jurišu ni mogla zavzeti tobačne tovarne in Ciganskega brda. Šele ob enih popoldne so njeni deli, ki so jim pomagali deli 11. brigade, prodrli v mesto; v uličnih bojih, ki so trajali do mraka, so zavzeli vsa oporišča, ponoči pa še poslednje oporišče, utrdbo Čabar, ki je ostala našim enotam za hrbtom. Medtem je 9. divizija prodrla z juga na cesto, ki vodi iz Širokega Brijega v Mostar, ter zavzela severnovzhodni del Knežpolja; tja so zvečer dospele tudi enote 26. divizije.

Od 8. do 12. februarja so trajali srditi boji za preboj obrambnega pasu pred Mostarjem, in to na liniji Varda—Mikuljača—Podbilje—kota 901—Jastrebinke 1139—Goranci.

Osmega februarja je naša artilerija spremenila položaje. Tretja baterija 1. havbičnega diviziona je postavila eno havbico 150 mm pri vasi Žvatić, od koder je po karti obstreljevala premogovnik in železniško postajo v Mostarju. Železničarji so pozneje povedali, da je

Del vojnega plena na mostarski železniški postaji (14. februarja 1945). Te havbice so bile pozneje popravljene in dodeljene 4. težkemu divizionu artilerijske brigade IV. armade NOVJ

ena prvih granat zadela glavno kretnico in še druge naprave; teh niso mogli popraviti — deloma tudi zaradi sabotiranja železničarjev — vse do našega prihoda v mesto, zato tudi niso mogli odpraviti transportov težkega orožja in drugega materiala.

Napad na Mostar se je začel 13. februarja ob sedmih zjutraj, po močni artilerijski pripravi na Mikuljačo in koto 901. Zaradi slabega izkoriščanja uspehov lastne artilerije in sovražnikove zagrizene obrambe se enotam 11. brigade 26. divizije ni posrečilo zavzeti te najvažnejše in najmočnejše branjene odporne točke pred Mostarjem.

Tretji brdski motorizirani divizion pa je odbil nekaj silovitih sovražnikovih napadov samo z artilerijskim ognjem, kar je sovražnika hudo demoraliziralo; moral se je namreč umakniti pred samimi artilerijskimi granatami, ki so bile odlično usmerjene na njegove strelske vrste in protitankovske topove.

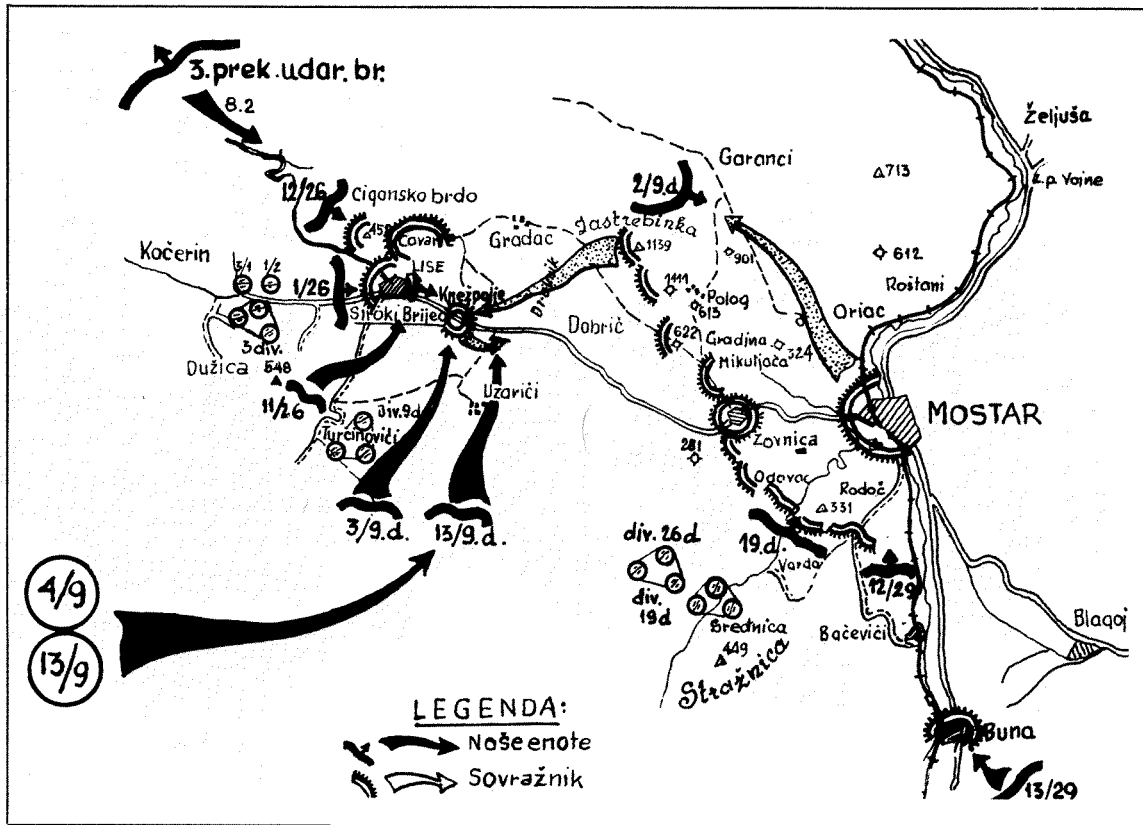
Šele opoldan se je brigadi posrečilo prodreti v smeri Medjine—Kitica—Keveljevača, s čimer je omogočila tankom, da so krenili južno od Mikuljače proti Žovnici in ogrozili sovražnika z juga. Okrog dveh popoldne je 11. brigada, ob pomoči artilerije, tankov in enega bataljona 12. brigade, napadla Mikuljačo. Z uspešnim artilerijskim ognjem in ob podpori tankovskega voda, ki se je v zelo hudih pogojih, po brezpotnem kraškem zemljišču prebil čez vas Vlasnice, med Mikuljačo in koto 605, se je brigadi posrečilo pred mrakom zavzeti Mikuljačo, in sicer skoraj docela brez izgub.

Komunikacijo iz Knežpolja v Mostar so inženirci hitro popravili in skušali očistiti min; kljub temu je en tank naletel na mine, ki so ga tako močne vrgle v vis, da se je v zraku obrnil in padel na kupolo. Tanki so sicer zavzeli Medjine, toda nadaljnje njihovo napredovanje je ovirala četa Nemcev z dvema protitankovskima topoma v Žovnici.

Vendar pa je obstajala med tanki in artilerijo zelo dobra zveza. Tankisti so poslali artileristom svoja izvidniška vozila ali pa blinde z radiotelefonisti, ki so imeli stalne zveze z artilerijskimi opazovalci in upravljalci ognja, nahajajočimi se v tankih.

Tako je 3. težka baterija 1. havbičnega diviziona na zahtevo tankovske brigade vsula ogenj natančno po sovražnikovi odporni točki, da je bil z dodatnim ognjem iz tankov, minometov in mitraljezov njegov odpor hitro zlomljen. Medtem so inženirci pod zaščito ognja čistili mine in popravljali cesto, da so mogli tanki skupaj s pehoto dospeti ob pol šestih popoldne v Žovnico.

Tretja prekomorska udarna brigada je podila sovražnika k premogovniku pred Mostarjem, dospela okoli petih popoldne v Vihoviće

Razporeditev sil NOVJ za napad na Široki Brijeg in Mostar (6. in 7. februarja 1945)

in zavzela koto 324; medtem pa jo je sovražnik obšel in za njenim hrbtom zasedel koto 684. Ker brigada ni imela rezerv, s katerimi bi mogla intervenirati, se je morala umakniti na linijo od Trnovače čez Pometnik do kote 612.

Naslednjega dne, 14. februarja, je bil splošen napad na Mostar. Artilerija je nevtralizirala topove, ki so bili dobro zamaskirani v garažah severnega taborišča v Mostarju in so nevarno obstreljevali cesto, ki vodi od Žovnice v Mostar. Okoli poldneva so naše enote dospele pred samo mesto. Tretja prekomorska udarna brigada se je srdito bojevala za koto 684, ki jo je sovražnik vztrajno branil.

Ko je bilo to sovražnikovo oporišče likvidirano, in to ob hudih žrtvah, saj je pri tem padlo 82 prekomorcev, je 3. prekomorska udarna brigada prevzela položaje 11. brigade na področju Orlac—kota 246—Raštani ter kontrolo nad železniško progo za Sarajevo, da bi sovražniku preprečila slehern poskus umika. Okrog enih popoldne so naše enote s podporo tankov in artilerije zavzele zahodni del Mostarja do reke Neretve. Deli 3. brdskega diviziona so se z džipi spustili po peš poteh in med prvimi vdrli v mesto. Ob šestih zvečer so tanki pod zaščito močnega protitankovskega in mitraljeznega ognja prodrli čez glavni most, za njimi pa enote 1. brigade; te so po krajšem boju iztrebile sovražnika tudi iz vzhodnega dela mesta.

Štirinajstega februarja 1945 ob sedmih zvečer je bil Mostar osvobojen.

Sovražniku je bila zaplenjena vsa njegova oborožitev. Samo 3. brdski divizion je ujel kolono domobrancev s 50 kamioni; s temi in še z drugo zaplenjeno motorizacijo se je občutno izboljšala premičnost naših artilerijskih enot. V severnem taborišču sta bila zajeta tudi dva daljnostrelna topa 105 mm, ki sta nas ves čas operacije tako hudo obstreljevala. Eden je bil uničen; iz drugega, uporabnega, in še enega, zaplenjenega na železniški postaji, z enim topom-havbico 152 mm in drugim materialom, pripravljenim za umik, ter iz 3. baterije 150 mm havbic 1. havbičnega diviziona je bil pozneje ustanovljen **4. težki divizion artilerijske brigade** (komandant Artur Takač, politkomisar Jurij Levičnik). Dobili smo spet tudi topove, ki jih je bila izgubila 11. divizija.

Enote VIII. udarnega korpusa so se vrnile v Dalmacijo, kjer so se z vso hitrico pripravljale za največjo nalogo — osvoboditev Like, Hrvatskega Primorja, Kvarnerskih otokov, Trsta, Gorice in Tržiča.

Prvega marca je bila ustanovljena IV. armada; njeno jedro je bil VIII. udarni korpus, pripojeni pa so bili XI., VII. in IX. korpus.

Slovesna parada motorizirane artilerijske brigade IV. armade v Kistanju pri Kninu ob podelitvi prvih odlikovanj (12. marca 1945). Na sliki z leve proti desni: Nikica Zenić, politkomisar Težke motorizirane artilerijske brigade, Karel Levičnik, komandant artilerije IV. armade, (?) Novak, načelnik OZN-e (zadaj), Karlo Zah, načelnik štaba komande artilerije, Franc Misjak, komandant brigade, Ivica Manasteriotti, pomočnik načelnika štaba brigade (zadaj), Vinko Kregar, načelnik štaba brigade

Iz Italije je prispela 5. prekomorska brigada, ki je popolnila artilerijske enote z artileristi, predvsem pa z izkušenimi šoferji in mehaniki.

Dvanajstega marca se je artilerijska brigada, ki je bila ob ustanovitvi IV. armade preimenovana v **Težko motorizirano artilerijsko brigado IV. armade**, postavila v Kistanju v vrste za pregled in slovesno podelitev prvih odlikovanj — ordena in medalje za hrabrost — najzaslužnejšim borcem in borkam. Slovesnosti so se udeležili vsi divizion, razen 3. brdskega motoriziranega artilerijskega divizion; ta je moral na hitro v Liko, da pomaga 13. diviziji zaustaviti sovražnika, ki je zavzel že Udbino. Tamkajšnje prebivalstvo je zapuščalo svoje domove in v velikih kolonah bežalo proti Gračcu, na osvobojeno ozemlje. Ko pa se je prikazal omenjeni divizion, vzorno urejen, tehnično opremljen in odlično oborožen, vrh tega pa z izkušenimi in odločnimi borci, so se kolone bežečega ljudstva zaustavile in se začele vračati proti svojim domovom.

Divizion je z vsemi baterijami napadel Udbino. Sovražnik je bil silno presenečen, ker je bil prepričan, da daleč naokrog ni nobene naše artilerije. Udbina je bila kaj kmalu osvobojena. Sovražnik je pustil na bojišču mnogo mrtvih ter veliko število topov in havbic, med njimi tudi nove, nam dotlej neznane brdske havbice 105 mm, model 1943.

Velika ofenziva skozi Liko, reška bitka ter pohod do Soče in Koroške

Vse enote dotedanjega VIII. udarnega korpusa so krenile v Liko. Začela se je velika ofenziva. Armadni štab je bil v Gračcu. Treba je bilo preizkusiti v Udbini zaplenjene ter v Gračcu pregledane in popravljene havbice. Artilerijskim mehanikom je bilo ukazano, naj oddajo poskusne strele v Velebit, saj tam ni bilo ne prebivalcev ne nikogar od naših.

Niti šest ur ni minilo, ko se je v armadnem štabu javila skupina četnikov in izjavila, da se vdaja, češ da jim ni več obstanka, ker da smo jih našli celo v pečinah Velebita, kjer so se skrivali. Naše grante so namreč po naključju padle pred neko pečino v Velebitu, kjer so ležali; kar je ostalo živih, so se vdali.

Naloga IV. armade je bila, da razbije in uniči sovražnike med Uno in morjem ter skozi Liko, Hrvatsko Primorje, Gorski Kotar, Istro in Slovensko Primorje pride do Soče.

Najprej pa je bilo treba onesposobiti sile nemškega XV. planinskega korpusa v Liki: 373. in 392. nemški ter 10. in 11. ustaškodomobranski diviziji, s številnimi samostojnimi enotami vred, skupaj okrog 39 bataljonov in 150 artilerijskih orožij, ne računajoč minomete.

Dvajsetega marca 1945 so naše enote krenile v napad, da osvobodijo vzhodno Liko in Bihać. Po močni artilerijski pripravi z osmimi baterijami armadne artilerijske brigade in diviziona 26. divizije je 26. divizija napadla na vsej fronti Lapačkega polja. Tretja prekomorska udarna brigada je ob dobri podpori artilerije in tankov zavzela Boričevac in Donji Lapac.

Ta dan je ostal borcem artilerijskega diviziona 26. divizije v spominu kot njihov najbolj črn dan — piše komandant diviziona Miklavčič. Opoldne, ko je sonce otajalo zaledenelo cesto, po kateri se je divizion še zjutraj vozil na položaje, je kamion, ki je bil poklican k opazovalnici, naletel na mino. V pomoč mu je krenil komandir 2. baterije s kamionom ter vzel s seboj izvidnike in bol-

Opazovalnica štaba IV. armade pred Bihaćem. V sredini stoji komandant IV. armade Petar Drapšin, na desni Ivan Gošnjak, komandant glavnega štaba NOV in PO Hrvatske

ničarko. Preden pa je ta kamion došel do ponesrečenega, je prav tako naletel na mino, ki ga je vrgla v zrak, da je obrnjen padel na zemljo. Ranjenih je bilo enajst borcev, med njimi tudi bolničarka; šofer je podlegel ranam, komandir pa je izgubil nogo. Vrh tega pa je padla še sovražnikova granata kake tri metre od prvega topa; na srečo ni eksplodirala, sicer bi bila ubila vso posadko topa in verjetno še druge tri, kajti topovi so bili zaradi neustreznega zemljišča postavljeni zelo blizu drug drugega.

Triindvajsetega marca je 11. brigada 26. divizije zavzela zelo močno utrjeno in branjeno Drenovačo, potem ko je 1. brigada, učinkovito podprta z artilerijo, še bolj pa s tanki, ki so na zelo strmem, razritem in pogozdenem zemljišču znali najti prehode in se nenadoma pojaviti tam, kjer jih sovražnik ni pričakoval (na nemških kartah je namreč to zemljišče veljalo kot neprehodno za tanke), zavzela Hrastik, Vršak in Lisino. Zunanja obramba Bihaća je bila tako prebita.

Naslednji dan je divizija vdrla v zahodni del mesta. Medtem so borci 3. prekomorske udarne brigadne pod ognjem sovražnikove artilerije s silo prekoračili — povečini preplavali — Uno severno od Golubića, napadli Orljane in Ribičko Glavico, zavzeli njena južna pobočja in kljub ponovnim protinapadom sovražnika ostali na novih položajih.

Čeprav so sovražniku prispele okrepitev, je bilo odločeno, da je treba boj dokončati.

Sovražnik se ni mogel obdržati v vzhodnem delu gorečega Bihaća, ker mu je naša artilerija prizadejala hude izgube. Samo artilerijski divizion 26. divizije je v bojih za Bihać porabil več kot 2800 granat. Ko mu je njegova 104. divizija odprla zvezo z zaledjem, je sovražnik evakuiral devetsto ranjencev, nato pa se je v noči med 27. in 28. marcem umaknil na položaje severnovzhodno od mesta.

En bataljon 1. brigade je prodrł čez Uno v vzhodni del mesta, ob istem času pa je 3. prekomorska udarna brigada dosegla cesto Vinča—Grabež. Enote 26. divizije so krenile za sovražnikom, medtem pa je IV. korpus prevzel že ves bihaški odsek v smeri Ostrožca in Bosanske Krupe. Boj za Bihać je bil končan.

Četrta armada se je prevrstila za napad na Gospić. Premik v smeri proti Ostrožcu je varoval 2. havbični divizion, medtem ko je bil 3. brdski motorizirani divizion z 2. tankovskim bataljonom in 14. brigado 19. divizije, ki je bila v armadni rezervi, že 26. marca odposlan, da obračuna s sovražno kolono, ki je prodirala preko Slunja in že dosegla do Broćanca. Skupaj s 1. in 3. brigado 8. divizije

105 mm daljnostrelni top 4. teškega divizionna armadne artilerijske brigade v boju z nemško artilerijo na Reki (top je bil zaplenjen Nemcem v bojih pri Mostarju 20. aprila 1945)

so jo naše enote pričakale na liniji Mašvina-Selište—Ralići, jo z dveh strani obkolile in uničile.

Medtem je 26. marca, zato da bi zadrževala sovražne sile na področju Gospića, napadla 20. divizija, okrepljena s 5. prekomorsko brigado (ki je 17. marca prispela iz Dalmacije čez Velebit v Liko) Bilaj, močno oporišče zunanje obrambe Gospića, ter ga po trdih, krvavih bojih zavzela. Sovražnik si je posebno prizadeval, da bi otel bilajski most in ga porušil, vendar se mu to ni posrečilo.

Ko so ti boji še trajali, se je 26. divizija pripravljala, da bi od dveh strani obkolila Gospić in presekala odstopnice v sovražnikovem globljem zaledju, 20. divizija pa je morala zavzeti tri sovražnikova oporišča: Lički Novi, Oštro in Brušane. Šestindvajseto divizijo sta podpirala 2. havbični in 4. težki divizion armadne artilerijske brigade s položajem na Barletah, njen divizion pa je bil pri Vučjaku.

Četrtega aprila je 5. prekomorska brigada zavzela Brušane, nato pa poslala dva bataljona k Baškim Oštarijam, kjer je vzpostavila zvezo z 9. divizijo. Tretja prekomorska udarna brigada je naletela na močan odpor na liniji Kekić—železniška postaja Gospić—Žabica, vendar je s 1. tankovskim bataljonom, zlasti pa ob podpori 4. težkega divizona, prebila to linijo, vpadla ob osmih zvečer v Gospić in skupaj s 1. in 11. brigado ter enotami 20. divizije, ki so vdrle v mesto z zahodne strani, očistila mesto sovražnikov.

Tačas ko je 8. divizija osvobodila Karlobag in otok Pag, je štab IV. armade izdal ustrezna povelja za uničenje nemške 392. divizije, ki je z glavnino držala Otočac, z drugimi svojimi deli in ostanki 11. ustaške divizije pa iz mnogih oporišč kontrolirala komunikacije Otočac—Žuta Lokva, Brinje—Žuta Lokva—Senj in Jablanac—Senj—Sušak. Sovražnik je bil 6. aprila pregnan iz Otočca in potisnjen k obali.

Osmega aprila je 2. brigada 9. divizije, ob pomoči divizijskega artilerijskega divizona in ene protitankovske baterije, uničila sovražnika v Jablancu, medtem ko je 3. bataljon njene 3. brigade bil v rezervi in hkrati ščitil artilerijo. Zvečer so bili ostanki nemške 392. divizije že obkoljeni v Senju.

Za 9. april je bilo izdano 26. diviziji povelje, naj z glavnimi silami od Žute Lokve čez Vratnik napade Senj, 19. diviziji pa, naj sovražnikom prepreči umik na sever. Artilerijski divizion 26. divizije, ki se je medtem okrepil z novo baterijo, sestavljeno iz treh pri Bihaću zaplenjenih nemških havbic 105 mm M. 18, je uničil vse utrdbe na Vratniku, popoldne in naslednji dan pa bunkerje v Senju in okrog njega. Pri trdnjavi Nehaj je eno baterijo uničil in drugo

pregnal, nato pa obstreljeval in zaustavljal kolone, ki so se poskušale umakniti. Pri tem je porabil ogromno municije — 2800 granat, kar se redko zgodi celo v najbogatejši armadi.

Nemška divizija je bila uničena, njen komandant je bil dvakrat hudo ranjen, prebila pa sta se samo dva bataljona z eno baterijo — skupina »Reindl«, na katero smo pozneje vnovič naleteli v okolišu Ilirske Bistrice. Enajsta ustaška divizija je prenehala obstajati. Ustaši so se že prej razbežali, večinoma na sever, nekaj pa na Velebit, od koder so se v majhnih skupinah spuščali k cestam in napadali posamezna naša vozila; večje škode pa niso več mogli napraviti.

*

Štirinajstega aprila je poslal generalni štab Jugoslovanske armade svoji IV. armadi navodilo, naj nemudoma in odločno nadaljuje s prodiranjem proti Reki in Trstu, z namenom, da osvobodi Istro in Trst. Armadni štab je odločil nadaljevati ofenzivo v dveh smereh: Sušak, Reka, Trst, Gorica ter čez otoka Krk in Cres v Istro.

Četrta armada je imela pred seboj močne sile nemškega XCVII. armadnega korpusa, ki je bil vse do 25. aprila 1945 operativna rezerva armadne grupe »C« v Italiji, nato pa podrejen armadni grupi »E«; držal je odsek fronte od Snežnika do jadranske obale.

Sovražnik si je uredil obrambne položaje na več linijah. Pri tem je spretno izkoriščal zelo razgibano zemljišče, ki mu je bilo zaradi svoje konfiguracije, pokritosti in komunikacij močno v prid. Glavna obrambna linija, imenovana »Ingrid«, se je raztezala od Snežnika, čez Trstenik, Železna vrata, Plešišće, Pliš, vas Klano, Prkovec, koto 611 in ob Rečini do morja.

Sovražnik je prav tako izkoriščal močne italijanske utrdbe, ki jih je še dopolnil z na pol stalnimi in poljskimi objekti. Posebno močne so bile podzemeljske utrdbe z artilerijskimi bunkerji na Milonji, ki so branili pristop k Ilirski Bistrici, v okolišu Klane in na strmih pobočjih vzdolž desnega brega Rečine. Med temi so bile največje in najmočnejše pod Sv. Katarino nasproti Trsata, nad Sušakom.

Za neposredno obrambo Reke in Sušaka je sovražnik izkoristil in še dopolnil že obstoječe utrdbe na vrhovih vzdolž linije od vrha 299 nad Trsatom, čez Sv. Ano in vas Podvežico do Martinščice ob morju, medtem ko si je za obrambo širšega okoliša Reke in Trsata uredil položaje od Mrzle Vodice čez Gornje Jelenje, Svib (trig. 614), koto 340, Glavčino, vas Praputnjak, Crni vrh in sprednji položaj pred njimi od vasi Lokve čez Fužine, Zlobin, Plase, Zastene, Melnice,

Križišće, Smriko in koto 197 do morske obale. Utrdil je tudi vso obalo, in sicer v strahu pred morebitnim izkrcajem zaveznikov.

Razen mnogih železobetonskih bunkerjev z daljnostrelnimi topovi, ki naj bi zapirali Kvarnerski zaliv, a ki so mogli streljati tudi po ciljeh na kopnem, je imel sovražnik postavljene topove celo v ulicah Reke; te topove je bilo težko opaziti, še težavneje pa jih je bilo obstreljevati, ne da bi pri tem izpostavljali nevarnosti mestne prebivalce v bližnjih hišah. Kako močno je bilo branjeno reško področje, priča, da so bili pozneje na področju med Reko in Divačo zaplenjeni trije topovi z izredno veliko močjo: dva francoska, kalibra 360 mm, in en naj sodobnejši nemški K 5, kalibra 283 mm z dosegom 65 kilometrov.

Prednje položaje je branila nemška 237. divizija s 1046. in 1048. polkom, medtem ko je njen 1047. polk šele konec aprila prispel iz Pulja na reško področje. Severno od vasi Lokve so bili dva polka Nedičevega korpusa in en četniški korpus dinarske divizije, ki se je pravočasno umaknil iz Knina. Do 19. aprila pa je prispela še nemška 188. divizija.

Razen enot XCVII. korpusa je sodelovalo pri obrambi Reke še mnogo drugih nemških enot — posebnih, lovskih, rekrutnih, dopolnilnih in mornariških enot, policijski bataljoni, dva varnostna bataljona in ostanki bataljona lovcev »Brandenburg«, nam dobro znanih še z otoka Hvara.

Šestnajstega aprila zvečer je izdal štab IV. armade povelje, da je treba zavzeti sprednje sovražnikove položaje. Enote so dobile take naloge: IV. korpus glavnega štaba Hrvatske bo prevzel položaje 20. divizije ter zavaroval desni bok in zaledje armade v smeri Karlovca, doline Une in Generalskega Stola; 20. divizija bo na prostoru Vrbovsko—Jablan—Ravna Gora—Kupjak ščitila armadni bok v smeri Kolpe; XI. korpus (13. in 43. divizija) naj osvobodi vasi Lokve in Mrzla Vodica; 19. divizija naj zavzame sovražnikove položaje od Fužin do Kraljevice ter sklene Bakar s severnozahodne strani; 26. divizija naj Krk očisti sovražnika; 9. divizija, ki je že 12. aprila osvobodila otok Rab, naj osvobodi še otoka Cres in Lošinj, predtem pa 26. divizija osvoji otok Krk.

Sedemnajstega aprila je 43. divizija zavzela sovražnikova oporišča v Mrzli Vodici. Na fronti 13. divizije je sovražnik zapustil Lokve. Devetnajsta divizija, okrepljena z 2. havbičnim divizionom (dvanajst havbic 105 mm) in 1. baterijo 4. divizona (štiri havbice 150 mm) armadne artilerijske brigade, je osvojila Fužine, Zlobin, Plase in Kraljevico. Sovražnik se je umaknil na linijo Lakovica—

Trebeštin vrh—Svib in severnozahodno od Crnega vrha ter se naslonil na Bakrski zaliv. Trinajsta divizija, ki je zamenjala 43. divizijo, je potisnila sovražnika čez Rečino in poslala svojo 2. brigado proti Klani.

Istega dne je 26. divizija s 1. in 11. brigado, dvema bataljonoma 3. prekomorske udarne brigade in s svojim artilerijskim divizionom ter ob pomoči dveh bataljonov Kvarnerskega odreda in baterije 75 mm pomorske komande severnega Jadrana izvršila desant na otok Krk in ga osvobodila.

Do 20. aprila je 19. divizija, okrepljena z artilerijo, prodirala v smeri vasi Kukuljanovo in Kljuna; močan ogenj sovražnikove artilerije okrog Sv. Katarine in Sv. Ane in celo z Reke jo je sicer nekajkrat zadržal, vendar je dosegla levi breg Rečine in se že borila po ulicah Sušaka. Daljnostrelni topovi 4. divizionu armadne artilerijske brigade so se uspešno bojevali s sovražnikovo artilerijo. Pri tem so nehote poškodovali nekaj hiš na Reki. Tu je prvikrat nastopil 150 mm top, ki je bil zaplenjen pri Bihaću in stoji zdaj na Kalemegdanu. Artileristi so po vrveh spustili protitankovske topove k bregu Rečine, da so mogli obstreljevati Nemce na Reki.

Dvajsetega aprila je ukazal generalni štab Jugoslovanske armade hitrejšo prodiranje proti Trstu. Štab IV. armade je izdelal ustrezen načrt in odločil, da z večino vojske prebije med Reko in Klano sovražnikovo fronto, usmeri prodiranje proti Trstu ter pusti obkoljene sovražnikove sile v svojem zaledju. Na desnem krilu naj bi 20. divizija prodrla čez Mašun v Pivko, Knežak in Ilirsko Bistrico ter nadaljevala pohod proti Trstu.

Enaindvajsetega aprila so se začeli boji na glavnem sovražnikovem položaju »Ingrid« in boj za važno oporišče Klano. Druga in 3. brigada 13. divizije, ki jima je pomagal 2. tankovski bataljon, sta krenili v napad na Klano. Tretja brigada je vpadla v vas še dopoldan, medtem pa je 2. brigada osvojila koto 643 in se zaustavila na liniji od te kote čez koto 583 in vas Studeno do kote 530. Ko so deli 3. brigade popoldan osvojili še Kukulj in koto 663, je imela 13. divizija vse oporišče Klana v svojih rokah.

Ob štirih popoldan pa je sovražnikov 903. polk 188. divizije, ki je ravnokar prispel in v Skalnici prestregel umikajočo se posadko Klane, napravil protinapad, potisnil 3. brigado iz Klane na položaje od Drnova do zahodnega pobočja Širokega Rta ter se začel takoj utrjevati.

Tudi 19. diviziji se napad na hrib Luban ni posrečil, čeprav jo je naša artilerija močno podprla. Sovražnik, ki se je opiral na močne

in dominantne utrdbene objekte, se je tako žilavo branil, da bi preboj te linije zahteval velike izgube ljudi in časa. Zato je štab IV. armade odobril predlog 19. divizije, da svoje glavne sile premakne južno od Klane in napade sovražnika na desnem bregu Rečine.

Ko pa je sovražnik privedel na odsek med vasmi Gomanjce in Sušak nove sile, je bilo moč sklepati, da si bo z vsemi razpoložljivimi silami prizadeval zapreti smer med Snežnikom in Reko. V takih okoliščinah je štab armade odločil, da okrepi 20. divizijo z 11. brigado 26. divizije, ki se je medtem že vrnila z otoka Krka, vrh tega pa še z dvema tankovskima bataljonoma ter z eno motorizirano brdsko in eno protitankovsko baterijo. Po osvojitvi Ilirske Bistrice pa naj bi se formirala hitra motorizirana grupa in brž napadla Trst iz severnovzhodne smeri.

Nalogo zavarovanja desnega boka armade v smeri od Kočevja do Ljubljane je dobil VII. korpus, v smeri od Postojne do Ljubljane pa 29. hercegovska divizija, ki jo je vrhovno poveljstvo poslalo za okrepitev. Na južnem krilu je bilo 9. diviziji, kateri je bila dodana še samohodna baterija, ukazano, naj se z otoka Cresa izkrca na istrski obali med Lovranom in Mošćeničko Drago ter osvoji greben Učke. V njenem nadaljnjem prodiranju proti Trstu pa naj ji Kvarnerski odred zavaruje bok na liniji od Pazina do Pulja.

Tudi 3. prekomorska udarna brigada 26. divizije bi se morala prebiti skozi sovražnikov razpored v Istro ter prodirati v smeri Trsta; za to nalogo je bila še posebej izbrana zato, ker so bili njeni borci večidel primorski Slovenci in Istrani ter je bila zategadelj zanjo posebno ustrezna. Ta naloga je bila pač podobna nalogi 43. divizije, ki so jo prav tako sestavljali Istrani in se je tudi morala prebiti naprej, da bi se njeni borci začeli čimprej bojevati na svojih rodnih tleh, na vpadnicah v Trst. Ta divizija se je res prebila, medtem ko so 3. prekomorski udarni brigadi dogodki v naslednjih dneh preprečili preboj.

Ko je bilo tako odločeno, pa 20. divizija še ni prispela v okoliš Prezida in 9. divizija še ni pripravila vseh plovnih objektov za desant. Zato je armadni štab odločil nadaljevati z napadi na odseku Klane, in sicer z namenom, da prebije fronto v smeri vasi Klana, Lipa, Šapjane in Podgrad, čeprav se je sovražnik trdovratno upiral.

Triindvajsetega aprila so se enote pripravljale za izvršitev prejetih nalog.

Dvajseta divizija je z 10. brigado dosegla Mašun, ne da bi nalletela na kak večji odpor.

Medtem je bil sovražnik na sredini fronte zelo aktiven. Že zgodaj zjutraj je potisnil 1. brigado 43. divizije na linijo en kilometer jugozahodno od vasi Gomanjce, kota 993, brezimeni vrh en kilometer zahodno od Štulca. Pozneje je brigada potisnila sovražnika severno od Volarije; nato pa je divizija v noči med 23. in 24. aprilom potegnila svoje enote s fronte, da jih prevrže v Istro, kjer je že bila njena 3. brigada.

Trinajsta divizija se je pomaknila v desno ter se z 2. brigado razvrstila na položajih od kote 993 do Trstenika in s 1. brigado na položajih od Železnih vrat do Štulca, medtem ko je 3. brigada čakala na svojih položajih na Suhem in na koti 689, da jo zamenjajo enote 26. divizije. Sovražnik jo je zgodaj zjutraj napadel; pogumno se je branila vse do poldneva, ko jo je zamenjala 3. prekomorska udarna brigada. Nato se je umaknila v rezervo.

Peta in 6. brigada 19. divizije sta napredovali v smeri južno od Klane. Sprednji oddelki 5. brigade so prišli v stik s sovražnikom na področju pri izviru Rečine in južno od vasi Draga ter vzpostavili zvezo s 1. brigado 26. divizije.

Prva brigada 26. divizije je dosegla linijo od Bošarine do naselja Dvori, 12. brigada te divizije je ostala v rezervi v rajonu Borji, njena 11. brigada pa je dospela do Škrljeva. Divizija se je dobro pripravila za napad, ki naj bi se začel 24. aprila ob šestih zjutraj ob pomoči 3. brdskega motoriziranega diviziona ter 2. in 3. tankovskega bataljona.

Ob tem času je privedel sovražnik na ta del fronte svojo svežo 188. divizijo — približno 15 000 mož — z namenom, da 23. aprila napade naše enote, prebije fronto vzhodno od Klane in obkoli naše sile na Rečini. Ker pa svojih priprav ni končal, je odložil napad na prihodnji dan. Tako je 24. aprila prišlo pri Klani do boja v srečanju. Hudi boji so trajali vse do 30. aprila.

Štirindvajsetega aprila ob šestih zjutraj je začela napadati 26. divizija s 3. prekomorsko udarno in s 1. brigado, ki so ju podpirali lastni artilerijski divizion, 3. brdski divizion armadne artilerijske brigade in dva tankovska bataljona. Do popoldneva sta brigadi potisnili sovražnika na linijo Pliš—Drnovo—Klana—kota 643—kota 583—trigonometer 660. Okoli enajstih je začela napadati tudi 13. divizija z 2. brigado v smeri kote 1026 in s 1. brigado proti koti 1046.

Medtem pa je na celi fronti napadel tudi sovražnik, in sicer s težiščem proti 26. diviziji. Po hudih bojih je potisnil 26. divizijo na linijo Suho—Široki Rt—brezimeni vrh jugovzhodno od kote 672,

medtem ko je pred fronto 13. divizije osvojil koto 1201; s te ga je 13. divizija pozneje pregnala. Boji so trajali z nespremenjeno silovitostjo do mraka. Šestindvajseti diviziji se ni posrečilo zavzeti Klane, prav tako pa je propadel tudi sovražnikov namen, da bi napravil preboj.

Tega dne je sovražnik napadel tudi na odseku srednjega toka Rečine. Po predhodni močni artilerijski pripravi se mu je posrečilo potisniti naše enote čez Rečino, vendar so ga zadržale na liniji Grobnik—Turnjič (485). V protinapadu pa ga je 14. brigada, ki je bila v rezervi, pognala čez Rečino na Luban.

Petindvajsetega aprila je nemška vrhovna komanda podredila XCVII. armadni korpus armadni grupi »E«. Istega dne je komandant armadne grupe »E« ukazal komandantu korpusa, naj pusti manjše oddelke v Pulju, vse druge pa pritegne k Reki in le-to brez-pogojno drži.

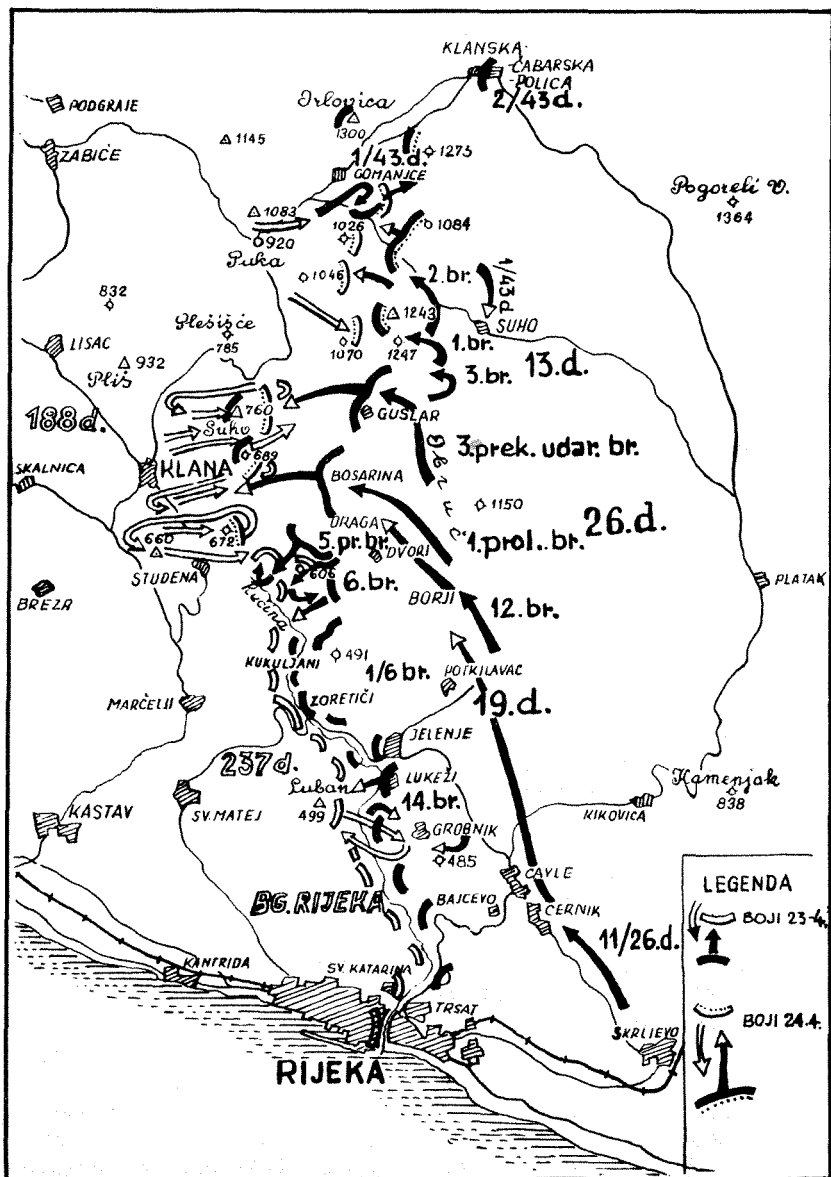
Šestindvajsetega aprila je nemška 188. divizija potisnila dele 3. prekomorske udarne brigade s Plešišča, dele 12. brigade 26. divizije pa s Suhega in Širokega Rta. Divizija se je obdržala na položajih po kotah 620, 822, 689, 609, do severnih obronkov kote 611.

Ker je sovražnik ob poskusu preboja naše fronte pretrpel hude izgube, je štab IV. armade odločil, da se 27. aprila izvrši splošen napad na fronto in v boke nemškega korpusa, nato pa naj krilne skupine krenejo proti Trstu.

Trinajsta in 26. divizija nista imeli pomembnejših uspehov; le 3. brigadi 13. divizije se je posrečilo zavzeti Petkovac in vzpostaviti zvezo z 20. divizijo, medtem ko je 3. prekomorska udarna brigada osvojila Plešišče.

Devetnajsta divizija je po močni artilerijski pripravi petih artilerijskih divizionov — lastnega, 1. havbičnega (osem havbic 100 mm, štiri havbice 105 mm, ameriške brdske havbice, ki so jih poslali zavezniki), 2. havbičnega (dvanajst havbic 105 mm) in 4. težkega divizionu (štiri havbice 150 mm, dva topa 105 mm, top-havbica 152 mm, top 150 mm) ter divizionu 26. divizije v zelo srditih bojih z 237. divizijo in 903. polkom 188. divizije prekoračila Rečino, osvojila koto 600 vzhodno od vasi Studeno in močno utrjeni Luban, kjer se je ustalila kljub večkratnim zaporednim sovražnikovim protinapadom.

Na levem krilu armade je 9. divizija, ki se je med 24. in 26. aprilom izkrcala v Brseču in Mošenički Dragi, po srditih bojih z deli 1047. polka 237. divizije, ki so bili na maršu iz Pulja na Reko, uničila sovražnika v vasi Veprinac ter ob mraku osvojila vasi Sv. Nedelja in Veprinac.

Reška bitka in drugi boj pri Klani (23. in 24. aprila 1945)

V istem času (25. do 28. aprila), ko so se bčili na vsej fronti od Snežnika do morja srditi in krvavi boji, so se predstavniki nemškega vrhovnega komandanta Jugozahoda, generala Vietinghoffa, začeli 25. aprila pogajati v Caserti pri Neaplju in 29. aprila ob 14. uri podpisali brezgopojno kapitulacijo, ki naj bi začela veljati 2. maja opoldne.

V takih razmerah, ko so zavezniške sile v severni Italiji skoraj brez odpora podile sovražnika, je vrhovni komandant Jugoslovanske armade 27. aprila ukazal štabu IV. armade tudi to (tretja točka depeše), naj južna skupina, ki so jo sestavljale 9., 19. in 26. divizija, odločno napade Reko, ter v primeru, če bi se sovražnik premočno upiral in bi se boj zavlekel, energično prodira v splošni smeri čez Klano v Trst, medtem ko naj za blokado Reke pusti eno divizijo, ki bo varovala bok te skupine.

Osemindvajsetega aprila je imela 26. divizija samo manjše boje, da bi si popravila položaje ter osvojila koti 609 in 611 pri izviru Rečine. Šesti brigadi 19. divizije pa se kljub močni artilerijski pripravi, v kateri je prvič sodeloval novo ustanovljeni **samohodni divizion** (komandant podpolkovnik Aleksander Elsner, politkomisar Vojo Jovanović) s tremi baterijami tipa Sherman in eno tipa Stuart, ki se je izkrcala z 9. divizijo v Istri, ni posrečilo zavzeti kot 574 in 514. Pač pa je 20. divizija prebila glavni obrambni pas, ki se je raztezal od Postojne čez Pivko in Ilirsko Bistrico do Jelšan (Ilirska Bistrica je bila ta dan prvič osvobodjena), sestavila hitro grupo in takoj nadaljevala pot proti Trstu.

Nemškemu XCVII. armadnemu korpusu je ostala za umik samo še komunikacija Šapjane—Podgrad. Vendar je nemški komandant Jugovzhoda vztrajal pri svojem povelju, da mora XCVII. korpus držati Reko in v primeru nuje urediti krožno obrambo, ker bi sicer po njegovem mnenju sprostitev naših divizij na reški fronti ogrozila nemške čete na Hrvaškem. Taka odločitev je slonela na upanju, da bo nemški XXXIV. armadni korpus, ki je okoli 25. aprila prispel v Ljubljano, mogel, če bo treba, deblokirati XCVII. korpus s 7. SS divizijo, ki se mu je morala podrediti z drugimi manjšimi skupinami vred. Toda 7. SS divizija je bila poslana v pomoč XCI. armadnemu korpusu v Karlovac, medtem ko je bil XCVII. korpus prepuščen svoji usodi.

Komandant nemškega XCVII. korpusa, prisiljen brezpogojno držati Reko, se je lotil ureditve krožne obrambe, ki naj bi jo sestavljali: od izliva Rečine na Sušaku do vasi Kukuljari 237. divizija; na liniji Kukuljari—Pliševica—Lipa—Oštri vrh 188. divizija z dvema

bataljonoma borbene grupe »Reindl«, ostankom v Senju uničene 392. divizije, z enim v Klani, drugim pa v Lipi; od Oštrega rta do Voloska grupa »Eller«, zbrana iz zalednih delov 449. lovskega bataljona, 903. rekrutnega bataljona in nekaj alarmnih enot; od Voloska do izliva Rečine borbena grupa »Fiume«, sestavljena iz 705. in 1209. stražarskega bataljona, 237. dopolnilnega bataljona, mornariškega bataljona »Fiume«, ostankov bataljona obalnih lovcev, nam znanih še z otoka Hvara, ter nekaj policijskih in alarmnih enot.

Devetindvajsetega aprila se je pričelo obkoljevanje nemškega XCVII. armadnega korpusa.

Da bi uničili ta korpus, je dal štab IV. armade 29. aprila enotam reške operativne grupe sledeče naloge: 13. divizija naj podaljša fronto proti zahodu čez Ilirsko Bistrico do Podgrada; 26. divizija naj prevzame tudi odsek od Železnih Vrat do Čabarske Police; 19. divizija naj nadaljuje z napadi ob Rečini; 2. brigada 9. divizije mora še nadalje napadati v smeri Kastva; 11. brigada 26. divizije ostane v rezervi v Ilirski Bistrici; 8. divizija IV. korpusa glavnega štaba Hrvatske, ki jo je vrhovni komandant Jugoslovanske armade z depešo z dne 27. aprila 1945 podredil štabu IV. armade, naj na liniji Brod—Čabar—Lož zavaruje severni bok IV. armade ter nastopa v smeri Lož—Cerknica—Planina.

Ker je bila 13. divizija prešibka za takó široko fronto in je obstajala tudi nevarnost, da se nemški XCVII. korpus prebije v smeri Trsta ali Pivke, je štab IV. armade še istega dne spremenil svoje prvotno povelje tako, da je morala 19. divizija s 1. brigado 26. divizije podaljšati fronto do Suhega (trig. 760, severnovzhodno od Klane), 13. divizija prevzeti odsek od Suhega do Rupe, 26. divizija pa se z dvema brigadama premestiti v rajon Ilirske Bistrice in od tam delovati v smeri Rupa—Šapjane.

Istega dne, 29. aprila, je štab IV. armade izdal splošno zapoved za napad na Trst. Že zjutraj je bila poslana za okrepitev hitre grupe 11. brigada 26. divizije, zvečer pa sta bila potegnjena s fronte in poslana v sestav 20. divizije pred Trst še ves 3. brdski motorizirani artilerijski divizion in 3. tankovski bataljon. Trideseta divizija IX. korpusa je dosegla severno predmestje Trsta, 20. divizija pa zavzela Divačo.

Naslednji dan je 30. divizija pod ognjem sovražnih torpedovk, ki so si prizadevale obdržati cesti svobodni za promet, zasedla cesti, ki peljeta iz Trsta v Tržič. Deveta brigada 20. divizije je osvojila Sežano, bila pa je zadržana pred močno utrjenimi in branjenimi po-

ložaji okrog Opčin. Toda njena 10. brigada je v krvavih bojih in po tretjem napadu zavzela in obdržala Bazovico.

Naše čete so sklenile obroč od Barkovelj preko Opčin do Milj, posamezni oddelki pa so prodrli v mesto. Prvega maja je bil likvidiran tudi odpor v samem mestu; odpor je bil posebno trdovraten v sodni palači, na gradu in v vojašnici Montebello.

V Gorico je bil poslan 3. brdski motorizirani divizion, še dodatno oborožen s številnimi mitraljezi in protitankovskimi pestmi, to pa zategadelj, ker je imel slabe izkušnje, ko se je moral prej že nekajkrat bojevati s sovražno pehoto sam, brez lastne pehote. Po strelbi na Kalvarijo in Ločenik z vsemi svojimi orožji je zjutraj 1. maja med prvimi vdrl v mesto in ga osvobodil.

Praktično je bila osvoboditev Istre, Trsta in Slovenskega Primorja vse do Soče in čez njo končana 1. maja. Samo na Opčinah se je sovražnik trdovratno upiral, da bi pričakal angloameriške zaveznike in se vdal njim; toda 20. divizija ga je prisilila, da se ji je vdal z več kot tri tisoč oficirji in vojaki.

Kolona nemških ujetnikov pri Ilirski Bistrici (v začetku maja 1945)

Držala pa sta se še nemška garnizona v Pazinu in v Pulju. Sestega maja je brezpogojno kapituliral garnizon v Pazinu. Istega dne je Kvarnerski odred prisilil tudi garnizon v Pulju, da se je vdal. Posebno se je upirala trdnjava Musil; zato je bila tja poslana 1. baterija 4. težkega diviziona armadne brigade, da bi intervenirala; ni pa niti še prispela v Pulj, ko se je trdnjava že vdala.

Od 29. aprila do 1. maja so naše enote zoževale obroč okrog taktično obkoljenega sovražnika na Reki. Že 29. aprila zvečer je 1. brigada 26. divizije osvojila koto 672, dva kilometra jugovzhodno od Klane. Tretja prekomorska udarna brigada je osvobodila Plešišče, 12. brigada pa Široki Rt. Peta brigada 19. divizije je zavzela na stiku 237. in 188. nemške divizije važno odporno točko na koti 574, s katere je bilo moč nadzirati cesto od Sv. Mateja do Klane.

Tridesetega aprila je 1. brigada 13. divizije osvobodila Podgrad in Jelšane, njena 3. brigada pa Kračino in vas Sušak, toda bila je zadržana na liniji Sv. Katarina (689)—Visod (755). Druga brigada 13. divizije je pri preganjanju sovražnika, ki se je umaknil s položajev na Gomanjcu, bila zaustavljena na liniji od Dletva (784) do poldruega kilometra vzhodno od kote 784. Prva brigada 26. divizije je očistila Klano, razen nekaj bunkerjev; prevzela je položaje 3. prekomorske udarne in 12. brigade 26. divizije, ki sta bili potegnjeni s fronte in poslani v Ilirsko Bistrico, njena artilerija pa je z Grobničkega polja krenila čez Gerovo, Čabar in Mašun. Na fronti 19. divizije so bili zelo hudi, vendar malo uspešni boji; pač pa je del 14. brigade vdrl čez Rečino na Reko in zavzel nekaj skupin hiš.

Prvega maja je nemški vrhovni komandant Jugovzhoda ukazal XCVII. korpusu, naj se prebije čez Ilirsko Bistrico in Postojno v Ljubljano.

Tega dne se je 26. divizija s 3. prekomorsko udarno in 12. brigado ter svojo artilerijo zbrala na področju Ilirska Bistrica—Vrbovo—Dolnji in Gornji Zemon, naslednjega dne pa krenila v napad desno in levo od glavne ceste, ki pelje na Reko. Podpirala jo je njena artilerija, ki jo je spremljala do Rupe. Tretja prekomorska udarna brigada je prodirala v smeri Velika Bukovica—Veliko Brdo—Gradina (561)—Šapjane, 12. brigada pa v smeri Nova vas—Sv. Katarina (689)—Rupa—Lipa. Tretja prekomorska brigada je zavzela Šapjane, 12. brigada pa Rupo, vozlišče cest za Ljubljano in Trst. Medtem je 29. divizija s tanki in ob močni podpori ustrezno razvrščene artilerije osvobodila Postojno, ki so jo trdovratno in srdito branili italijanski fašisti, belogardisti in SS podoficirska šola, poslana iz Ljubljane.

Ves dan 2. maja je bil sovražnik zelo aktiven na fronti naše 19. divizije in 2. brigade 9. divizije; z artilerijo je obstreljeval okolico Jelenja in Dvornik, slišati pa je bilo močne detonacije in videti visoke stolpe dima, ker je uničeval mole in naprave v reški luki. Iz tega je bilo moč sklepati, da zapušča Reko.

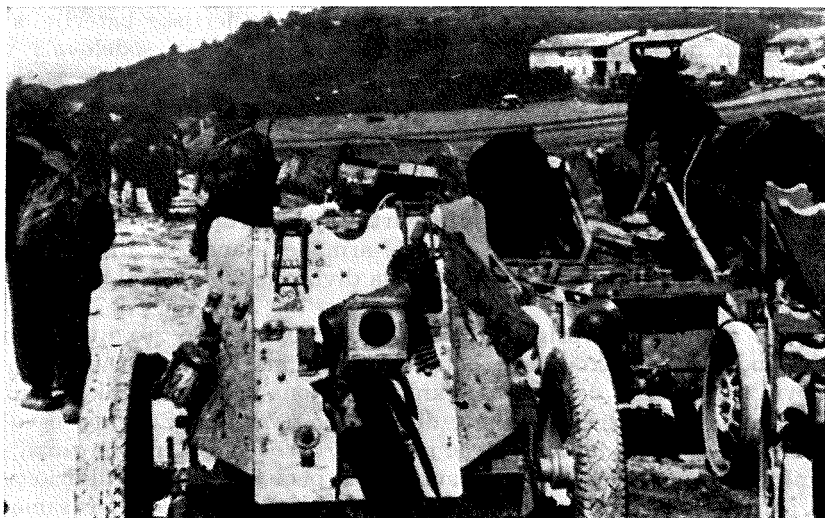
Res je štab nemškega XCVII. korpusa ukazal preboj v smeri Ilirske Bistrice; v prvem ešalonu sta bili 188. divizija in borbena grupa »Reindl«, v drugem pa 237. divizija z borbeno grupo »Fiume« in 903. polk 188. divizije, ki je držal položaje južno od Klane ter je bil prejšnji dan podrejen 237. diviziji.

Tretjega maja zjutraj je začela nemška 188. brdska divizija napadati. Prebila se je med 12. in 3. prekomorsko brigado 26. divizije, prodrla v smeri Rupe in Jelšan, potisnila obenem enote 13. divizije in zavzela vas Sušak. Na fronti 19. divizije se je začela nemška 237. divizija z borbeno grupo »Fiume« umikati še v noči med 2. in 3. majem, pri čemer si je levo krilo varovala, da bi preprečila pretrganje odstopnice.

Štirinajsta brigada 19. divizije, ki je zasledovala sovražnika, je naletela le na šibek odpor in je 3. maja ob trinajstih osvobodila Reko. Z dvema bataljonoma je gonila sovražnika čez Kastav in Permane, zadržana pa je bila šele na višini železniške postaje Šapjane.

Da bi sovražniku onemogočili preboj iz obroča, je štab IV. armade poslal iz okolice Trsta 2. in 3. brigado 43. divizije na prostor okrog vasi Obrov na cesti Kozina—Podgrad. V Pivko je usmeril njeno 10. brigado in 2. havbični divizion armadne artilerijske brigade, ki je bil že prej poslan s položajev pri Jelenju na Grobničkem polju čez Klano in Ilirsko Bistrico v Gorico in od tam v Trst. En bataljon tankov je napotil proti Ilirski Bistrici, drugega pa v smeri Podgrada. Pozneje je ukazal še 8. diviziji IV. korpusa, naj krene proti Ilirski Bistrici, in 1. brigadi 26. divizije, naj zapusti fronto pri Klani in zapre smer proti Zabičam. Artilerijska brigada IV. korpusa pa je prispela v Prezid. Iz nje je bila izločena motorizirana grupa, sestavljena iz ene baterije havbic 105 mm, voda protitankovskih topov 57 mm in voda protitankovskih topov 75 mm; preko Mašuna je bila poslana v Knežak.

Čeprav je bil obroč dobro sklenjen, se je sovražniku v noči med 3. in 4. majem vendarle posrečilo, da se je prebil med Ilirsko Bistrico in vasjo Veliko Brdo ter zavzel Prem, na drugi strani pa pri vasi Donji Zemon prebredel reko Reko in zjutraj 4. maja zavzel Sv. Ahačij, ki prevladuje nad ozemljem južno od Ilirske Bistrice. Vendar

Detajl iz kapitulacije nemškega XCVII. armadnega korpusa v Ilirski Bistrici (7. maja 1945)

ga je 12. brigada 26. divizije ob pomoči tankov 4. bataljona potisnila preko reke Reke.

Ves 5. maj so trajali srditi boji okrog Ilirske Bistrice. Po silovitih borbah je sovražnik osvojil Goli Vrh (859), ki ga je pozneje spet zavzela 1. brigada 26. divizije, in tudi Gabrovec (993), v zgodnjih popoldnevnikih urah pa vnovič Sv. Ahacij. Pod večer je vdrl v Ilirsko Bistrico, vendar je imel hude izgube, ki mu jih je prizadejala naša artilerija, posebno divizion 26. divizije, ki je na vpadnicah v Ilirsko Bistrico, okrog vasi Jelšane in Dolnji Zemon, posebno pa pri vasi Koseze in v južnem delu Ilirske Bistrice kakor tudi pri Premu uničeval cele sovražne kolone. Ta divizion je poslednje tri dni neprenehoma streljal, in to v presledkih največ po deset minut, s položajev okrog Knežaka, ki ga je sovražnikova artilerija z nasprotne strani silovito obstreljevala. Še pred vdorom v Ilirsko Bistrico pa je divizion, kakor priča njegov politkomisar, odpeljal iz tamkajšnje bolnišnice vse ranjence.

Ponoči so bili 1., 3. prekomorska udarna in 12. brigada ter artilerijski divizion 26. divizije, ki so se že dvanajst dni neprestano

bojevali, poslani v Pivko v rezervo, razen 3. artilerijske baterije, ki je ostala na položaju pri Šembijah in naslednji dan sodelovala v splošnem napadu na sovražnika.

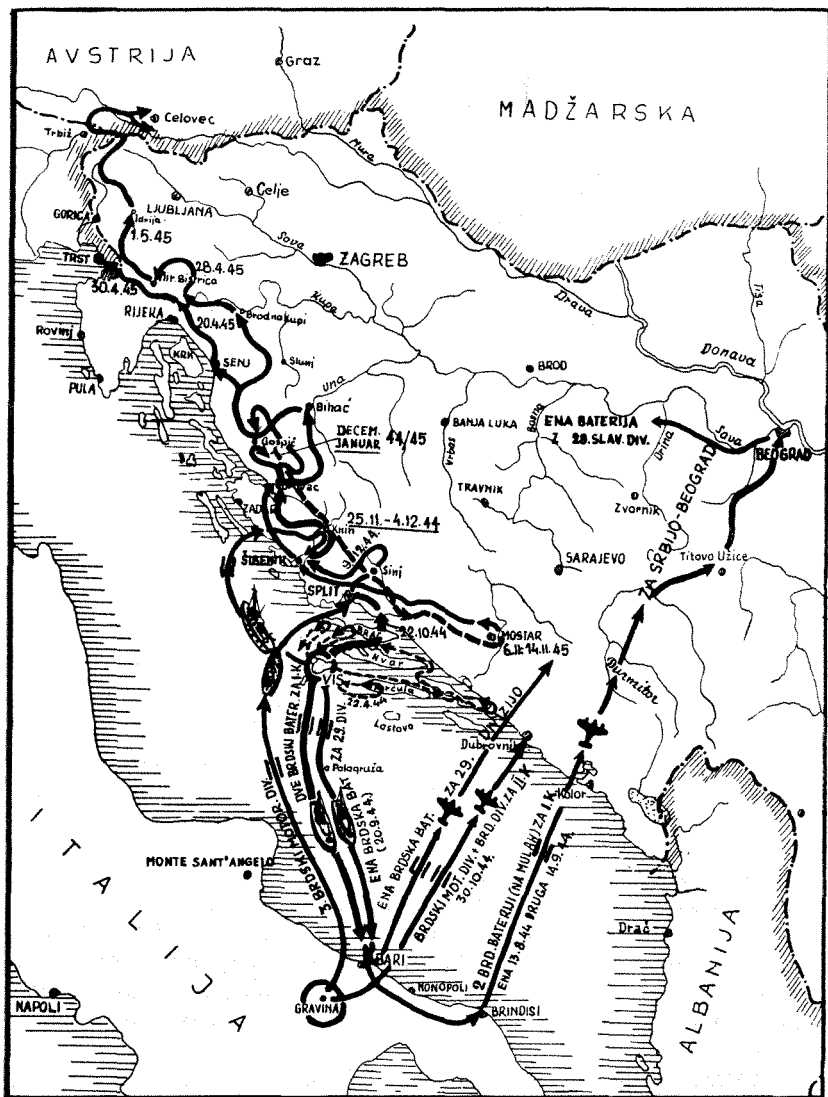
Šestega maja je sovražnik, ki je bil že izčrpan, prenehal napadati, naše enote pa so prešle v splošni napad. Osmo divizija IV. korpusa je napadla s severa od Prema čez Smrje in Zarečje, 7. divizija istega korpusa pa od Šembij. Napad 8. divizije so podpirali njen artilerijski divizion, motorizirana artilerijska grupa IV. korpusa in 2. divizion artilerijske brigade IV. armade, napad 7. divizije pa njen divizion, 3. baterija artilerijskega divizona 26. divizije in 4. tankovski bataljon.

Z zahoda je 1. brigada 13. divizije z 10. brigado 29. divizije in ob podpori 2. tankovskega bataljona osvojila Harije; pač pa jo je sovražnik prisilil, da se je umaknila iz rajona Starod—Veliko Brdo. Z vzhoda je Nemce podila 13. divizija do Gornjega Zemon, osvojila Zabiče, ni pa jih mogla več napasti v Vrbovem, ker ji je zmanjkalo municije. Devetnajsta divizija je s pomočjo svojega divizona, 1. in 4. težkega divizona armadne artilerijske brigade ter samohodnega divizona prebila sovražnikove položaje južno od Šapjan, zavzela Rupo in Gradino (561) ter sovražnika podila proti Ilirski Bistrici.

Pod silovitim navzkrižnim ognjem naše artilerije — saj je samo 3. baterija divizona 26. divizije (komandir Marjan Fratnik iz Čeginja pri Tolminu) izstrelila iz treh havbic v zadnjih štirih urah boja 790 granat — je sovražnik, fizično in moralno že hudo izčrpan, zaprosil za premirje in pogajanja o kapitulaciji. Pogajal se je štab IV. korpusa.

Sedmega maja zjutraj je generallajtnant Höslin, namestnik ranjenega komandanta XCVII. nemškega armadnega korpusa, generala brdskih trup Küblerja podpisal v Ilirski Bistrici kapitulacijo. Ker ni bilo mogoče, kakor je trdil načelnik štaba nemškega korpusa, takoj obvestiti vseh enot o premirju, so boji prenehali šele opoldan. Vdalo se je 16 000 mož z nekaj generali ter z vso oborožitvijo in opremo.

Tako je končal nemški XCVII. armadni korpus, ki je moral brezpogojno držati Reko, medtem ko so nemške trupe v Italiji prenehale z boji že osem dni poprej. Takó zagrizeno upiranje nemškega korpusa na stari jugoslovansko-italijanski meji je moč tolmačiti samo z namenom Nemcev, da bi nam preprečili osvojiti Trst pred zavezniki in poslabšali naše odnose z njimi. Podobno prizadevanje, da bi namreč povzročili razdor med zavezniki, se je pred koncem vojne pojavljalo tudi na drugih bojiščih.

Borbena pot artilerije VIII. udarnega korpusa, poznejše IV. armade NOVJ

Da bi presekali sovražniku še poslednje odstopnice na Koroškem, je bil iz 11. brigade 26. divizije, 3. brdskega motoriziranega divizionar artillerijske armadne brigade in čete tankov ustanovljen 3. maja v Bazovici poseben motoriziran odred. Čez Ajdovščino je došel v Idrijo; ker so bili mostovi razstreljeni, sta dva pehotna bataljona šla po krajši poti peš, motorizacija pa čez Gorico v Tolmin, nato pa skupaj v Bovec. Z velikimi težavami so čez Vršič, ki je bil še v snegu, prispeli v Kranjsko goro. Čeprav so za silo očistili cesto, so vendar morali artileristi naložiti topove na kamione in v zadenski vožnji premagati vzpetine. V Kranjski gori so po dvehurnem boju prisilili petsto Nemcev k vdaji.

Devetega maja sta dva bataljona z artillerijskim divizionom dospela v Celovec, kjer so razorožili 5200 oficirjev in vojakov. Drugi del odreda, ki je bil poslan na Jesenice, pa je tam razorožil 5000 sovražnikov. Petnajstega maja je bil odred razporejen ob progi Področica—Beljak in sovražnikov organizirani odpor se je nehal.

Zaključek

Velika ofenziva IV. armade se je končala. Na svoji borbeni poti od Knina do Soče in Koroške je IV. armada premagala več kot 140 000 sovražnikov — sile, ki so bile številčno dosti močnejše od njenih. V bojih od Visa do Celovca, od Visa čez Drvar in pozneje čez Črno goro do Beograda, kakor tudi na sremski fronti in v Makedoniji, se je bojevalo okrog petnajst tisoč slovenskih Primorcev in Istranov. Mnogi so za svobodo žrtvovali življenje. Poleg odločne požrtvovalnosti teh borcev je bila njihova tehnična kultura dragocen prispevek k brezhibnemu delovanju tehničnih rodov vojske — artillerije, tankov in letalstva.

Divizion Težke artillerijske brigade IV. armade so uspešno sodelovali s tanki, pomagali pehoti in uničevali sovražnika v nenehni ofenzivi skozi Liko, Hrvatsko Primorje, Gorski Kotar, Istro in Slovensko Primorje do Soče in Avstrije. Vse od 20. aprila, ko je bil osvobojen Lapac v Liki, pa do kapitulacije nemškega XCVII. armadnega korpusa 7. maja v Ilirski Bistrici, so bili neprestano v živem tempu.

General Pavle Jakšič, takratni načelnik štaba IV. armade, piše, da se je takó uspešno napredovanje napačno pripisovalo velikanski premoči v materialu, posebno pa ogromnemu številu kamionov. Resnica pa je, da je imela IV. armada povečini trofejna, sovražniku

zaplenjena vozila in tudi orožje; vse to pa je hitro usposabljala in smotrno uporabila.

Kako naj se torej pojasnijo tolikšna moč artilerije in transportnih sredstev IV. armade ter njena silna ofenziva? — se vprašuje Pavle Jakšič in odgovarja: Moč artilerije je bila v veliki sposobnosti manevra z materialom; v nekaj urah je bil armadni štab zmožen doseči na zaželeni točki ogromno premoč artilerije, nato pa jo v kratkem zopet dekoncentrirati ali koncentrirati na drugem mestu. To je bilo možno zato, ker je armadni štab pripisoval velik pomen prav motorizirani artileriji ter ji je zaradi tega dodeljeval vsa potrebna transportna sredstva, da bi mogla s tanki uresničiti taktiko manevriranja, kakršno je armadni štab dosledno uporabljala.

Vrhovni komandant Jugoslovanske armade maršal Tito je 1. maja v svoji pohvali enot, ki so tega dne v nezadržnem naskoku popolnoma zavzele in osvobodile Trst, Gorico in Tržič ter na široki fronti dosegle reko Sočo, še posebej pohvalil artilerijske enote IV. armade.

Tiste, ki zaradi svojih sebičnih koristi podcenjujejo vlogo naše armade v vojni, njeno znanje in vojno veščino, opozarjajo avtorji publikacije »Osvobodilni pohod na Trst« — visoki vojaški voditelji nekdanje IV. armade — na tržaško operacijo (katere del je bila tudi reška bitka), ki se je končala s kapitulacijo XCVII. nemškega armadnega korpusa. Po njihovem mnenju je bila ta operacija zgled sodobne vojne operacije, izvršene v najtežjih pogojih, v pogojih fortifikacije na planinskem zemljišču. Prebiti utrjeni rajon, ki ga je fašistična Italija gradila mnogo let, ter na njem obkrožiti in ujeti nemški armadni korpus, je mogla le dobro in sodobno organizirana vojska. Tak uspeh je lahko dosegla samo zategadelj, ker je bila organizirana na sodobnih načelih, ker je imela veliko vojno izkustvo in znanje ter visoke moralne kvalitete.

Čeprav avtorji navedene knjige menijo, da nas zavezniška komanda v Italiji ni dovolj zalagala z materialom in opremo, pa ne želijo delati vtis, da podcenjujemo pomoč, ki smo jo prejeli, saj nam je bila ta zelo dragocena. Toda pomanjkanje orožja in opreme je nadomeščalo čudovito junaštvo borcev, ki so trgali orožje iz rok sovražnika, nadomeščala pa ga je tudi zavest in požrtvovalnost ljudstva, ki je prinašalo hrano vojski, popravljalo ceste in napadalo sovražnika v zaledju. To je treba tudi na tem mestu posebej poudariti.*

* Vire, pojasnila in opombe glej na strani 411 te knjige.

